

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А. Ю. КРИМСЬКОГО

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

XXVIII СХОДОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ А. КРИМСЬКОГО

26–27 червня 2025 р.

Львів – Торунь
Liha-Pres
2025

Оргкомітет конференції:

Голова оргкомітету:

Кіктенко В. О. – в. о. директора Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, д. філос. н., с. н. с.

Члени оргкомітету:

Араджіоні М. А. – провідна наукова співробітниця відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, к. і. н., с. н. с.;

Заславська О. М. – директорка Міжнародної міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки;

Мавріна О. С. – завідувачка відділу Євразійського степу, вчена секретарка Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, к. і. н., с. н. с.;

Мусійчук В. А. – в. о. завідувача відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, к. філол. н., с. н. с.;

Отроценко І. В. – провідна наукова співробітниця відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, головна редакторка журналу «Східний світ», д. і. н., с. н. с.;

Радівілов Д. А. – завідувач відділу Близького та Середнього Сходу, заступник директора з наукової роботи Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, к. і. н., с. н. с.;

Хамрай О. О. – провідний науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, д. філол. н., с. н. с.

XXVIII Сходознавчі читання А. Кримського : матеріали міжнародної наукової Д 22 конференції, 26–27 червня 2025 р. – Київ : Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. – 208 с.

ISBN 978-966-397-530-6

До збірника увійшли матеріали доповідей наукових співробітників, викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів, які взяли участь у Міжнародній науковій конференції «XXVIII Сходознавчі читання А. Кримського» (Київ, 26–27 червня 2025 р.). У виданні представлені доповіді секцій: «Історія стародавнього та середньовічного Сходу», «Східні мови та літератури», «Релігії та філософські вчення Сходу», «Сучасний Схід», «Україна і Схід», «Надчорномор'я в історії Сходу», «Юдаїка», «Історія сходознавства», круглого столу «Єврейство на теренах України». Тексти доповідей публікуються в авторській редакції.

УДК 94(5)(062.552)

© Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2025

© Українсько-польське наукове видавництво «Liha-Pres», 2025

ISBN 978-966-397-530-6

© Центр українсько-європейського наукового співробітництва, 2025

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ І. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

Бабенко Р. В.

“АХМАТОВІ СЛОБОДИ” В СТРУКТУРІ МОНГОЛЬСЬКОГО
АДМІНІСТРУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
В XIII СТ. 11

Бондаренко Н. М.

ФЕСТИВАЛЬ ХЕБ-СЕД ЯК ІНСТРУМЕНТ УТВЕРДЖЕННЯ ВЛАДИ
ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III..... 13

Бубенок О. Б.

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ВЕЛИКОЇ БОЛГАРІЇ ХАНА КУБРАТА
(ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ) 15

Дмитренко Н. В.

ЗОБРАЖЕННЯ КАЙ КАУСА У ТВОРАХ ДЕКОРАТИВНО-
ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА ВІЗАНТІЇ ТА ІРАНУ 17

Яблонський В. В.

КРИТО-ЄГИПЕТСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ПРАВЛІННЯ ТУТМОСА III 19

СЕКЦІЯ II. СХІДНІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Дрига І. М.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВУКОВОЇ
СИСТЕМИ УРУМСЬКОЇ МОВИ..... 24

Мусійчук В. А.

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В’ЄТНАМСЬКОЇ
ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВИСВІТЛЕННІ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В МЕДІА 26

Nasakina S. V.

ADVERTISING OF CHINESE BOOKS IN *THE SHANGHAI EVENING*
POST & MERCURY IN AN ONOMASTIC ASPECT 28

Петрова Ю. І.

РИМУВАННЯ ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ
В АРАБО-ХРИСТІЯНСЬКИХ ТЕКСТАХ
(НА МАТЕРІАЛІ СТАРОДРУКІВ XVIII СТ.) 30

Русакова К. О., Ліпіна В. І.

СЕМАНТИКА ВИСЛОВУ 落葉歸根 В ОДНОЙМЕННОМУ
АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ТВОРІ АДЕЛІН СІ МА.....33

Смольницька О. О.

ГІПОТЕТИЧНИЙ ОБРАЗ ОБ'ЄКТА В ЛІРИЦІ
КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (ГАЗЕЛЬ ГАЗАЇ):
ОРИГІНАЛ І СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД.....35

Стельмах М. Ю.

МІФОЛОГІЧНА СИМВОЛІКА ГІР У ПЕРСЬКІЙ ЕПІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ 37

Черноіваненко В. В.

РУКОПИСИ МЕРТВОГО МОРЯ:
НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ 39

СЕКЦІЯ ІІІ. РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ СХОДУ

Барковський М. О.

ГНОСЕОЛОГІЧНІ СТАДІЇ ПРОБУДЖЕННЯ
В БУДДИЗМІ ТХЕРАВАДИ: АНАЛІЗ ПОНЯТЬ *САККХУ*, *ÑĀṆA*,
PAÑÑĀ, *VIJJĀ* ТА *ĀLOKA* 41

Завгородній Ю. Ю.

ДЕЯКІ ТЕКСТУАЛЬНІ І ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
“ШВЕТАШВАТАРА-УПАНИШАДИ” 43

Калантарова О. Ю.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ЕПІСТЕМІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ
У БУДДІЙСЬКОМУ ВЧЕННІ ПРО ЧАС КАЛАЧАКРА.....45

Карпіцький М. М.

ПОДОЛАННЯ МЕТАФІЗИЧНОЇ ІЛЮЗІЇ
В ЕНЕРГІЙНІЙ ПАРАДИГМІ ВАЙШНАВІЗМУ 47

Кретов П. В., Кретова О. І.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ТА ЕСТЕТИЧНІ ПІДСТАВИ ОБРАЗУ
МАНДРІВНОГО ПОЕТА-ФІЛОСОФА В ЗАХІДНІЙ
ТА СХІДНІЙ ТРАДИЦІЯХ (ЛІ БО – РЬОКАН – Г. СКОВОРОДА).....50

Логвин М. Ю.

РОЛЬ ЕЛЕМЕНТІВ АРХІТЕКТУРНОГО ПЕЙЗАЖУ У ТВОРАХ
КИТАЙСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА РЕЛІГІЙНО-
ОБЕРЕГОВОГО ХАРАКТЕРУ. ЦІЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОХ
ПРЕДМЕТІВ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ХАНЕНКІВ 52

Марков Д. Є. НОВИЙ РУХ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СТУПІ, СОЦІАЛЬНИЙ АКТИВІЗМ І ВІДРОДЖЕННЯ БУДДИЗМУ В НЕПАЛІ ..	54
Огнєва О. Д. ЩО, КОЛИ І ДЕ ЗНАЙДЕНО: ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ БУДДІЙСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ В УКРАЇНІ	56
Отрошенко І. В. РОДИНА РЕРІХІВ У СІНЬЦЗЯНІ: ДІАЛОГ ІЗ ПРЕДСТАВНИКАМИ БУДДІЙСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА.....	60
Стрелкова А. Ю. ОЗНАКИ “ДУРНЯ” (<i>BĀLA</i>) В ПАЛІЙСЬКІЙ “ДГ АММАПАДІ”	65
Філь Ю. С. “ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ” ХАРАКТЕР ҐАУДІЯ-ВАЙШНАВІЗМУ ТА ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В МЕЖАХ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА СВІДОМОСТІ КРИШНИ	67
СЕКЦІЯ IV. СУЧАСНИЙ СХІД	
Алексєєнко Л. М., Юркевич О. М. ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ КИТАЮ В КОНТЕКСТІ МАСШТАБУВАННЯ ТРАНСАКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	70
Burtsev D. V. CHINESE MILITARY ACTIVITY AROUND TAIWAN: LESSONS FROM THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE.....	72
Golod V. Yu. TEACHING CHINA’S GLOBAL CONFLICT RESOLUTION STRATEGY THROUGH THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: A CASE-BASED SYLLABUS IN PRACTICE	77
Городня Н. Д. БАГАТОСТОРОННІ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УГОДИ В АЗІЙСЬКО-ТИХОООКЕАНСЬКОМУ Й ІНДІЙСЬКО-ТИХОООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНАХ.....	81
Дроботюк О. В. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ОФІЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ КИТАЮ ЩОДО ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2022–2025)	85
Жданова Л. Л. ІНДУСТРІАЛЬНИЙ І НАУКОВИЙ СКЛАДНИКИ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОГО СЕКТОРУ ІНДУСТРІАЛЬНИХ КРАЇН СХІДНОЇ АЗІЇ	88

Капранов С. В. “СТРИВОЖЕНІ ЯПОНСЬКІ ІСТОРИКИ” ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ	91
Меміш О. М. МІСТО МАРДІН ЯК ВАЖЛИВИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК ПРОЄКТУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АНАТОЛІЇ (GAR)	92
Микал О. К. УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ ЯПОНСЬКОГО СТРАТЕГІЧНОГО МИСЛЕННЯ: ЩО БАЧАТЬ, ЧОГО БОЯТЬСЯ, ЩО ОБИРАЮТЬ	95
Перепелкін І. О. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У КАЗАХСТАНІ.....	97
Shestopalets D. V. A SPECTER OF ISLAMISM HAUNTING EUROPE: THE SOCIETY OF MUSLIM BROTHERS AND EUROPEAN GOVERNMENTS’ SECURITY POLICIES.....	99
СЕКЦІЯ V. УКРАЇНА І СХІД	
Зуб (Руденко) Н. М. ПРО ДЕЯКІ СУПЕРЕЧНОСТІ В СПІЛЬНОТІ МУСУЛЬМАН М. КИЄВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	101
Кістол А. І. “КИТАЙСЬКИЙ ДВОРИК” У ПОЛТАВІ.....	104
Купчик О. Р. ЗВ’ЯЗКИ КДУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА З ПІВДЕННО-СХІДНОЮ АЗІЄЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1970-Х РОКІВ)....	106
Павленко С. С. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	108
Пилипенко Г. М. АРАБОМОВНІ ВИДАННЯ У ФОНДАХ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ У ЗВ’ЯГЕЛІ	110

Сорокін А. А.

ЗАВЕРШЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛА
МОНГОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В М. КИСВІ
С. ГОМБОСУРЕНА НА ШПАЛЬТАХ КИЇВСЬКИХ
ЗАГАЛЬНОМІСЬКИХ ГАЗЕТ 112

Chen Zhongfeng, Velychko V. V.

PRELIMINARY STUDY ON JOINT EDUCATIONAL ACTIVITY
AS PROMISING "INTERFACE" BETWEEN EDUCATION PARTNERS
OF UKRAINE AND CHINA 113

Чінена О. В.

ВІДОБРАЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БАЛТСЬКОГО
ПОВІТУ В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ, АРХІТЕКТУРІ
І ТАФАЛЬНОМУ ЛАНДШАФТІ..... 116

СЕКЦІЯ VI. НАДЧОРНОМОР'Я В ІСТОРІЇ СХОДУ

Баранов В. І.

“САСАНІДСЬКА КАЧКА” У КРИМСЬКИХ ГОРАХ. ДО ПИТАННЯ
ПРО СОГДІЙСЬКУ ПРИСУТНІСТЬ У РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ
КРИМУ 119

Лагунова О. С.

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ АВТОРСТВА РУКОПИСУ
“ІСТОРІЯ КРИМСЬКИХ ЕСНАФІВ (ЦЕХІВ)” (1926) 121

Сейтяг'яєв Н. С.

РУКОПИС ПІД НАЗВОЮ “ВИПИСКИ З ФІРДОУСІ”
ІЗ ЗІБРАННЯ ІР НБУВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРИМУ
ТА ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ 124

Тимченко В. М.

УКРАЇНСЬКІ НЕВІЛЬНИКИ В МАЙНІ БЕКМУРЗИ АГІ
З ЕЯЛЕТУ КЕФЕ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1675 Р. ВІД Р. Х.)..... 127

Федчук О. Б.

СІРІ КАРДИНАЛИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА – АБАК-МІРЗА
ТА АБДУРРАХМАН-БЕЙ..... 129

Шевченко А. М.

ЛІКВІДАЦІЯ ОСМАНСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРАВА
В БУДЖАКУ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ..... 131

СЕКЦІЯ VII. ЮДАЇКА

Gersom Qiprisçi

THE ATTITUDES OF KARAITES TOWARDS THE PROPHETHOOD
OF JESUS AND MUHAMMAD 133

Ар'є Ольман

ТРИ ПОГЛЯДИ СУЧАСНОГО ОРТОДОКСАЛЬНОГО ІУДАЇЗМУ
НА ХРИСТИЯНСТВО..... 134

Бойчун М. Д.

ЗЕСВ БЕН-ХАЇМ: ІНТЕРВ'Ю-АВТОБІОГРАФІЯ “ВІД МОСТИСЬК
ДО ЄРУСАЛИМУ” ТА САМАРИТАНСЬКІ СТУДІЇ..... 139

Корн С. В.

ПОЛІТИЧНІ ТЕРМІНИ ТА РЕАЛІЇ В *КАЗКАХ* РАБІ НАХМАНА
З БРАЦЛАВА 142

Орсхова А. А.

“Я БАЧИВ ГОСПОДА, ЩО СИДІВ НА СВОЄМУ ПРЕСТОЛІ,
І ВСЕ НЕБЕСНЕ ВІЙСЬКО ПРАВОРУЧ І ЛІВОРУЧ КОЛО НЬОГО”
(1 ЦАР. 22,19): ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ БОГА САВАОТА
В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ ТА МИРУ 144

Радченко Ю. Ю.

ОБРАЗ ЦАРЯ СОЛОМОНА (ШЛОМО) В КАРАЇМСЬКІЙ МЕДЖУМІ.... 147

Скворцова Д. Д.

МОТИВ ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ ІСААКА
В СУЧАСНІЙ ІЗРАЇЛЬСЬКІЙ ПОЕЗІЇ 148

Хамрай О. О.

РОЛЬ МАСОРЕТСЬКИХ ПОЗНАЧОК У РОЗРІЗНЕННІ ОСОБОВИХ
ІМЕН ТА ЇХНІХ ОМОНІМІВ У БІБЛІЙНИХ ТЕКСТАХ 151

Цолін Д. В.

ІУДЕЙСЬКА ЛІТУРГІЙНА ПОЕЗІЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО 154

Яшна О. С.

РІМОНІМ У КОЛЕКЦІЇ НЗ “КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА” 156

СЕКЦІЯ VIII. ІСТОРІЯ СХОДОЗНАВСТВА

Абашнік В. О.

СХІД У ПРАЦЯХ ХАРКІВСЬКОГО ПРОФЕСОРА
БЕРНГАРДА РАЙТА (1762–1824) 161

Васильчук Н. М. “KARAY AWAZY” КРИЗЬ ВІКИ. ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА МАРДКОВИЧА.....	163

Кіктенко В. О. ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ В КИТАЄЗНАВСТВІ (1984–2024).....	167

Підвойний В. М. НАУКОВА БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОЇ ФІЛІЇ ВУНАС: СТРУКТУРА, ТЕМАТИКА, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ.....	169

Потульницький В. А. КРИМСЬКА ТЕМАТИКА В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КУРСАХ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА З ІСТОРІЇ, ПРОЧИТАНИХ У ГАРВАРДІ ТА КИЄВІ В 1980–1990-Х РОКАХ.....	172

Проскурін І. А. СХОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА І. Н. ВІННИКОВА: “ЛЕГЕНДА ПРО ЗАКЛИКАННЯ МУХАММАДА У СВІТЛІ ЕТНОГРАФІЇ”	174

КРУГЛИЙ СТІЛ «ЄВРЕЙСТВО НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ»

Берсєнев П. О. ОГЛЯД СУЧАСНОГО СТАНУ МАТЕРІАЛЬНИХ ОБ’ЄКТІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ ТА ЇХНІХ ЛОКАЦІЙ У ЗОНІ ВІДЧУЖЕННЯ: ЗБЕРЕЖЕНІ ТА ЗНИЩЕНІ СИНАГОГИ Й КЛАДОВИЩА ПІВНОЧІ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ.....	176

Гурдуз А. І. ІСТОРИЧНА ДРАМА ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ У СТРАТЕГІЯХ ФЕНТЕЗІЙНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ... 178	178

Еткіна І. І. ЄВРЕЇ У СПРАВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ	180

Єремєєв П. В. “ШИНКИ В ДОМАХ БОЖИХ”: ПОХОДЖЕННЯ НАРАТИВУ ПРО ЄВРЕЙСЬКІ КОРЧМИ В ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	182

Куцаєва Т. О. ПОЖЕРТВИ СИНАГОГАМ ВІД РЕБЕЦІН У КОНТЕКСТІ НОВИХ ПІДХОДІВ ДО СТУДІЮВАННЯ МУЗЕЙНОЇ ЮДАЇКИ	184

Павленко Л. А. ЄВРЕЙСЬКІ КУСТАРИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ В 1920-Х РОКАХ	186

Пецох Б. І. АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА В 1930-Х РОКАХ	188
Сидорчук Т. М. СОЛОМОН ГОЛЬДЕЛЬМАН ТА УКРАЇНСЬКА ГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ: ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”	191
Сльозкін М. О. “ТАК КАЗАЛИ ЧЕНЦІ...”: ЧУТКИ ТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА У ВИРІ ПОДІЙ КИЇВСЬКОГО ПОГРОМУ 1905 РОКУ	193
Уманська А. А. ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУР-ЛІГИ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА В РАННЬО-РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД.....	195
Федорів Т. І. ЄВРЕЙ-ВІЙСЬКОВИКИ В МЕТРИЧНИХ КНИГАХ ТА ДОКУМЕНТАХ	197
Шнайдер Є. П. ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЕВ’ЯНИХ НАДГРОБКІВ НА ЄВРЕЙСЬКИХ ЦВИНТАРЯХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	201
Яблонський В. В. ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В МІСТЕЧКУ БАЗАЛІЇ НА ВОЛИНІ.....	203

СЕКЦІЯ І. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-1>

Бабенко Р. В.

ORCID: 0009-0003-3554-5596

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова
м. Київ, Україна*

“АХМАТОВІ СЛОБОДИ” В СТРУКТУРІ МОНГОЛЬСЬКОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В XIII СТ.

Ключові слова: князі, “Ахматові слободи”, баскак, монголи.

Внаслідок “Великого західного” походу руські князівства потрапили у сферу впливу Монгольської імперії і Золотої Орди. Форми контролю і співпраці були різними: 1) делегування владних повноважень князям; 2) запровадження інституту баскаків у князівствах; 3) введення прямого адміністрування баскаками руських земель. Дві таких зони прямого управління існували в Галицько-Волинському князівстві – Бакота і Болохівська земля – й одна в Чернігівському князівстві – “Ахматові слободи” [3]. Галицькі автономії були радше самоврядуванням, під захистом баскаків, а адміністративні новоутворення на Чернігівщині стали економічним експериментом монгольської влади на Русі.

Після загибелі князя Михайла Всеволодовича Чернігівське князівство втратило провідний статус. Регіональними лідерами стають Галицько-Волинське і Володимирське князівства. Нашадки Михайла перенесли центр життя князівства на північ – у Брянськ і Корачів. Вони дістали ярлики на правління і підкорялись баскакам [8, с. 29, 73, 306].

Зі смертю Менгу-Тимура-хана в 1280 р. в Золотій Орді розпочалась боротьба за владу між темником Ногаєм і ханом Телебугою. На регіональному рівні вона виявилася у спробі встановити Ногаєм свій протекторат над князівствами Чернігівщини. З цією метою на півдні Курського князівства в 1283–1284 рр. були створені адміністративні новоутворення – “Ахматові слободи”. Одна з них, імовірно,

співвідноситься з Бесединським городищем східніше Курська, інша – з поселенням біля с. Леб'язого на правому березі Сейму під Курськом [1, с. 71–72].

Ахмат дістав титул баскака від Ногая з правом таньмачі. Мінімальні податки і пільги прискорили заселення поселень [2]. Поселенці отримували землю за службу в баскацьких загонах [6, с. 56]. Особливо багато втікачів було з володінь князів Чернігівщини Олега Рильського і Святослава Липовецького. Монгольська влада часто ініціювала створення військово-орних поселень з етнічно строкатим населенням. Таке поселення було створене, зокрема, у Туві [7, с. 204]. Схоже призначення мали і Болохівські землі, що дістали автономію замість данини зерном [5, с. 399]. Отже, “Ахматові слободи” демонстрували переваги життя під монгольським протекторатом.

Князі завжди намагалися силою ліквідувати ці сепаратистські автономії [4, с. 153–154]. У відповідь баскацькі загони Ахмата грабували землі суміжних князів з метою примусу їх до співпраці з Ногаєм. У цьому протистоянні Олег і Святослав лише за підтримки військ хана Телебуги в 1289 р. змогли ліквідувати ці адміністративні новоутворення.

Література:

1. Археологическая карта России: Курская область. Часть 1. М. : Институт археологии РАН, 1998. 304 с.
2. Бабенко Р. В. Монгольська податкова система на Русі в XIII ст. Наукові записки. Збірник наукових статей національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. К. : НПУ, 2002. Випуск XLV. С. 269–277.
3. Бабенко Р. В. Прикордонні землі Південно-Західної Русі і Золотої Орди (друга пол. XIII – перша пол. XIV ст.). Історія в школі. № 3, 2000. С. 6–11.
4. Грушевський М. С. Історія України-Русі : в 11 т., 12 кн. К. : Наук. думка, 1993, Т. 3. 592 с.
5. Літопис Руський. К. : Дніпро, 1989. 591 с.
6. Насонов А. Н. Монголы и Русь. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1940. 177 с.
7. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М.: Наука, 1981. 300 с.
8. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1941, т. II. 305 с.

Бондаренко Н. М.

ORCID: 0000-0003-3353-7659

*аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

ФЕСТИВАЛЬ ХЕБ-СЕД ЯК ІНСТРУМЕНТ УТВЕРДЖЕННЯ ВЛАДИ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III

Ключові слова: Стародавній Єгипет, політична історія, хеб-сед, фараон, Аменхотеп III.

Фестиваль хеб-сед (Hb-sd) був одним із найдавніших і найважливіших ритуалів у релігійно-політичному житті Стародавнього Єгипту. Його поява простежується ще в період ранньодинастичних царів, а пік розвитку припав на часи Давнього та Нового царств. Первісно це було свято оновлення “життєвої сили” фараона, яке за традицією проводилося на 30-му році його правління. Проте з плином часу хеб-сед набув виразного політичного змісту [5, р. 371]. Він перетворився на публічну демонстрацію сили та здатності фараона підтримувати маат, порядок у державі.

Особливої уваги заслуговує випадок проведення хеб-седу фараоном Аменхотепом III (1388–1353 рр. до н. е.) [4, р. 192]. Його правління відзначалося не лише значними архітектурними досягненнями, економічним піднесенням та міжнародною дипломатією, а й появою перших ознак внутрішньої напруги [1, р. 16]. Саме в цей час фараон організував масштабне святкування хеб-седу, яке, за джерелами, відбулося тричі, починаючи з 30-го року його царювання (29–30, 33–34 та 37–38 роки). Матеріалом для дослідження слугують сцени, зображені в гробниці придворного чиновника Херуефа (ТТ 192), пов’язані з підготовкою та проведенням фестивалю. Окрім самого ритуального аспекту, ці зображення дають змогу побачити ширший соціально-політичний контекст: участь жінок царської родини, зокрема доньок фараона, в урочистостях, символічне підкреслення єдності обох частин Єгипту, присутність високопоставлених осіб та велика увага до публічності обряду. На основі аналізу візуального матеріалу гробниці можна стверджувати, що хеб-сед Аменхотепа III був не лише релігійною практикою [3, р. 47], а й важливою частиною царської політики. У період, коли авторитет центральної влади потребував нового підтвердження, фестиваль слугував ефективним інструментом для актуалізації образу фараона як живого бога, який не тільки зберігає

традицію, а й гарантує стабільність у майбутньому. Існують підстави вважати, що Аменхотеп III повторював обряд ювілею в кількох інших “палацах мільйонів років”, зокрема в Мемфісі, а можливо, також у Бубастісі та Солебі. Херуеф, управитель цариці Тії [2, р. 142], залишив свідчення, що супроводжував фараона під час подорожей до святкових подій у різних частинах держави – від півночі до півдня. Це дає підстави припускати, що сама Тія також брала участь у цих святкуваннях.

Отже, хеб-сед за правління Аменхотепа III постає не як звичайна ритуальна формальність, а як добре продумана й візуально втілена стратегія зміцнення позицій фараона. Його святкування стало не лише повторенням архаїчної традиції, а й прикладом адаптації сакрального ритуалу до реалій політичного моменту, що вкотре демонструє гнучкість та силу давньоєгипетської ідеології.

Література:

1. Bryan B. M. The Reign of Thutmose IV. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. 399 p.
2. Dodson A., Hilton D. The Complete Royal Families of Ancient Egypt. London: Thames & Hudson, 2004. 320 p.
3. Hornung E. The Rediscovery of Akhenaten and His Place in Religion. *Journal of the American Research Center in Egypt*. 1992. Vol. 29. С. 43–49.
4. Kozloff A. P. Amenhotep III: Egypt's Radiant Pharaoh. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 370 p.
5. Murnane W. J. The Sed-Festival: A Problem in Historical Method. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo (MDAIK)*. 1981. P. 369–376.
6. O'Connor D., Cline E. H. (eds). Amenhotep III: Perspectives on His Reign. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1998. 393 p.
7. Shaw I. The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford : Oxford University Press, 2000. 512 p.
8. The Tomb of Kheruef: Theban Tomb 192 / The Epigraphic Survey. Oriental Institute Publications 102. Chicago : The Oriental Institute, 1980. 192 p.

Бубенок О. Б.

ORCID: 0000-0002-0104-6081

доктор історичних наук, професор,

провідний науковий співробітник відділу Євразійського ступу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ВЕЛИКОЇ БОЛГАРІЇ ХАНА КУБРАТА (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Ключові слова: Велика Болгарія, хан Кубрат, Феофан, Никифор, Куфіс.

В історії кочівників приазовських степів раннього Середньовіччя є чимало нез'ясованих та спірних питань. Серед них варто виділити повідомлення візантійських істориків Феофана та Никифора про розташування так званої Великої Болгарії, засновником якої в першій половині VII ст. був хан Кубрат. Найбільш докладна інформація про це міститься в “Хронографії” Феофана. Зокрема, візантійський автор повідомляє, що “Велика Болгарія” простягалася від “Меотидського озера” (Азовського моря. – О. Б.) до річки “Куфіс” (Кубань. – О. Б.). У творі Никифора “Бревіарій” інформація про це ще більш стисла. Він повідомляє, що вздовж “Меотидського озера” по річці “Кофіс” була розташована в давні часи “Велика Болгарія”. На жаль, про Велику Болгарію ніхто із середньовічних авторів більше не повідомляв.

Питання про локалізацію Великої Болгарії та її кордонів неодноразово порушувалося в історичній науці, але й досі не можна вважати його остаточно вирішеним. Наразі існують принаймні два основні погляди, представники яких, з незначними відмінностями у поглядах всередині напрямків, продовжують обстоювати свої позиції. Умовно їх можна поділити на прихильників “широкого” та “вузького” варіантів локалізації об'єднання. Висновки обох побудовані переважно на основі обмеженого набору письмових джерел: “Хронографії” Феофана та “Бревіарії” Никифора (кінець VIII – початок IX ст.), написаних на основі того самого більш раннього візантійського історичного твору; “Нового списку Вірменської географії” VII ст.; листа хозарського царя Йосипа Хасдау ібн-Шафруту.

“Широкого” варіанта локалізації Великої Болгарії традиційно дотримувалися болгарські дослідники: В. Н. Златарев, А. Бурмов, Д. Ангелов, С. Ваклієв, Д. Димитров та інші. Вони зараховували до Великої Болгарії не лише Східне та Північне Приазов'я, а й степи

від Волги на сході і до Південного Бугу на заході. Аналогічні погляди щодо локалізації Великої Болгарії в степах Східного та Північного Приазов'я мали і деякі східноєвропейські дослідники: Ф. Вестберг, М. І. Артамонов, Ф. Генінг, А. Х. Халіков, І. А. Баранов та інші. Слід зазначити, що ідею “широкої” локалізації Великої Болгарії підтримали й деякі сучасні українські історики. Серед них варто особливо виділити О. О. Тортіку, кандидатську дисертацію якого було присвячено саме цій темі. У дисертації розроблена ним методика для підрахунку чисельності та території мешкання кочової орди пройшла апробацію на даних письмових джерел про Велику Болгарію в Приазов'ї. Все це дало підстави автору дисертації вважати, що Велика Болгарія хана Кубрата розташовувалася не лише у Східному, а й у Північному Приазов'ї.

Проте певна частина східноєвропейських дослідників дотримувалася “вузького” варіанта локалізації Великої Болгарії, яка, на їхню думку, мала б бути розташована лише у Східному Приазов'ї. Серед них були К. Патканов, І. С. Чічуров, С. О. Плетньова, О. В. Гадло, З. А. Львова та інші дослідники.

Компроміс між двома варіантами локалізації було запропоновано М. Я. Мерпертом і А. П. Новосельцевим. На думку М. Я. Мерперта, справді під контролем протоболгар перебували землі навколо всього Азовського моря, але ядром об'єднання було Східне Приазов'я. А. П. Новосельцев погоджувався з цим. До цього слід додати підхід сучасного українського дослідника О. В. Комара, який дуже скептично ставився до уривчастих повідомлень Феофана та Никифора про Велику Болгарію. Але на цьому перелік імен дослідників, які займалися зазначеною проблемою, є далеко не вичерпаним.

Підбиваючи підсумок, варто зазначити, що прибічники “вузької” локалізації Великої Болгарії буквально дотримувалися повідомлень Феофана та Никифора. Водночас прибічники “широкої” локалізації використовували не лише цю уривчасту інформацію письмових джерел, а й дані сучасної науки про специфіку розвитку та організації середньовічних кочових соціумів. Проте письмових джерел за цією тематикою досить мало, і тому можна вважати питання щодо локалізації Великої Болгарії хана Кубрата ще не вирішеним остаточно.

Дмитренко Н. В.

ORCID: 0000-0002-1223-8935

*доктор філософії, доцент кафедри образотворчого мистецтва
факультету образотворчого мистецтва і дизайну
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
м. Київ, Україна*

ЗОБРАЖЕННЯ КАЙ КАУСА У ТВОРАХ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА ВІЗАНТІЇ ТА ІРАНУ

Ключові слова: мистецтво Сходу, культура, міфологія, Іран, Західна Азія.

Зображення Кай Кауса на Гаруді є одним із найбільш унікальних і малодосліджених сюжетів у контексті впливу країн Західної Азії на мистецтво Візантійської імперії. Серед збережених донині творів особливу увагу варто звернути на золотий глек, виконаний у техніці тиснення, карбування та гравірування, датований бл. 500–700 рр., із Надь-Сент-Міклошського скарбу (колекція Музею історії мистецтв у Відні; копія зберігається в Угорському національному музеї в Будапешті). Цей твір, хоч і належить до видатних зразків пізньої аварської культури, а саме періоду занепаду Аварського каганату наприкінці VIII ст., привертає увагу своєю іконографією. Її доцільно порівнювати в контексті типології з творами, що належать до візантійської та західноазійської спадщини. На ньому можна простежити унікальну ранню іконографію, яка не мала аналогів у мистецтві до XV століття.

В іранській традиції та міфології Кай Каус був одним із легендарних царів Ірану, згаданих у “Шахнаме” – “Книзі царів” Фірдоусі. У цьому епосі він постає як уособлення жаги влади, домінування та гордині. Відповідно до цього поетичного джерела, Кай Каус прагнув піднятися на небо за допомогою фантастичної птиці Гаруди, могутньої міфологічної істоти.

Сюжет вознесіння Кай Кауса набув поширення також на іранських шовкових тканинах XI–XII ст., що містили написи арабською та давньоарабською мовами. У верхній частині тканини подано повторюваний напис у дзеркальному відображенні: “Аль-Хасан” – онук пророка Мухаммеда, що підкреслює оміфологізоване возвеличення пророків [1, с. 60–76]. В іконографії таких тканин зазвичай зображували героя на повний зріст, що сидить верхи на величезному фантастичному птахові, іноді прив’язаному мотузками.

Для порівняння іконографії особливий інтерес становлять твори візантійської спадщини з колекції Державного Ермітажу. Перший експонат – срібна чаша XII століття, виконана в техніці чеканки, гравірування та золочення (заввишки 9,5 см). На ній зображено два сюжети: “Вознесіння Александра Македонського” та “Кай Каус на Гаруді”. На перший погляд, це різні теми, однак їх об’єднує ідея вознесіння, хоча з різним змістовим навантаженням. Історична постать Александра Македонського, згідно з подіями, описаними в “Александрії” Псевдо-Каллісфена, у Візантії сприймалася як образ, що прирівнювався до Ісуса Христа та ідеї “Воскресіння” [3, с. 84–101]. Натомість політ Кай Кауса на Гаруді передає протилежний сенс: акцент зміщується на кару за надмірну жагу влади. На чаші Кай Каус зображений верхи на птахові, тримаючи скіпетр. Наступний експонат – срібне блюдо, датоване бл. 1208–1216 рр. (діаметр 28 см), виконане в техніці чеканки та гравірування. У центральному медальйоні зображено “Вознесіння Александра Македонського”, а на загальному полі блюда – Кай Кауса на Гаруді. У цьому творі також з’являються світські мотиви, зокрема сцени полювання та рослинні орнаменти [2, с. 119–135].

Сюжет вознесіння Кай Кауса на Гаруді простежується також у європейській традиції, зокрема на бронзовій пластині зі скриньки Іврейського собору (провінція Турин, XII століття); фресках стелі Палатинської капели в Палермо (XII століття), де композиція доповнена сценою Деїсусу-моління у верхній частині. В останньому випадку застосовано ранню іконографію, що зображує героя на повний зріст.

Отже, зображення Кай Кауса на Гаруді, посідаючи важливе місце в міфології та декоративно-прикладному мистецтві Західної Азії, набуло подальшого розвитку у візантійському ювелірному мистецтві. У цьому контексті воно синтезувалося з античними образами, описаними в грецьких епосах, і водночас протиставлялося їм, набуваючи нового семантичного значення.

Література:

1. Kiss E. The State of Research on the Monomachos Crown and Some Further Thoughts. Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843–1261). New York : The Metropolitan Museum of Art, 2000. P. 60–76.
2. Redford S. The Innsbruck Plate and its Setting. Muqarnas. 1990. № 7. P. 119–135.
3. Steppan T. The Artukid Bowl: Courtly Art in the Middle Byzantine Period and the Relation to the Islamic East. Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843–1261). New York : The Metropolitan Museum of Art, 2000. P. 84–101.

Яблонський В. В.

ORCID: 0000-0002-4000-8440

магістр архівознавства, вчитель історії

Поляхівський ліцей

с. Поляхова, Хмельницька область, Україна

КРИТО-ЄГИПЕТСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ПРАВЛІННЯ ТУТМОСА III

Ключові слова: Єгипет, Кефтіу, Крит, Тутмос III, торгівля.

XV ст. до н. е. було часом існування великих цивілізацій Південної Європи й Північно-Східної Африки, які переживали апогей розквіту. Мінойський Крит (Кефтіу) та Єгипетська імперія прагнули не лише політично й економічно утримувати сусідні території під контролем, а й підтримувати взаємні контакти між собою. Цікаво, що контакти між цивілізаціями підтримувалися задовго до правління Тутмоса III (1479–1425 рр. до н. е.), підтвердженням чого є знахідки єгипетських предметів (скарбеїв, посуду) з картушами Тутмоса I, Аменхотепа III на Криті та критських предметів у Єгипті, зокрема й мінойської культури: мінойські грифони на церемоніальній сокирі цариці Яххотеп, мінойські мотиви в палаці Аменхотепа III і т. д.

У єгипетських джерелах часів XVIII династії Мінойський Крит і його жителі згадуються під назвою *Kftjw* “Кефтіу” [12, р. 277]. Також у єгипетському лексиконі існував спеціальний термін “човен критського типу” (*kftjw.w*) [5, р. 77]. Важливим джерелом інформації про відносини із Критом за правління Тутмоса III є Аннали в Карнакському храмі, а також зображення та написи в гробницях Рехміра (TT 100), Менхеперрасенеба (TT 86), Сененмута (TT 71) [14, р. 265], у яких знаходимо зображення жителів “Кефтіу”, що приносять дари (*jnw*) фараону [11, р. 39]. У гробниці Рехміра написи повідомляють про “вождів Кефтіу та островів посеред моря”, що приносять дари [1, с. 133]. У гробниці Менхеперрасенеба знаходимо мінойця з підписом “вождь Кефтіу” [2]. Постійна поява терміна *Kftjw* в єгипетських джерелах за правління Тутмоса III вказує на тривалу взаємодію з Мінойським Критом.

В Анналах Тутмоса III під 34-м роком правління зустрічаємо інформацію про кораблі Кефтіу [15, с. 707]:

 Jst mnjw.wt nb(.wt) n(y.w)t hm=f sspd(=w)
 m h.t nb.t nfr.t n(y).t šsp hm=[f m h3s.t D3h]y

m š kftjw.w kpn.wt [s]ktw.w

зtp(=w) m whз.w szw.w hn'

(37) *ht.w 'з.w n mdh[.wt'з].w(t)*

n(y) hm=f [5, p. 77].

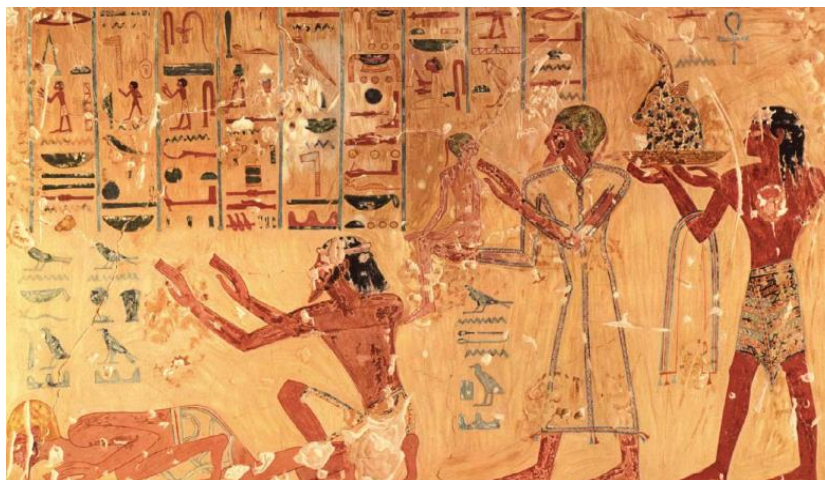
“Ось, усі гавані його величності були забезпечені всіма благами того, що [його] величність отримав [у] Джахі (*Dzhy*), що складається з кораблів Кефтіу (*kftjw.w*), кораблів Біблу (*kpn.wt*) та кораблів Секту (*sktw.w*) з кедра, навантажених стовпами і щоглами, разом із 35 великими деревами для його величності” (переклад автора на основі зіставлення з перекладами Брестеда [AE, Vol. 2, p. 206]). Кораблі Кефтіу також згадуються в папірусі London BM EA 10056 [9, p. 290].

Зображені принесення дарів можна інтерпретувати як обміни дипломатичних місій, призначених для зміцнення політичних зв'язків між Єгиптом і Критом [11; 12]. Серед дарів зустрічаємо металеві та керамічні посудини, зброю, тканини, злитки міді [11, p. 39]. Варто підкреслити, що ми не маємо сцен, на яких фараон робив би зустрічні подарунки [11, p. 39]. У гробниці візира Рехміра (TT 100) сцену піднесення дарів супроводжує цікавий напис: “Прийшли з миром вожді [15, p. 1098] Кефтіу-країни та вожді островів моря, смиренно схиливши голови перед могутністю Його Величності, цар Менхеперра дарував вічне життя. Коли вони почули про його досягнення в кожній чужій країні...” [7, p. 20].

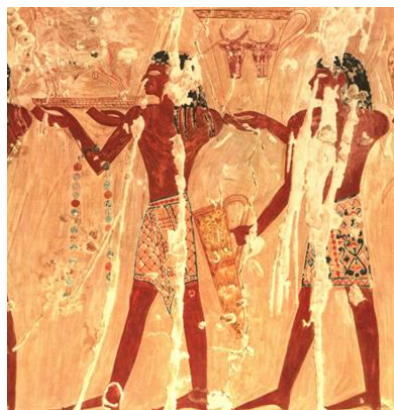
Численні археологічні знахідки єгипетських предметів на Криті й критських у Єгипті свідчать про активну торгівлю між державами в добу бронзи, а особливо за правління Тутмоса III [10]. Зокрема, вельми цікавою є знахідка алебастрової амфори з картушем Тутмоса III в похованні на теренах кладовища Кацамбасі, гавані Кносса [8].

Мінойці експортували до Єгипту кераміку, металеві вироби, олію, вино, тканини та, ймовірно, цінні породи дерева. Своєю чергою Єгипет постачав до Криту золото, папірус, зерно, вироби з каменю.

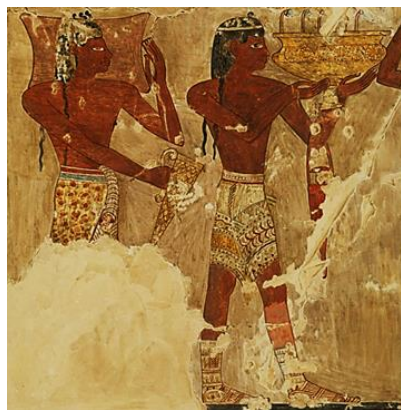
Не менш потужним був культурний взаємовплив. Важливим зразком мінойського культурного впливу є мінойські фрески в Телль-ель-Даба. Ці фрески зображують ігри з биками, грифонів, сцени полювання, мінойські палацові емблеми з мотивами лабіриту [4]. Згадані фрески, датовані часом Хатшепсут / Тутмоса III, є підтвердженням запозичення в мінойців зазначеного стилю, яким єгиптяни не послуговувались, або безпосередньою присутністю мінойських художників [16].

Рис. 1. Фрагмент розпису гробниці Менхеперрасенеба (ТТ 86) із зображенням “принца Кефтіу”, “принца Хатті”, “принца Туніпу”. Фіви [6, рl. XXI]

А

Б

Рис. 2. Принесення дарів Кефтіу: А – гробниця Менхеперрасенеба (ТТ 86) [6, рl. XXI]; Б – гробниця Рехміра (ТТ 100) (за [images.app.goo.gl/pKNU1dx9HVLcBKPU7])

А

Б

Рис. 3. Єгипетські пам'ятки, знайдені на Криті: А – скарабей із картушем Тутмоса III [<https://egypt-museum.com/keftiu/>]; Б – алебастрова амфора з картушем Тутмоса III з кладовища Кацамбос у гавані Кносса. Археологічний музей Іракліона [8]

Література:

1. Яблонський В. В. Єгипетська імперія часів Тутмоса III. Київ, 2021.
2. Abo-Eleaz M.-E. E. Ancient Near Eastern Rulers and their Delegations in 18th Dynasty Egyptian Tombs. URL: <https://www.asor.org/anetoday/2024/06/egyptian-tombs-delegations> (доступ: 28 квітня 2025).
3. Bietak M., Marinatos N., Palyvou C. Taureador Scenes in Tell el Dab'a and Knossos. Vienna, 2007.
4. Bietak M. The Palatial Precinct at the Nile Branch (Area H). URL: https://www.auaris.at/html/ez_helmi_en.html#8 (доступ: 18 квітня 2025).
5. Dautais L. "C'est une multitude de navires-kftjw qu'il a faits pour moi..." Sur l'égyptianité du bateau de type crétois. *ENIM*. 14, 2021, pp. 75–89.
6. Davies N. Ancient Egyptian Paintings. Vol. I. Chicago, 1936.
7. Davies N. The Tomb of Rekh-mi-re' at Thebes. Vol. I. New York, 1943.
8. Egyptian alabaster amphora with cartouche of Pharaoh Tuthmosis III – Heraklion Archaeological Museum. URL: <https://heraklionmuseum.gr/en/exhibit/egyptian-alabaster-amphora-with-cartouche-of-pharaoh-tuthmosis-iii/> (доступ: 12 травня, 2025).
9. Gundacker R. Papyrus British Museum 10056: Ergebnisse einer Neukollationierung und Anmerkungen zur inhaltlichen Auswertung

im Rahmen der militärischen Ausbildung Amenophis' II. *Ä&L*. 27, 2017, pp. 281–334.

10. Judas B. A. At the Edge of the World: The Keftiu as a Liminal People in Early New Kingdom Egypt. *Society for the Study of Egyptian Antiquities*, Spring 2014:2, pp. 6–8.

11. Matic U. Aegean Emissaries in the Tomb of Senenmut and Their Gift to the Egyptian Kings. *JAEL*. Vol. 7 (4), 2015, pp. 38–52.

12. Matic U. “Minoans”, *Kftjw* and the “Islands in the middle of *w3d wr*” beyond ethnicity. *Egypt and the Levant*. 24, 2014, pp. 277–294.

13. Panagiotopoulos D. Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III. Thutmose III: a new biography. Ann Arbor. 2009.

14. Panagiotopoulos D. Keftiu in Context. Theban Tomb-Paintings as a Historical Source. *Journal of Archaeology*. 20, 2001, pp. 263–283.

15. Sethe K. Urkunden des ägyptischen Altertums, Abteilung 4. Band 4. Leipzig : Hinrichs, 1909.

16. Tell el-Dab'a: Late Minoan wall paintings. URL: <https://www.oeaw.ac.at/en/oeai/research/prehistory-wana-archaeology/archaeology-in-egypt-and-sudan/tell-el-daba-late-minoan-wall-paintings> (доступ: 12 травня 2025).

СЕКЦІЯ II. СХІДНІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-6>

Дрига І. М.

ORCID: 0000-0002-1885-8000

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри тюркології*

Навчально-науковий інститут філології

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ УРУМСЬКОЇ МОВИ

Ключові слова: звуки урумської мови, латиниця, абетка, палатографування, експериментальна фонетика.

Після початку російської агресії проти України критично загрожені тюркські мови України опинилися в зоні найбільших ушкоджень. Становище урумської мови катастрофічно погіршилося, адже райони її побутування опинилися на територіях активних бойових дій, а невдовзі – на окупованій території. Це спричинило масові втрати і без того невеликої кількості носіїв, їхнє дисперсне розпорошення територією України, ЄС і безповоротні руйнування мовного середовища. За таких умов актуальними є документалізація урумського мовного матеріалу, порівняльний лінгвістичний аналіз, включення в дискурс тюркської мовної інтеграції.

З початком широкомасштабного вторгнення РФ посилюється урумський мовно-культурний активізм у формах діяльності в соцмережах, спроб перекладу писемної спадщини, реєстрації ГО та публічних культурних маніфестацій, що засвідчили потребу адекватної передачі мови на письмі, зростання попиту на урумські підручники.

7.06.2024 р. Постановою № 670 “Про затвердження переліку мов національних меншин та корінних народів України, яким загрожує зникнення” Кабінету Міністрів України урумську та румейську мови було включено до складу критично загрожених. 6.11.2024 р. на робочій зустрічі з обговорення уніфікованого алфавіту урумської мови за участю носіїв мови та О. М. Гаркавця було визначено проблеми наявних стихійно утворених кирилических урумських абеток, висвітлено

процеси латинізації писемності тюркських мов, затверджену Кабміном України абетку кримськотатарської мови, рішення Комісії зі створення спільного алфавіту тюркського світу (9–11.09.2024 р.) про затвердження спільної тюркської абетки з 34 літер; було ухвалено рішення науково вивчити фонетичний склад урумської мови з метою подальшої уніфікації алфавіту на базі латиниці. 12.2024–03.2025 рр. було здійснено два записи звуків в ініціальних відкритих складах діалектів Гранітного та Старого Криму методом прямого палатографування в лабораторії експериментальної фонетики КНУ ім. Тараса Шевченка. За браком загальнолітературної урумської мови, досліджень урумської фонології для вдосконалення абетки важливим є визначення наявності певних звуків та їхніх характеристик. Було перевірено класифікацію С. Муратова з 10 короткими / довгими голосними, 30 приголосними. За цією класифікацією, довгі голосні виникали внаслідок стягнення комплексів “голосний – приголосний – голосний”, широкого вжитку не набули; за рівнем відкриття ротової порожнини виділено широкі (а, ә), напівширокі (е, о, ө), напіввузькі (і, ё), вузькі (і, у, ү) голосні. Експериментальне вивчення характеристик к/х у різній реалізації не підтвердило для урумської фонетики окреме виділення задньоязиково-язичкового слабкого /к/ та увулярного /қ/ як інваріанта увулярного /х/; підтвердило задньоязиковий /х/, увулярний /х/, елімінацію фарингального спіранта /һ/ або заміну задньоязиковим /х/. Спадком кримськотатарських діалектів варто вважати фарингальний спірант /һ/, увулярний /қ/, дотичний до крим.-тат. /q/. Англутний “й” перед голосним на місці щілинного /т/ не спостережено. Наявність палаталізованих “африкатованих” /тʃ/, /дʃ/ замість щілинних /к/, /т/ перед голосними спостережена в обох носіїв діалектів. За результатами лабораторного дослідження пропонується уточнена звукова система вищевказаних діалектів. Перспективно розглянути міжтюркські варіації консонантів у діяхронії.

Література:

1. Загрожени мови. Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні: збірник наукових праць. Київ, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2016. 344 с.
2. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек : Кыргызстан, 1997. С. 450–452.
3. Eker, Süer, Şavk, Ülkü Çelik v.d. Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar, Cilt 3. Astana, 2016.
4. Language Documentation in Comparative Turkic Linguistics. Editors: Éva Á. Csató & Birsel Karakoç. Ankara, 2024.

5. Johanson, Lars, Csato, Eva A. The Turkic Languages. 2nd edition. London – New York: Routledge, 2022. 490 p.
6. Johanson, Lars. Turkic. Cambridge University Press, 2021.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-7>

Мусійчук В. А.

ORCID: 0000-0002-4456-4487

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник,

в. о. завідувача відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В'ЄТНАМСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В МЕДІА

Ключові слова: в'єтнамська мова, військова термінологія, варіативність термінів, семантична інтерференція, неологізми, адаптація термінів.

Військова термінологія є важливою частиною мовної системи, що відображає специфіку бойових дій, технологічний прогрес і соціокультурні зміни. Російсько-українська війна як масштабний конфлікт спричинила активне оновлення термінології в багатьох мовах, зокрема у в'єтнамській. В'єтнамські медіа широко використовують військову лексику, що репрезентує як традиційні поняття, так і новітні реалії війни.

Попередні дослідження військової термінології у В'єтнамі охоплюють питання формування, адаптації та стандартизації термінів, з урахуванням зовнішніх впливів – китайської, французької, російської, англійської мов [1; 3]. Нові терміни часто виникають через калькування, транслітерацію або створення оригінальних словосполучень, що забезпечує водночас точність і зрозумілість для національної аудиторії [2].

Серед актуальних тенденцій розвитку військової термінології – активне впровадження неологізмів, пов'язаних з новими типами озброєння та способами ведення війни: *máy bay không người lái* (безпілотно́к), *drone kamikaze* (дрон-камікадзе), *chiến tranh mạng*

(кібервійна) тощо. Спостерігається варіативність у вживанні: використовуються як в'єтнамські відповідники, так і англіцизми, що ускладнює уніфікацію. Наприклад, паралельно вживаються *drone* і *máy bay không người lái*.

Основними механізмами оновлення є запозичення та калькування. Часто трапляються терміни з англійської, російської чи української мов, які іноді не адаптовані до в'єтнамської мовної системи. Це спричиняє семантичну інтерференцію, як у випадку з *chiến dịch đặc biệt* – калькою з російського *специальная военная операция*, що має політичне забарвлення, або *pháo phản lực*, що вживається і щодо загальної реактивної артилерії, і щодо конкретних систем, що створює плутанину.

Адаптація відбувається через описовий переклад, лексико-семантичну заміну, скорочення, транслітерацію. Власні назви сучасної зброї, як-от *HIMARS*, *Bayraktar*, зберігаються в оригіналі, але інтегруються граматично у в'єтнамські тексти. Такий підхід балансує між міжнародною уніфікацією та мовною специфікою.

Глобальний інформаційний простір суттєво впливає на формування в'єтнамської термінології, сприяючи міжнародному уніфікуванню, але водночас спричиняючи втрату національного колориту та появу політизованих кальок. Цей процес відображає тенденції глобалізації, інтенсивного інформаційного обміну, а також гібридного характеру сучасних воєн.

Отже, розвиток військової термінології у в'єтнамських медіа в контексті російсько-української війни є багатограним процесом, що охоплює історичні впливи, інновації, лінгвістичні адаптації та виклики глобального дискурсу. Варіативність, інтерференція та нестача уніфікації вказують на потребу подальших досліджень і створення стандартизованих глосаріїв, які забезпечать точність і зрозумілість медіадискурсу.

Література:

1. Trần Thị Hà (2018). Định danh của các thuật ngữ quân sự tiếng Việt có cấu tạo theo kiểu từ ghép chỉ phương thức, thủ đoạn chiến đấu. *Khoa học Ngoại ngữ Quân sự*, số 15–9/2018, tr. 11–17.
2. Trần Thị Hà (2018). Thuật ngữ quân sự trong Tiếng Việt trên bình diện cấu tạo và định danh: Luận án tiến sĩ ngữ văn. Hà Nội, TĐH Sư phạm HN.
3. Vũ Quang Hào (1991). Hệ thuật ngữ Quân sự tiếng Việt: Đặc điểm và cấu tạo thuật ngữ: Luận án tiến sĩ. ĐH Tổng hợp HN.

Nasakina S. V.

ORCID: 0000-0002-8288-0405

Ph.D. in Philology, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Sciences

Odesa State Agrarian University

Odesa, Ukraine

ADVERTISING OF CHINESE BOOKS IN *THE SHANGHAI EVENING POST & MERCURY* IN AN ONOMASTIC ASPECT

Key words: advertising, Chinese books, proper names, *The Shanghai Evening Post & Mercury*.

Chinese literature has always attracted the attention of millions of people from different countries because it represents a unique cultural phenomenon. This paper examines the onomastic means used in online Chinese book advertising texts published in *The Shanghai Evening Post & Mercury* in the first half of the 20th century.

Advertising has been a subject of interest for many researchers [2; 3; 4; 5; 7]. For example, Hong Cheng and Kara K. W. [4, p. 27] claim that “throughout the 19th century, more than 300 foreign-owned newspapers and magazines were circulated in China”. Moreover, they argue that the first Chinese-language newspaper to feature advertisements was *Shanghai News*, launched in 1861. According to O’Connor, *The Shanghai Evening Post & Mercury* had strong American connections, though “before 1931, its support for Chinese aspirations and its opposition to Japanese incursions in China were not as overtly expressed as in most newspapers” [6, p. 143].

Advertising has been continuously transforming over centuries. For instance, Roman booksellers in ancient times often displayed the titles of new books on their shop fronts. A book advertising text is a verbal component of advertising that typically includes structural elements such as the headline, subhead, main advertising text, echo-phrase, product details, and readers’ reviews or comments. In the early 20th century, book advertisements in newspapers were usually presented in the form of reviews, aimed at informing potential buyers and readers about new books, authors, and ideas. Besides their informational function, these texts often served a cultural and educational purpose. It is also important to note that, according to Hulme Alison, during the 1920s and 1930s, “advertising activities were concentrated in the city of Shanghai” [5, p. 180].

As noted by the prominent Ukrainian onomastician D. G. Buchko, proper names in contemporary linguistics are defined as “the names given

to a particular object or person to distinguish it from other identical or similar objects” [1, p. 62–63]. In book advertising, proper names carry not only linguistic but also cultural and historical significance. To illustrate their function, let us analyze specific examples.

One such example is the advertisement for the book *Winning the Peace in the Pacific* by S. R. Chow (Zhou Gengsheng, 周鯁生 in Chinese), featured in *The Shanghai Evening Post & Mercury* (January 7, 1944). A closer examination of the text reveals numerous proper names, including:

- **Anthroponyms:** Dr. Hu Shih, Prof. Chou Kengshen, W. L. Holland, Johnny Tremaine;
- **Toponyms:** Asia, Britain, China, Chungking, India, Korea, Washington, Japan, Kowloon, the United States, Burma, Thailand, and Hong Kong;
- **Ergonyms:** the Institute of Pacific Relations (IPR), the National Government of China, the Mount Tremblant Conference, the Pacific Association;
- **Ideonyms:** *A Permanent Order for the Pacific, The Postwar Pacific Order.*

The primary function of these proper names is to provide information. However, personal names and toponyms are not merely key elements of advertising language but also possess significant pragmatic potential. In particular, the toponyms in the analyzed text are closely linked to the history of China and other states bordering the China Seas. Furthermore, ergonyms are employed to enhance the text’s impact on readers.

In conclusion, the primary goal of book advertising texts is to persuade readers to purchase the advertised book. However, in the case of early 20th-century advertisements, these texts also contain a wealth of proper names, which serve to capture the reader’s attention and facilitate a deeper understanding of the book’s content.

Bibliography:

1. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Словник української ономастичної термінології. Харків, 2012. 256 с.
2. Булик Ю. В. Рекламний текст в параметрах аксіологічної прагмалінгвістики: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 20 с.
3. Arens W. F. Contemporary Advertising. 7th ed. Boston : The McGraw-Hill, 1999.
4. Cheng H., Chan K. K. W. Advertising and Chinese Society: Impacts and Issues. Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 2009. 315 p.

5. Hulme A. Advertising in China: How does a love/hate relationship work? In: The Changing Landscape of China's Consumerism. Elsevier Science & Technology, 2014. P. 177–216.

6. O'Connor P. The English-language Press Networks of East Asia, 1918–1945. Copenhagen : Brill Academic Pub, 2009. 405 p.

7. Lin S., van den Hoven P., Zhao X. A different smile, a different story: Global advertising adaptation for Chinese consumers. Tilburg Papers in Culture Studies. Paper 32. September 2012. 29 p.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-9>

Петрова Ю. І.

ORCID: 0000-0002-5130-232X

кандидат філологічних наук, доцент,

старший науковий співробітник відділу Близького та Середнього Сходу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

РИМУВАННЯ ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ В АРАБО-ХРИСТІЯНСЬКИХ ТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛІ СТАРОДРУКІВ ХVІІІ СТ.)¹

Ключові слова: араби-християни, арабська літературна мова, стародруки, богослужбові книги, передмова, римована проза.

Римована проза (*saj'*) в арабській літературній традиції є дуже поширеним способом побудови тексту ще з доісламських часів [1, с. 104]. Її авторитет закріпив Коран, значна частина тексту якого є римованою. Багато середньовічних авторів намагалися наслідувати цей спосіб вираження, оскільки він вважався ознакою віртуозного володіння арабською мовою.

Привертає увагу те, що не лише мусульмани, а й арабомовні християни застосовували в певних жанрах своєї літератури римовану прозу. Вже в перші століття арабізації Близького Сходу перекладачі

---

¹ Дослідження здійснено в межах проєкту, який фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій “Horizon 2020” (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проєкт TYPARABIC).

біблійних текстів були схильні вживати релігійну лексику та стилістичні риси з арабо-ісламської традиції [2, с. 53]. Тенденція до римовання простежується в низці арабо-християнських пам'яток різних періодів.

Прикладом текстів такого типу є передмови до арабо-християнських видань XVIII ст., які були надруковані в м. Алеппо (Сирія), друкарнях Молдови (м. Ясси) та Волощини (м. Бухарест) і в монастирі Св. Іоанна Хрестителя в Шувейрі (Ліван). Це переважно богослужбові книги; серед шувейрських видань є також переклади творів європейських католицьких авторів. Низка назв цих стародруків повністю або частково римована згідно з арабською традицією, яка домінувала в період X–XX ст. [3, с. 101], наприклад: *Kitāb al-burhān al-ṣarīḥ fī ḥaqīqat sirray dīn al-Masīḥ* “Ясний доказ істинності двох таїнств Христової віри” (Шувейр, 1764).

Переважна більшість видань містять передмови, що були створені за канонами тих часів. Передмова містила вступний абзац із славленням Бога, який мав неодмінно бути римованим. Далі були представлені мотиви публікації книги, розповідь про чесноти, яких вона навчає, йшлося про її користь для читачів, давалися духовні настанови. Ступінь римовання в основній частині текстів передмов різниться – очевидно, залежно від уподобань автора або тематики. Передмови до богослужбових книг потребували особливо піднесеного стилю і вишуканої мови, а найкращим інструментом для цього вважалася римована проза. Вона застосовувалася також як спосіб виявлення пошани до мецената, що спостерігається, зокрема, у панегіричній передмові на честь гетьмана Мазепи в алеппському Чотириєвангелії (1708).

Римовані фрази в аналізованих текстах мають різну довжину і структуру. Хоча чітких правил метрики арабська римована проза не має, втім, класичний середньовічний *sajʿ* характеризується однаковою кількістю слів у римованих фразах і тяжіє до синтаксичного паралелізму [1, с. 103]. Зразки арабо-християнської римованої прози демонструють доволі вільний підхід до побудови римованих фрагментів.

Серед уживаних рим найчастіше зустрічаються словотворчі й формотворчі афікси, які дають широкі можливості підбору словоформ: *-īuʾa* (відносний прикметник ж. р. або абстрактний іменник); *-īl* (множина імен ч. р. в непрямому відмінку); *-īl* (множина імен ч. р. в називному відмінку). Можна зустріти значну кількість моноримів з афіксами (10 на *-īuʾa* (Октоїх, 1711) та 10 на *-īl* (Псалтир, 1747)), тоді як суто фонетичні комбінації звуків (*-āṣ*, *-ūd*, *-īl*, *-īr*, *-āḥ* тощо) трапляються зазвичай лише в одній парі римованих фраз. Втім, є і винятки – наприклад, 20 моноримів поспіль на закінчення

-āl (Службник, 1745), що перевершує звичайне число моноримів (до 8–10) у середньовічній арабській літературі [3, с. 109].

Отже, арабо-християнська літературна творчість зазнавала певного культурного впливу з боку мусульманського оточення. Піднесений стиль, насичений римами, архаїзмами та грою слів, слугував зразком прикрашеної прози, яка найбільше підходила для передмов до релігійних книг. Літературні форми з арабо-мусульманської традиції, як-от *sajʿ*, могли служити зовнішнім “каркасом”, який вбирав у себе смислове навантаження з іншого конфесійного середовища.

Література:

1. Borg G. *Sajʿ. Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* / Gen. ed. K. Versteegh. Vol. 4. Leiden – Boston : Brill, 2009. P. 103–106.
2. Hjälm M. Scriptures beyond Words: “Islamic” Vocabulary in Early Christian Arabic Bible Translations. *Collectanea Christiana Orientalia*. 2018. Vol. 15. P. 49–69.
3. Stewart D. J. *Sajʿ in the Qurʾān: Prosody and Structure. Journal of Arabic Literature*. 1990. Vol. 21, No. 2. P. 101–139.

Русакова К. О.

ORCID: 0000-0002-9881-9035

*аспірантка кафедри порівняльної філології східних
та англомовних країн*

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
м. Дніпро, Україна*

Ліліна В. І.

ORCID:0000-0001-9089-5159

*доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри порівняльної філології східних
та англомовних країн*

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
м. Дніпро, Україна*

СЕМАНТИКА ВИСЛОВУ 落葉歸根 В ОДНОІМЕННОМУ АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ТВОРІ АДЕЛІН ЄН МА

Ключові слова: біографія, транскультура, жіноча проза, ідентичність, переклад.

Автобіографічний твір “落葉歸根” (“Опале листя повертається до коренів”) авторства китайсько-американської письменниці Аделін Єн Ма був виданий у 1999 році в місті Тайбеї, столиці Китайської Республіки. Цей твір не був написаний китайською “з чистого аркуша”, а є авторським перекладом з англійської. Автобіографія “Falling Leaves: The True Story of an Unwanted Chinese Daughter” (“Опале листя: правдива історія небажаної китайської доньки”), яка стала основою для китайського перекладу, побачила світ у 1997 році у США [1].

Обидва твори становлять значну цінність для літературознавчого аналізу та стають об’єктом глибоких, хоч і поодиноких, досліджень. Одним із полемічних у науковому колі питань є особливість семантики вислову 落葉歸根 (опале листя повертається до коренів), який став не лише назвою, а й своєрідним лейтмотивом автобіографічного твору письменниці.

Слід зазначити, що 落葉歸根 є ідіоматичним виразом (чен’юй), який походить із відомої збірки буддійських текстів “景德傳燈錄” (“Записи про передачу світла”), написаної в 1004 році ченцем на ім’я Даоюань (釋道原). Згідно з оригінальним текстом, цей вислів належить шостому й останньому патріарху китайського чань-буддизму на ім’я Хуейнен

(慧能, 638–713): “葉落歸根, 來時無口” (“Листя опадає [і] повертається [до] коренів, [у] повернення час не має рота”) [4]. Цей глибокий метафоричний вислів (особливо друга його частина) набув різних інтерпретацій серед науковців. Загалом, 葉落歸根 (опале листя повертається до коренів) позначає циклічність життя всього живого: усе, що має початок, неминуче має і кінець. Згодом вираз став ідіомою і використовується найчастіше щодо людей, які довго мешкали за кордоном, але згодом повернулися на батьківщину.

Для Аделін Єн Ма вислів 葉落歸根 (опале листя повертається до коренів) також має глибоко метафоричне значення. Використаний як назва твору та двічі повторюваний у його тексті, він означає для письменниці значно більше, ніж просто бажання фізично повернутися до материкового Китаю – місця, де вона народилася [3]. Літературознавиця Тан Фан пропонує варіант пояснення семантики виразу, пов’язуючи його з поняттям “(homing desire)” (“бажання повернення додому”). На думку дослідниці, «повернення “додому” є безперервним процесом, метою якого є здобуття прийняття і поваги. [...] Шлях “додому” розповідає про діаспорний досвід між народами та культурами. Бажання повернутися “додому” [...] – це визнання багатьох культурних цінностей та примирення напруженості між уявними та пережитими кордонами» [2].

Дослідниця наголошує, що для Аделін лейтмотив 葉落歸根 (опале листя повертається до коренів) символізує шлях до формування її транскультурної ідентичності. Він відображає її поневіряння, сумніви, болісне усвідомлення власної цінності та подолання хибних уявлень, які були нав’язані їй у дитинстві. Таке трактування має право на існування, проте можна припустити, що вислів містить і глибші смисли, розкриття яких стане предметом подальшого дослідження на основі безпосередньої роботи з оригінальними текстами автобіографічних творів письменниці китайською та англійською мовами.

Література:

1. Mah A. Y. *Falling Leaves: The True Story of an Unwanted Chinese Daughter*. Penguin Books, 2010. 278 p.
2. Tang F. *Imagining home: literary fantasy in contemporary Chinese diasporic women’s literature: doctoral thesis*. 2018. 236 p. URL: <http://eprints.nottingham.ac.uk/52130/> (accessed: 29.05.2025).
3. 馬嚴君玲. 落葉歸根. 台北市: 時報文化出版企業股份有限公司, 1999. 313頁.
4. 釋道原. 景德傳燈錄: 第卷五. URL: https://cbetaonline.dila.edu.tw/zh/T51n2076_p0238c05 (最后登录: 25.05.2025).

Смольницька О. О.

ORCID: 0000-0001-9864-1727

кандидат філософських наук,

консультантка з української філології

Місія «Постуляційний центр беатифікації й канонізації святих»

Української греко-католицької церкви

м. Львів, Україна

ГІПОТЕТИЧНИЙ ОБРАЗ ОБ'ЄКТА В ЛІРИЦІ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (ГАЗЕЛЬ ГАЗАЇ): ОРИГІНАЛ І СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

Ключові слова: поезія, газель, переклад, символ, об'єкт, Кримське ханство.

Поезія Кримського ханства залишається нещодавно відкритим, але ще не систематизованим і до кінця не перекладеним (як і не вивченим) феноменом в українській гуманітаристиці. У центрі нашої уваги перебуває газель Газаї “*Habîbim mûnisim yârim tabîbim derde dermânım...*” [2–3]. Висловлюється припущення, що завуальовано описаний у ній жіночий образ може означати ханську дочку, поетесу Ханзаде-Ханум [2, с. 121].

Мета дослідження – дослідити заявлений гіпотетичний образ об'єкта героя як символ і метафору.

Завдання: 1) повідомити головні біографічні риси автора; 2) дослідити перекладацькі трансформації під час відтворення реалій описаної культури; 3) проаналізувати вибрані лексеми як символи.

Застосовується перекладознавчий, текстологічний, символічний аналіз.

Зокрема, це одна з газелей войовничого і наділеного багатьма талантами хана *Борá Гази (Газі) II Герая (Гірея) Хана* (II Ğazı Geray, Boğazlı Geray, 1551?/1554?–1607), який творив під псевдонімами “Газай” (*Ğazayî, Ğazâyî*) і “Хан Газі”. Один з образів-символів, наявних у ній (у складній системі інших символів, то постійних, то варійованих), – це *лікар-табіб*. Перекладацька трансформація доместикації тут пасує не до кінця, тому авторкою запропонованого дослідження застосовано *форенізацію, транслітерацію з поясненням*. Українською цей 1-й рядок 1-го бейту звучить так: “О люба, лікарю-табіб, мене ти вбережи від лих...” [1, с. 114]. У зв'язку з цим образом розглядається символ *мазі чи бальзаму на рану*, але ці ліки не здатні загоїти саме душевну рану (у цьому разі – від розлуки з близькою

людиною, оскільки ліричний герой і сам автор вирушає в похід, до чергового бою).

Або 1-й рядок останнього бейту: “Közim yaşın döker her dem çeker zahmine yok merhem” [3, с. 115] – “З очей вода, не гоїть мазь, бо цей оманливий бальзам...” [1, с. 114]. Цікаво, що сльози тут описані *відсторонено* – як вода (око порівняно з фонтаном як постійний символ [2, с. 122], але вочевидь тут це *імплікатура*); також автор не гіперболізує цей символ – наприклад, як кров чи криваві сльози.

Отже, у проаналізованому вірші цікаві *імпліцитні* символи – бальзам та інше лікування, пов’язане з раною. Зрозуміло, що лікар, цілитель (табіб) – метафоричний, оскільки означає близьку людину, а лікування може бути духовним. Також це як бойова, так і різнопланова лірика, у якій віртуозно сублімується біографічний досвід автора (якщо прийняти гіпотезу про дедикацію дослідженої газелі). Робота має перспективу продовження з огляду на складність і символічність розглянутої поезії взагалі, як і конкретного вірша зокрема. Аналіз зазначених творів має бути як текстуальним, так і контекстуальним, зокрема і в аспектах як філології, так і історії, релігієзнавства, філософії та ін.

Література:

1. Газі Гірай. Газель / З турецької [переклала] Ольга Смольницька. *Ars Translatoria* : зб. перекладів / упорядники : О. В. Константінова, О. П. Демиденко. Рівне : РДГУ, 2022. С. 114.

2. Смольницька О. О. Проблема українського перекладу однієї з газелей Борá Гази П Герая Хана (Газаї): відтворення суфійської символіки, пов’язаної з терапією та флористичними архетипами. *VI Конгрес сходовознавців: збірник матеріалів, м. Київ, 3 грудня 2022 року*. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського; Львів – Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 120–125. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/182/3550/8090-1>

3. Gazi Giray. *Gazel*. *Ars Translatoria* : зб. перекладів / упорядники: О. В. Константінова, О. П. Демиденко. Рівне : РДГУ, 2022. Вип. 7. С. 115.

Стельмах М. Ю.

ORCID: 0000-0001-8996-4313

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

МІФОЛОГІЧНА СИМВОЛІКА ГІР У ПЕРСЬКІЙ ЕПІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Ключові слова: епос, міфопростір, гори, символ.

У перській епічній традиції, зокрема в “Шах-наме” Фірдоусі, гори мають виразне міфологічне навантаження. Вони не лише слугують географічним тлом для подій, а й символізують простір боротьби між силами хаосу і порядку, життя і смерті, свого і чужого.

Гора постає як первинний простір свіотворення, “точка нуль”, з якої починається людська історія. Саме в горах з’являється перший правитель, який живе в гармонії з природою, одягає себе та свій народ у шкури тигрів, що підкреслює архаїчний, доцивілізаційний характер епохи. Отже, у Фірдоусі гора виконує роль первісного міфологічного центру, своєрідної платформи для утворення світу, де з хаосу починає з’являтися порядок.

Символічне оселення першої людини / царя на горі має універсальний характер – аналогічні сюжети зустрічаються в багатьох культурах (згадаймо біблійний Едем, що, за окремими тлумаченнями, також розташований “на висоті”; або індійську гору Меру – центр світу). У перській традиції це підкреслює, що гори – це не просто тло для подій, а сакральне джерело початку, простір, де народжуються влада, світло і форма.

Гори в “Шах-наме” часто стають ареною героїчних зіткнень. Саме тут відбуваються вирішальні бої:

- Гушанг перемагає чорного змія і відкриває вогонь;
- у горах гине Форуд, син Сіавуша;
- Баграм убиває лева;
- Гудерз перемагає Пірана.

Ці події не випадкові – гори, як територія “на межі”, символізують конфлікт між світами. Це не простір Ірану: герої перетинають його, щоб вступити в контакт із невідомим, злом, хаосом.

З іншого боку, у мистецтві Близького Сходу гори асоціювалися з такими поняттями, як хаос, підземний світ, “неорганізоване” начало,

що протистояло космосу, порядку, світлу. Цей дихотомічний поділ добре втілено в “Шах-наме”, де герої, вступаючи в гори, фактично входять у простір темряви й випробування.

Прикладом є гора Есперуз, біля підніжжя якої зупиняється Кей-Кавус перед походом на Мазендеран. Її опис в епосі гіперболізовано тривожний, її описано як місце, де ховається сонце, місце, де було лігво лютих дивів, місце, де навіть слонам було страшно. Тут гора – це ворота у світ дивів, демонів, ворожої магії, місце поза межами людського впливу. Вона є фізичним та символічним кордоном, що відділяє Іран – царство культури і порядку – від сил темряви й хаосу.

Також образ гір неодноразово пов’язується не лише з початком чи битвами, а й з місцем покарання, простором відсічення від світла, вигнання і духовної ізоляції. Одним із найяскравіших прикладів цього є сцена ув’язнення Зоххака, тиранічного царя-зрадника, у якому втілено темну, демонічну силу. Його розіп’яли в кайданах між двома горами.

Гори тут є не лише фізичним бар’єром, а духовною межею: між минулим і майбутнім, між гріхом і надією на очищення, між зрадою світла і його незворотною наявністю. Ув’язнення “між двома горами” можна трактувати як міфологічне “підвішення” в порожнечі, у *liminal space* – проміжку, де душа в муках згадує про втрачений шлях. Якщо гора в інших міфах – шлях до світла, до блаженства, то тут вона перетворюється на перешкоду, на символ втраченої можливості: Зоххак бачить шлях угору, але вже ніколи не досягне його.

Отже, у перській епічній традиції гори є багатозначним міфологічним образом. Вони символізують:

- прапростір початку;
- хаос та випробування;
- кордон між цивілізацією та дикістю;
- місце ініціаційної битви героя;
- чужий, демонічний простір, який потрібно подолати, щоб утвердити порядок.

Черноіваненко В. В.

ORCID: 0000-0001-9121-9953

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки

Інститут рукопису

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

м. Київ, Україна

РУКОПИСИ МЕРТВОГО МОРЯ: НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

Ключові слова: рукописи Мертвого моря, кумраністика, ДНК-аналіз, палеогенетика, цифрова палеографія, штучний інтелект.

Кумраністика (дослідження Кумрану і сувоїв Мертвого моря) – динамічна і плідна дисципліна, яка існує від виявлення перших манускриптів у 1947 р. та в рамках якої працюють історики, археологи, лінгвісти, релігієзнавці та представники інших наук, включно з негуманітарними, як-от, наприклад, молекулярна біологія або комп'ютерні науки (ІТ). Зокрема, оцифрування рукописів як спільний проєкт Музею Ізраїлю та команди Google Cultural Institute почалося ще 2011 р. Завдяки цьому проєкту уможливився віртуальний перегляд рукописів у високій якості, з пошуковою опцією та функцією перекладу тексту з мови оригіналу (насамперед давньоєврейської) на англійську [1].

Упродовж останніх п'яти років новітні технології також не оминали кумраністику, з одного боку, ще збільшивши їхню популярність, а з іншого боку, вплинувши на дисципліну – створивши нові напрямки досліджень, сприявши висуненню нових гіпотез, підтвердивши або спростувавши попередні уявлення. Серед двох нових застосованих до манускриптів підходів насамперед виділяються аналіз ДНК і дані штучного інтелекту.

Палеогенетика (палеогеноміка). Генетичні дані, отримані з фрагментів сувоїв, допомагають зібрати разом пов'язані між собою фрагменти рукописів і розкрити різноманітне походження цих античних текстів. Пергаментні сувої виготовлені з овечої чи коров'ячої шкіри, тож містять ДНК цих тварин. ДНК-аналіз, проведений групою дослідників з наукових установ Ізраїлю, США та Швеції, являє собою новий спосіб з'ясувати, які з понад 25000 фрагментів сувоїв походять від тих самих тварин, а отже, ймовірно, є тими самими документами. Палеогенетичний підхід також дає змогу зробити висновок, що деякі з

рукописів мають походження з-за меж Кумрану (цю гіпотезу висували критики кумрано-есеїської теорії ще у XX ст., проте не знаходили широкої підтримки). Крім того, отримані дані свідчать про те, що рукописи Мертвого моря (з Кумрану і Масади) представляють “широку культурну матрицю греко-римської Юдеї” [2].

Штучний інтелект. III вперше доказово засвідчив, що щонайменше два різні переписувачі створили найдовший із сувоїв Мертвого моря – т. зв. Великий сувій Ісаї (біблійна Книга пророка Ісаї). До цього усталеною серед кумраністів залишалася думка, що рукопис було створено одним переписувачем, адже почерк має однорідний вигляд. Науковці з Гронінгенського університету застосували інноваційне розпізнавання образів і штучний інтелект для цього сувою, щоб розвинути палеографію сувоїв (йдеться, по суті, про цифрову палеографію) і вийти на мікрорівень праці переписувача. Вони проаналізували одну єврейську літеру – алеф, яка трапляється в сувої понад 5000 разів. На думку дослідників, їм вдалося виділити стародавні чорнильні сліди (безпосередньо пов’язані з рухом м’язів людини, а отже, індивідуальні), які постають на цифрових зображеннях. У підсумку нідерландські науковці дійшли висновку, що до створення одного рукопису було залучено більш ніж одного переписувача, хоча ті й володіли майже ідентичним почерком. Останнє може пояснюватися тим, що різні переписувачі могли навчатися в одного вчителя і потім тісно співпрацювати, зберігаючи однаковий стиль письма. Водночас ретельний мікроаналіз видає їхню індивідуальність і все ж відмінні почерки [3].

Література:

1. The Digital Dead Sea Scrolls. URL: <http://dss.collections.imj.org.il/>
2. Anava S. et al. Illuminating Genetic Mysteries of the Dead Sea Scrolls. *Cell*. Vol. 181. Issue 6 (11.06.2020). DOI: 10.1016/j.cell.2020.04.046
3. Popović M., Dhali M., Schomaker L. Artificial Intelligence Based Writer Identification Generates New Evidence for the Unknown Scribes of the Dead Sea Scrolls Exemplified by the Great Isaiah Scroll (1QIsa^a). *PLOS. One* (21.04.2021). DOI: 10.1371/journal.pone.0249769

СЕКЦІЯ ІІІ. РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ СХОДУ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-14>

Барковський М. О.

ORCID: 0000-0001-6070-2985

аспірант відділу історії зарубіжної філософії

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ГНОСЕОЛОГІЧНІ СТАДІЇ ПРОБУДЖЕННЯ В БУДДИЗМІ ТХЕРАВАДИ: АНАЛІЗ ПОНЯТЬ *SAKKHU*, *ÑĀṆA*, *PAÑÑĀ*, *VIJĀ* ТА *ĀLOKA*

Ключові слова: тхеравада, палійський канон, буддійська епістемологія, *sakkhu*, *ñāṇa*, *paññā*, *vijjā*, *āloka*.

Рання буддійська формула “...*sakkhum udarādi ñāṇam udarādi paññā udarādi vijjā udarādi āloka udarādi*...” [3, с. 422] виражає п’ятиступеневу послідовність, що означає “виникнення бачення, знання, мудрості, прозріння, [внутрішнього] світла” в момент пробудження. Хоча ця фраза найвідоміше зустрічається в *Сам’ютта-нікаї* 56.11 (Дгаммачаккапаваттана-сутта), вона також трапляється в інших ключових текстах, а саме: SN 12.10 [4] та DN 14 [5], де описано або усвідомлення Буддою залежного походження, або пробудження минулих Будд. Повторення цієї формули в численних контекстах просвітлення може свідчити про те, що вона втілює стандартизовану схему когнітивної та духовної трансформації. Однак, попри доктринальне значення, точні відмінності та взаємозв’язки між цими п’ятьма епістемологічними термінами залишаються недостатньо сформульованими як у традиційній коментаторській екзегезі, так і в сучасному науковому аналізі.

З’ясування функціональних відмінностей між баченням (*sakkhu*), знанням (*ñāṇa*), мудрістю (*paññā*), прозрінням (*vijjā*), [внутрішнім] світлом (*āloka*) [6] є важливим для інтерпретації феноменології проникливості та її доктринальних наслідків. Оскільки ці терміни зустрічаються в ключових сотеріологічних уривках, їхній аналіз сприяє ширшому розумінню епістемології тхеравади.

Бачення (*sakkhu*) означає “око” або “зір”. У сотеріологічному контексті *sakkhu* належить до початкового виникнення духовного бачення (*nalī: dhamma-sakkhu*), через яке вперше розпізнаються чотири шляхетні істини, як це видно з SN 56.11 і SN 12.10. Далі йде *ñāṇa*, що означає “знання” і стосується як концептуального розуміння, так і медитативного пізнання. У традиції тхеравади воно відповідає шістнадцяти стадіям прозріння, описаним у Вісуддгімаггі [2], від аналізу розуму і тіла до усвідомлення шляху та його плодів.

Мудрість (*paññā*), або “розрізнення”, під чим слід розуміти прозріння, що звільняє, проникає крізь мінливість, страждання і не-Я. Як частина потрійного навчання і п’яти духовних здібностей, вона знищує невігластво і веде до ніббани. Буддгаггоса порівнює його з мініяйлом, який, на відміну від дитини чи селянина, глибоко розрізняє справжню природу та цінність монет [2, р. 431–432]. Отже, мудрість – це не просто усвідомлення, а проникливе розпізнання.

Ця мудрість визріває у прозріння (*vijjā*), яке виникає, коли чотири шляхетні істини повністю зрозумілі [1]. Прозріння – це визвольне осягнення, протилежність невігластву (*avijjā*) і вирішальний прорив, що кладе край стражданням. Нарешті, світло (*āloko*) символізує пізнавальну та екзистенційну ясність, що настає після того, як ілюзія згасає і настає стан свідомості, що пробудилася.

У контексті пробудження Будди ці терміни описують не окремі події, а поступове поглиблення усвідомлення. Вони відображають розгортання від початкового бачення до повного звільнення та разом виражають трансформаційну траєкторію, що веде до припинення страждань та досягнення нірвани.

Література:

1. Access to Insight. SN 56.22: Vijja Sutta – Knowledge. Електронний ресурс: <https://www.accesstoinight.org/tipitaka/sn/sn56/sn56.022x.wlsh.html>
2. Buddhaghosa. The Path of Purification (Visuddhimagga). Translated from the Pali by Bhikkhu Ñāṇamoli. Kandy, Buddhist Publication Society, 2010. 794 p.
3. Saṃyutta-nikāya. Vol. V / ред. М. Léon Feer. Bristol : Pali Text Society, 2022.
4. SuttaCentral. SN 12.10 Gotamasutta. Електронний ресурс: <https://suttacentral.net/sn12.10/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=none&notes=asterisk&highlight=false&script=latin>
5. SuttaCentral. DN 14 Mahāpadānasutta. Електронний ресурс: <https://suttacentral.net/dn14/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside>

6. The Pali Text Society's Pali-English Dictionary by T. W. Rhys Davids, William Stede. London: Pali Text Society, 1843–1922. 800 p.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-15>

Завгородній Ю. Ю.

ORCID: 0000-0001-8460-1636

*доктор філософських наук,
старший науковий співробітник
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

ДЕЯКІ ТЕКСТУАЛЬНІ І ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ “ШВЕТАШВАТАРА-УПАНІШАДИ”

Ключові слова: Шветашватара, Шветашватара-упанішада, індійська релігійно-філософська думка.

Наше звернення до оригінального тексту “Шветашватара-упанішади” (Śvetāśvaropaniṣad, далі – ШУ) [1], автором якого вважається мудрий Шветашватара, засвідчує, що ця давньоіндійська пам’ятка далека від свого вичерпного вивчення.

Внутрішні і зовнішні цитати. Насамперед хотілось би звернути увагу на специфіку текстотворення ШУ, яка вказує на те, що ми маємо справу з надзвичайно продуманим і складним задумом.

Однією з особливостей упанішади є наявність у ній великої кількості внутрішніх і зовнішніх цитат.

Зокрема, для самоцитування у ШУ використано 36 фрагментів (від кількох слів до майже повної строфи) з 25 строф (мантр) тексту. Вони цитуються 47 разів у 34 строфах, що становить 30,08 % від їхньої загальної кількості в тексті. Тобто внутрішні цитати є важливим показником, який свідчить про відчутну наявність самоцитування у ШУ. Внутрішні цитати у ШУ використовуються не випадково, а підпорядковані певній логіці. Основний зміст, який висвітлюється у внутрішніх цитатах, значною мірою зосереджений на описі і значущості для людини: (а) багатойменної Вищої реальності, (б) звільнення і (в) безсмертя. Ці згадані теми є ключовими не тільки для внутрішніх цитат, а й для всієї ШУ.

Поряд із внутрішніми, в упанішаді використовуються зовнішні цитати. Зокрема, попередній аналіз виявив, що 38 строф ШУ містять зовнішні цитати з раніших за упанішаду текстів. Зовнішні запозичення охоплюють 33,63 % від загальної кількості строф у ШУ і залучають широке коло ведійських текстів – від “Ригведа-самгіти” (Rigvedasamhitā), “Тайттирія-самгіти” (Taittirīyasamhitā), “Ваджасанея-самгіти” (Vājasaneyisamhitā) до “Катха-упанішади” (Kāthopaniṣad).

У ШУ використовуються зовнішні цитати, які можуть ставати внутрішніми. Чи не найпоказовішим випадком є строфа 3.8, яка цитує строфу 31.18 “Ваджасанея-самгіти” і частково повторно вживається в 3.21a, 3.19d, 6.15cd. Зміст строфи 3.8 наголошує на пізнанні Вищої реальності (у цьому разі позначається словом “puruṣa”) людиною, завдяки чому вона здобуває безсмертя. Отже, ця строфа поєднує в собі виділені нами раніше основні теми ШУ.

Щільна насиченість тексту різноманітними цитатами порушує, серед інших, питання щодо людських можливостей (здібностей) зі створення текстів такого рівня складності в середовищі усної культури; формування навичок, які згодом сприятимуть появі розгалуженої коментаторської традиції.

Отже, тільки близько третини строф ШУ не містить зовнішніх або внутрішніх запозичень. Це, на нашу думку, може свідчити про те, що для Шветашватари було надзвичайно важливо належно обґрунтувати власне вчення, яке, як це впливає зі змісту упанішади, претендуючи на істинність, привносило нові смисли і водночас намагалось спертися на вже наявні авторитетні тексти. Цим новим, зокрема, був виклад власного аскетичного споглядального досвіду і тих положень (ідей, термінології), які, зокрема, згодом оформляться у вчення двох відомих шкіл індійської філософії: санкх’ї (sāṃkhya) і йоги (yoga), як і увійдуть до положень підшкіл веданти (vedānta) та інших філософських шкіл. Власне, вчення Шветашватари – це чи не перший приклад в історії індійської думки, коли суб’єктивний досвід, будучи гностичним (містичним, езотеричним, йогічним?) у своїй основі, об’єктивувався в близькому колі практиків-мудреців.

Термінологія. У ШУ зустрічається різночасова ведійська релігійно-філософська термінологія, яка вживатиметься далі в індійській філософії (наприклад, ātman, brahman, karman, guṇa, puruṣa), а також повністю або порівняно нова для індійської літератури (наприклад, avyakta, dhyāna, pradhāna, prasāda, preritṛ, atyāśramin, vedānta). Видається, що “preritṛ” (Рушій) – це той неологізм Шветашватари, який, окрім ШУ, ніде більше не фіксується. Це слово – важливий термін. Він двічі вживається в тексті (1.6, 12), виступаючи однією з характеристик Вищої реальності, Вищого начала.

Цілісність тексту. Текст ШУ, яким він зустрічається в манускриптах, у виданнях на деванагарі й у виданнях перекладу, має розбіжності, які щонайменше стосуються наявності / браку і змісту зачину.

Література:

1. Apte V. G. Śvetāśvatara Upaniṣad. Edited With the Commentaries of Śaṅkara, Śaṅkarānanda, Nārāyaṇa, and Vijñānabhagavat. Anandasrama Sanskrit Series, 17. Poona, 1927.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-16>

Калантарова О. Ю.

ORCID: 0000-0002-3270-3638

аспірантка відділу історії зарубіжної філософії

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ЕПІСТЕМІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ У БУДДІЙСЬКОМУ ВЧЕННІ ПРО ЧАС КАЛАЧАКРА

Ключові слова: буддійська філософія, деконструкція, *kālacakra*, *saṃdhyābhāṣā*, *ekārthānantabhāṣā*, R. Magliola.

Одним із сучасних трендів у буддійських студіях є пошук філософського аспекту в тантричних ученнях [2]. Унаслідок цього активізувалися спроби не тільки їхньої історико-філософської реконструкції, а й деконструкції.

Те, що буддійська сутрична теорія значень *aproha* своєю елімінативною діалектикою сприяє деконструкції, доволі швидко стало очевидним [7]. Але якщо ми переходимо в розділ тантричних учень, ситуація значно ускладнюється, бо традиційна екзегеза сутр по типу *nitārtha-neyārtha* не спрацьовує. І сама традиція пропонує для тантр ускладнені системи інтерпретації – екзегеза по типу *6 альтернатив*, *7 прикрас* тощо [6; 4].

Це пов'язано з тим, що тексти тантр (зокрема, *anuttarayogatantra*) складені специфічною мовою *saṃdhyābhāṣā* [3], яка зберігає можливість читання тексту одночасно в різних вимірах (денотативному, конотативному, прагматичному або семантичному). Це змушує читача

деконструювати текст, активізуючи власний когнітивний потенціал, щоб потім дістати змогу оцінити потужність смислового поля, яке покривається самим текстом.

Одним з перших, хто досліджував деконструкцію в контексті східних філософій, був Роберт Мальйола [5]. За його прикладом ми спробували здійснити розвідку вже буддійського тантричного тексту на наявність у ньому елементів, що виправдовують деконструкцію, – у нашому розпорядженні текстова традиція вчення про час Калачакра.

І в корінному тексті ми вперше виявили елементи метатексту: надається пояснення про мову, якою текст написаний. Йдеться про термін *ekārthānantabhāṣā*, що можна перекласти як “нескінченна мова одного смислу”. Проте, щоб зрозуміти значення цього терміна, справді, слів має бути нескінченно багато, бо воно розкривається поза межами усіх можливих концепцій [1]. Тому, щоб не дати колапсувати цьому безмежному простору мовленнєвих конструкцій, ми маємо дотримуватися дихотомій, які власне й утворюють цей простір, але постійно породжують нові й нові суперечності.

Отож текст запрошує нас у гру: дотримуючись нескінченного різноманіття концепцій (логосу), маємо виявити знання (гнозис), що лежить за цим різноманіттям. І тоді деконструкція стає ключовим інструментом такої гри.

Отже, тантра в буддійській традиції цілком може виявитися таким собі “буддійським постмодерном” з явним запитом на деконструкцію.

Література:

1. Калантарова О. (2022). Буддійська філософія в Індії: від онтології абгідгарми до епістемології праманаваді. Westerhoff J. (2018). *The Golden Age of Indian Buddhist Philosophy*. Oxford: Oxford University Press. *Sententiae*, 41 (1), P. 83–110. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.01.083>
2. Калантарова О. (2022). Медитації про філософію свідомості в тибетському буддизмі. Douglas S. Duckworth (2019). *Tibetan Buddhist Philosophy of Mind and Nature*. Oxford: Oxford University Press. *Sententiae*, 41 (3), P. 132–154. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.03.132>
3. Bucknell, R. S., & Stuart-Fox, M. *The Twilight Language: Explorations in Buddhist Meditation and Symbolism*. Richmond : Curzon Press, 1986. 231 p.
4. Campbell, J. (Trans.), & Thurman, R. (Trans.). *The Esoteric Community Tantra with The Illuminating Lamp: Volume I: Chapters 1–12*. By Great Vajradhara Chandrakirti (Authors). Boston : Wisdom Publications, 2021. 568 p.

5. Magliola R. (1984). Derrida on the mend. Indiana: Purdue Univ. Press, 1984. 238 p.

6. Newman, J. The Outer Wheel of Time: Vajrayāna Buddhist Cosmology in the Kālachakra Tantra (Ph.D. Diss). Madison: University of Wisconsin, 1987. 681 p.

7. Wang, Youxuan. Buddhism and Deconstruction: Towards a Comparative Semiotics, 2001. 242 p.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-17>

Карніцький М. М.

ORCID: 0000-0002-0069-0860

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
м. Київ, Україна*

ПОДОЛАННЯ МЕТАФІЗИЧНОЇ ІЛЮЗІЇ В ЕНЕРГІЙНІЙ ПАРАДИГМІ ВАЙШНАВІЗМУ

Ключові слова: метафізична ілюзія, сутність, енергія, Кришна, шакті.

Акт розуміння – це актуалізація потенційного змісту, який містить у собі сенс. Результат розуміння – це те, що актуалізоване й безпосередньо дане в умоспогляданні як ідеальна визначеність. Проте результат розуміння не вичерпує весь зміст сенсу, адже завжди залишається певний потенційний смисловий зміст, який ще не осмислений, але який мається на увазі й спонукає до подальшого прагнення зрозуміти. Завдяки цьому сенс розкривається не лише як ідеальна визначеність, а і як процес. Таке процесуальне розуміння сенсу характерне насамперед для творчості, що ґрунтується на інтуїції, для мистецтва, релігійного одкровення. Однак у межах точного раціонального пізнання оперувати процесуальними смислами складно, тому акт розуміння часто супроводжується проєкцією його результату (умозбагненної смислової визначеності) на сам сенс. Це створює відчуття визначеності навколишнього світу, виражене в точних поняттях.

У філософії Платона смисли розумілися онтологічно – як ейдоси, вічні сутності, які безпосередньо відкриті для умоспоглядання.

Споглядання світу ейдосів веде до визволення душі й найвищого щастя, а отже, містить потенцію повноти життя, що прихована для звичайного земного сприйняття. Онтологія Платона передбачає визнання потенційності сенсу, у якій поєднується змінне буття. Проте в умоспогляданні сенс подається як нерухома визначеність, і коли вона підміняє потенційний зміст ейдосу, виникає метафізична ілюзія, внаслідок якої вище вічне буття редукується до вічних сенсів, наочних в умоспогляданні.

В енергійній парадигмі східнохристиянського богослов'я ця метафізична ілюзія долається через нове розуміння сутності, яка є незбагненною у своїй повноті, проте відкривається у своїх енергіях. Повнота сутності – це нескінченна потенція виявлятися у своїх енергіях. Акт розуміння – це взаємодія з енергією сутності, у якій відкривається певний сенс. Проте цей сенс не вичерпує всього нескінченного змісту сутності. Отже, Бог розкривається людині у своїх енергіях, що діють на людський розум, залишаючись незбагненим. Те саме можна сказати про сутність будь-якої істоти.

Розвиток ведичної традиції демонструє, як стихійно виникає метафізична ілюзія, що долається в релігійному досвіді. В Упанішадах порушувалося питання: у який спосіб вища, абсолютна, незмінна й вічна реальність тотожна світу множинності явищ? Однією з відповідей стало процесуальне розуміння тотожності: світ розгортається з Атмана й згортається назад в Атман. В одному аспекті світ тотожний Атману, в іншому – світ багатоманіття відрізняється від єдності й простоти Атмана. Ці два аспекти поєднуються в процесуальності, що перевершує будь-яку визначеність, доступну умоспогляданню. Проте потреба концептуалізації вищого буття у веданті сприяла виникненню метафізичної ілюзії, принаймні у філософському дискурсі. У цьому контексті Атман почав сприйматися як абсолютна реальність, що безпосередньо доступна умоспогляданню. Подолання цієї ілюзії у ведичній традиції, як і в східнохристиянській, здійснюється в енергійній парадигмі.

Кришна має нескінченні енергії – шакті, які водночас незбагненно тотожні йому й відмінні від нього (ачинтья-бгеда-абгеда). У теології вайшнавизму виділяють три типи енергії Кришни: зовнішню (наш тимчасовий світ явищ), внутрішню (в якій він постає як особистість, включно зі Шрі Радгою – уособленням цієї енергії) та межову енергію, втілену в душах живих істот.

Енергія – це актуалізація потенції сутності. Отже, незбагненність сутності полягає в її нескінченній здатності виявлятися в енергіях. Таке розуміння поділяють і православні християни, і вайшнави. Основа особистості – це свобода волі, тобто здатність усвідомлено розкривати

свою сутність у нових енергіях. У східнохристиянській традиції енергія Бога – це локальна дія Бога в певному аспекті, яка не стає новою особистістю, оскільки не має власної потенції до вільної та усвідомленої дії. У вайшнавізмі шакті Кришни може втілюватися в нову особистість, наприклад у Радгу, і не лише в неї. Отже, у вайшнавізмі енергія Бога може мати власну потенцію вільно розкриватися в нових особистостях, тобто в межах особистості Бога можуть виявлятися нові особистості, що є цілковито неможливим у християнській парадигмі.

Раві Гупта стверджує, що незбагненими є не лише стосунки між Богом і його енергіями, а й самі способи функціонування цих енергій. Якщо розуміти під незбагненністю нескінченну потенцію, яку неможливо охопити розумом, то можна зробити висновок: навіть втілені енергії Бога можуть містити в собі потенцію до подальшого розкриття – аж до реалізації в новій особистості. Це й визначає принципову відмінність вайшнавізму від православ'я, попри зовнішню подібність енергійного богослов'я.

Кретов П. В.

ORCID: 0000-0003-2593-3731

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії, соціальних та політичних наук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

м. Черкаси, Україна

Кретова О. І.

ORCID: 0000-0002-3947-4479

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри слов'янської філології, зарубіжної літератури

та методики навчання

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

м. Черкаси, Україна

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ТА ЕСТЕТИЧНІ ПІДСТАВИ ОБРАЗУ МАНДРІВНОГО ПОЕТА-ФІЛОСОФА В ЗАХІДНІЙ ТА СХІДНІЙ ТРАДИЦІЯХ (ЛІ БО – РЬОКАН – Г. СКОВОРОДА)

Ключові слова: літературна традиція, Схід, Захід, мандрівний поет, філософ, Лі Бо, Рьокан, Григорій Сковорода.

Розвідку присвячено розгляду філософського підґрунтя (феноменологічні й естетичні аспекти) формування та рецепції образу мандрівного поета-філософа в східній і західній філософській та літературній традиціях. Актуальність теми обґрунтована евристичністю компаративного розгляду творчості Лі Бо, Рьокана та Г. Сковороди в контексті окреслення спільних філософських підстав картини світу митців, попри культурні, хронологічні та контекстуально-дискурсивні відмінності їхньої рецепції. Теза про спорідненість і суголосність символізму й діалогізму в поетичних творах Г. Сковороди та позірно незіставних з нею східних філософських і поетичних традицій видається коректною та продуктивною. За умови феноменологічної візії містицизму Г. Сковороди як фундаментальної константи його творчості поетичний дискурс філософа (проблема *lingua mixta*, емблематизм і символізм, латиномовна поезія) видається сутнісно близьким до східної традиції як на рівні персональної міфології, так і на рівні філософських категорій чи принципів естетики. Наприклад, буддійський канон серця (сін), розуміння Будди як істинної реальності (дхармакайя), японські концепції моно-но-аваре, юген, вабі, сабі тощо.

Філософські картини світу Лі Бо, славетного китайського поета епохи Тан, Рьокана, поета-ченця секти Сото японського дзен-буддизму, молодшого сучасника Г. Сковороди, видаються цілком сумірними, оскільки дещо ідеологізована раціоналізація творчості українського першорозуму не цілком надається до його поетичної творчості, як і до його містичної філософії загалом. Наприклад, принцип моно-но-аваре в поезії Рьокана може бути зіставним з філософемою радості та символом сонця чи зерна в поезії Сковороди, так само як ідея очищення свідомості у творчості Лі Бо зіставна з внутрішньою радістю та феноменологією речей і емоційних станів у Г. Сковороди. На рівні персональної міфології постаті цих поетів мають настільки релевантні спільні риси, що можуть утворювати певну спільну традицію (якщо розуміти її в контексті візії України як “питомого порубіжжя” між Сходом і Заходом (Л. Ушкалов)).

Література:

1. Бондаренко І. П. Розкоші і злидні японської поезії: японська класична поезія в контексті світової та української літератури. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 566 с.
2. Лисенко Н., Тендітна Н. Слова-символи у творах Григорія Сковороди як ознака художнього мислення. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. Wrocław: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2022. Р. 15–22.
3. Модуси світів Григорія Сковороди (до 300-річчя від дня народження Г. Сковороди): збірник статей; упоряд., заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. К. : Державна наукова установа “Енциклопедичне видавництво”, 2022. 216 с.

Логвин М. Ю.

ORCID: 0009-0002-3497-7007

*аспірантка кафедри мов і літератур Далекого Сходу
та Південно-Східної Азії*

Навчально-науковий інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

провідна наукова співробітниця відділу мистецтва країн Сходу

Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

м. Київ, Україна

**РОЛЬ ЕЛЕМЕНТІВ АРХІТЕКТУРНОГО ПЕЙЗАЖУ
У ТВОРАХ КИТАЙСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА
РЕЛІГІЙНО-ОБЕРЕГОВОГО ХАРАКТЕРУ.
ЦІЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОХ ПРЕДМЕТІВ
З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ХАНЕНКІВ**

Ключові слова: китайський класичний живопис, іконографія, архітектурний пейзаж, синкретична релігія Китаю, скульптура Китаю.

Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків володіє найбільшою в Україні колекцією китайського традиційного мистецтва. Серед її артефактів – живописні сувої традиційного жанру “божества і духи” 神仙, твори ужиткового мистецтва і скульптурна композиція з божествами китайського синкретичного пантеону.

У фокусі цього дослідження – один живописний сувій та одна скульптурна композиція. Спільною рисою цих творів є образи “Трьох зірок – божеств щастя, кар’єри та довголіття” 福祿寿三星 і наявність у композиції архітектурних елементів, що споріднює їх із іншим жанром китайського класичного мистецтва – архітектурним пейзажем 界画.

Позаконфесійні божества щастя, кар’єри і довголіття надзвичайно популярні в Синосфері. Їхня сучасна іконографія сформувалася за часів пізньої доби Мін (XVI–XVII ст.), проте має значно давнішу історію [3].

Гармонійний поетапний показ природних і рукотворних елементів важливий як для “земних” пейзажів китайського класичного живопису, так і для зображень палаців божеств – за взірцем імператорських. Таким є мотив традиційного мистецтва “Царство божеств на острові Пенлай” 蓬莱仙境 [5].

На вертикальному сувої № 386 ЖВ МХ, подарованому музею Таїсією Жаспар 1959 року [1], “Трьох зірок” зображено на мармурових

терасах палацу за елітарними забавами: милуванням півонією, розглядом каліграфічного сувою. Хлопчик з почту божества щастя перехилився через візерунчасті бильця тераси. Фрагмент із дитиною, що додає враження невимушеності, – звичний прийом живописців ще з доби Тан [4, с. 244]. Все це споріднює картину із жанровим живописом 风俗画. Її композицію гармонійно структуровано: архітектурні елементи поділяють простір на плани.

Значно гіршою з погляду композиції є багатофігурна скульптура, створена наприкінці XX – на початку XXI століття, що надійшла до Музею Ханенків у 2024 році [2]. Попри очевидну переобтяженість другорядними деталями, основними її елементами є зображення дракона і 16 антропоморфних божеств, серед них – “Трьох зірок”. Іконографію божеств загалом збережено, їхні постаті зображено фронтально, як на храмових вівтарях. Проте вони губляться серед численних другорядних елементів: зображень флори, хмар, скель. Архітектурні елементи, як-от альтанки, ворота і місток, не повністю відповідають традиційним формам і не допомагають структурувати композицію.

Порівняння двох творів показує, що в пізнішому формально збережено іконографію “Трьох зірок” та зображено традиційну архітектуру. Проте постаті божеств не виділено належним чином; також спостерігається відхід від притаманних китайській образотворчій традиції точності зображення архітектури та гармонійної організації планів.

Література:

1. Архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Оп. 7. Од. зб. 148. Спр. 2 (2). Арк. 13.
2. Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України № 430 від 14.06.2024 “Про деякі питання управління активами, стягнутими в дохід держави”, Додаток 6. URL: https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/430_nakaz.pdf (дата звернення 25.05.2025).
3. Fong M. H. (1983). The Iconography of the Popular Gods of Happiness, Emolument, and Longevity (Fu Lu Shou). *Artibus Asiae*, 44 (2/3). С. 159–199.
4. 古代艺术三百题/上海古籍出版社编.上海:上海古籍出版社, 1989.9 (2000.12重印)
5. 何處是蓬萊—仙山圖特展. URL: <https://www.npm.gov.tw/Exhibition-Content.aspx?sno=04010138&l=1> (дата звернення 25.05.2025).

Марков Д. Є.

ORCID: 0000-0002-0618-167X

молодший науковий співробітник

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

НОВИЙ РУХ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СТУП, СОЦІАЛЬНИЙ АКТИВІЗМ І ВІДРОДЖЕННЯ БУДДИЗМУ В НЕПАЛІ

Ключові слова: культурна спадщина, Непал, буддизм, ступи, *Організація Чіва Чайтъя*.

На початку ХХІ ст. високоурбанізована Непальська долина, й особливо непальська столиця Катманду, зіткнулася з багатьма викликами: культурними, соціальними, політичними. В епоху інтенсивних трансформацій соціально-політичних це не могло не торкнутися й сфери культурної спадщини, а саме спадщини буддійської. У Непальській долині нараховується бл. 2500 історичних буддійських ступ різного часу будівництва і масштабу, десятки буддійських традиційних монастирів і храмів. І хоча деякі ступи та храми були і є в гарному стані, досить добре пережили навіть нищівний землетрус 2015 р. і кожного дня вшановуються буддійською громадою, є чимало залишених без уваги, напівзакинутих та напівзруйнованих. Вони свого роду мовчазні символи попередніх епох і занепаду низки буддійських віхар. Та навіть такі об'єкти і далі залишаються частиною культу, незважаючи на поганий стан.

Однак нові демократичні ідеї та сучасна освіта принесли й модерне розуміння цінності спадщини і тих традицій, що пов'язані з буддійськими храмами і ступами Непалу. Освічене й вестернізоване нове покоління, що шанує західну науку, орієнтується на модерні ліберальні соціально-політичні моделі і прагне будувати новий демократичний Непал, може бути прикладом такої групи громадян. За умов соціальних і політичних трансформацій сучасний Непал загалом зіткнувся з потребою переосмислення себе, своєї ідентичності, своєї культури. Цей пошук виявився в багатьох сферах життя гімалайської країни протягом останніх десятиліть. Варто зазначити, що традиції та історія, а також буддизм (що сприймається як більш егалітарна, демократична форма релігії, ніж індуїзм) стали символами відродження культури

Непальської долини й посіли важливе місце в ідеологіях низки нових соціальних і політичних рухів.

Водночас стрімкі зміни швидко залишають на маргінесі чимало звичаїв, традицій, явищ культури. Бажання звернутися до традицій як підвалин ідентичності країни (регіону, міста, групи чи етносу) не дивне. А тим паче це важливо в суспільстві, що тяжіє до традицій, як-от непальське.

Отож культурна спадщина, а саме непальське мистецтво й архітектура, традиції, фестивалі, культура та релігія, зокрема буддизм у місцевій його формі і буддійська культура долини, стали важливими складниками, які частина непальців прагне вивчати і зберігати, трансформувати або адаптувати до сучасності, поєднати з раціоналізмом, лібералізмом, наукою та демократією (якщо узагальнити). Все це сприймається як невіддільна частина того, що є питомо непальським, з одного боку, а з іншого – відсилає до модерних історико-архітектурних практик у роботі зі спадщиною міста. Бажання вивчити, зберегти і врятувати від агресивної урбанізації численні буддійські споруди – ступи – привело до об'єднання однодумців в організацію, що дістала назву *Організація Чіва Чайт'я* (Chiva Chaitya Organization).

Організація об'єднує просто небайдужих громадян-активістів, а також антропологів, істориків, архітекторів та урбаністів. Діяльність *Організації Чіва Чайт'я* (ОЧЧ), природно, вийшла за рамки суто пам'яткоохоронного та наукового напрямків, хоча, безумовно, їх теж включає, і спрямована також на просвітництво, освіту. Окрім того, виконує низку ролей суто соціальних. Важливим є також розуміння діалогу з буддійською громадою, тому активісти у своїй роботі керуються принципами науки, але стають ланкою складніших зв'язків між міською владою і чиновниками, представниками громади, буддійськими священниками й монахами та дослідниками. У підсумку ОЧЧ вдалося вже вивчити, відреставрувати десятки ступ. Деякі з них є історико-архітектурними об'єктами і мають міжнародне значення.

Звісно ж, у непальських умовах важливим залишається донесення інформації про цінність історичних пам'яток буддизму, ступ. Отож через освітні програми, запропоновані членами ОЧЧ, прихильники збереження спадщини Непальської долини доносять свої ідеї до ширших кіл.

Цікаво, що хоча метою активістів і дослідників ОЧЧ були саме вивчення, документування і збереження історичних ступ, вони почали сприяти зростанню інтересу до буддизму, як традиційного, так і до буддизму загалом; на лекції і зустрічі, що проводилися ОЧЧ, запрошувалися й буддійські пандити та монахи; на лекціях розповідали не тільки про буддійське мистецтво та архітектуру, а й про філософські

концепції буддизму і про давню історію буддизму в Непалі. Це своєю чергою резонує з модерними ідеями і рухами, які представляють саме буддизм як явище особливе в історії Непалу, що відіграє формотворчу роль в ідентичності непальців.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-21>

Огнева О. Д.

ORCID: 0000-0002-9093-9358

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ЩО, КОЛИ І ДЕ ЗНАЙДЕНО: ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ БУДДІЙСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ В УКРАЇНІ

Ключові слова: буддизм, буддійське мистецтво, калмики, колекції, музей, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Львівський музей історії релігії, Музей Сходу, Музей Ханенків, Церковно-археологічний музей (ЦАМ), Бурятія, Калмикія, Монголія, Тибет, Китай, Японія.

Землі України не мають і практично не мали спільних меж із територіями, де проживали чи проживають народи, що сповідували буддизм. Проте в зібраннях українських установ, зокрема архівах, бібліотеках, музеях, а також у приватних зібраннях наявні різноманітні матеріали, що дають уявлення про буддизм як про релігійну течію в різних її виявах і як явище, властиве культурам інших народів. Питання про те, що саме, тобто речовий матеріал і його різновиди, коли – від часу появи і до сьогодення – та де представлений цей матеріал, не розглядалося. Наведені нижче рядки є спробою звернутися до порушеного питання інтегровано.

Буддійська спадщина в Україні привертала увагу Миколи Петрова (1840–1921), Олександра Крижицького (1902/1903–1981), Володимира Гарбузюка (1955–2021), Євгена Осауленка, Юлії Філь, Тетяни Олейнікової, Олени Огневої [1; 3; 4; 5; 6; 8; 9]. З частиною колекції знайомилися буддолог Юрій Реріх (1902–1960), китаїстка Ольга Глухарева (1897–1986), реставратор Олександр Дубровін. Окремими

тхангками та скульптурами займалися реставратори Тетяна Тимченко і Віктор Голуб.

Найпростіший та найдоступніший матеріал – це випадкові знахідки на торговельних шляхах, на маршрутах просування військових загонів та письмові згадки про незвичні події. Вивірені відомості про знахідки на торговельних шляхах поки що не виявлено. Хоча можливість цього цілком ймовірна з огляду на історичні торговельні шляхи, прокладені територією України. Перші речі буддійського змісту, віднайдені на теренах України, були калмицького походження. Виявлення буддійських речей відбувалося на територіях, де бували калмики чи під час просування військових загонів, чи тимчасового осілого перебування. Нові знахідки на українських землях слід очікувати на шляхах калмицьких загонів у складі російської армії під час європейських воєн (Північна війна, Семирічна війна, Французько-російська війна 1812 року і до Другої світової включно). Збереглися згадки про калмицькі заони у складі донських козаків, що проходили через Волинь. На місцях перебування калмиків, на теренах теперішньої Луганщини, віднайдена й перша тибетомовна писемна пам'ятка калмицького походження – текст Ваджрачхеддіка-сутри. Відомі імена приватних власників. Мандрівник і письменник граф Ян Потоцький (1761–1815) володів тибетомовним рукописом Ваджрачхеддіка-сутри і буддійськими зображеннями. Перші буддійські матеріали, виявлені в Україні, – калмицького походження, датовані XVIII ст. Від того часу зберігся рукопис сутри, що належав Яну Потоцькому і нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (VIII 561/11) [10]. Яну Потоцькому належало також зібрання бурханів, переданих нащадками Амурсани (1722–1757), останнього правителя Джунгарії. Доля бурханів не відома.

Із середини XIX ст. і до 1917 року значно розширюється вміст буддійських старожитностей, що надходили від священників та чиновників, які перебували в Калмикії, Бурятії, Китаї, Японії, приватних колекціонерів. Предмети передавали до Церковно-археологічного музею (ЦАМ), відкритого в 1872 році при Київській духовній академії (КДА) після введення курсів церковної та біблійної археології [8; 9]. Архієпископ Модест Волинський (Данило Костянтинович Стрельбицький (1823–1902)), ректор Іркутської семінарії, передавав бурятські предмети. Нащадки Капітона Костенкова, головного попечителя калмицького народу, дарували калмицькі тхангки. Перший приватний музей мистецьких творів Заходу і Сходу, де виставлялась також буддійська та індуїстська скульптура, з'явився в Києві завдяки Богдану і Варварі Ханенкам [5]. При оформленні інтер'єрів, за бажанням власників, художник Вільгельм Котарбінський (1848–1921) створив

фриз з алегоріями чотирьох цивілізацій стародавнього світу, і серед них Індії. Створений образ Індії веде свій початок від вайшнавсько-буддійського комплексу Ангкор Ват.

Протягом 1918–1946 років характер надходжень змінюється. Після політичних змін і реформ у культурі та освіті, атеїстичної пропаганди предмети змінюють власників. Добровільні дари замінюються конфіскованими приватними колекціями і церковним майном. Буддійські монастирі і храми закриваються, частина їх знищується. Після звільнення Калмикії від нацистів населення депортується і дисперсно розселяється в різних регіонах Сибіру.

Після завершення Другої світової війни змінюється характер контактів Радянського Союзу із зовнішнім світом, наближається видатна дата буддійського релігійного світу – 2500-річчя від дня народження Будди Шак'ямуні. Відбуваються зміни у ставленні до речей східного походження, зокрема й до буддійських предметів. У період із середини 1940-х рр. до часів незалежної України (1991 р.) відновлюється переміщення предметів з однієї установи до іншої, відбувається закупівля приватних колекцій та окремих речей, приймаються дарунки колекціонерів, надходить конфіскація з митниці. Але жодної наукової експедиції для поповнення буддійських зібрань не здійснено. У 1962 році, під час походу львівської туристичної групи Буярією, колекціонер Іван Гречко (1929–2022) зібрав певну кількість зображень, переданих до Львівського музею релігії та атеїзму (зараз – Львівський музей історії релігії) [7, с. 113–116].

Речі східного походження разом із буддійськими предметами передавалися для “поповнення колекцій провінційних музеїв творами східного мистецтва”: зростали контакти з країнами Сходу, розвивалися дружні відносини з Китаєм, активізувалась антирелігійна пропаганда. З Музею Сходу (Москва) надходили твори мистецтва країн Далекого Сходу, зокрема частина буддійської колекції монголіста Олексія Позднеева (1851–1929) [2, с. 28]. Експонати доповнювали чи започатковували відповідні фондові групи музеїв Києва, Львова, Одеси, Луганська (в минулому Ворошиловград), Сум, Дніпра (в минулому Катеринослав, Дніпропетровськ) чи формувалися з археологічних речей (Фастів). Відомо також про приватні зібрання.

На підставі накопичених зібрань складалось уявлення про різнобарвний характер творчого буддійського спадку і побутування таких творів у різних кінцях буддійського світу: від Гімалаїв до степів Калмикії та від Монголії до Китаю і Японії. Наявність речей, створених у межах однієї релігії, проте в інших етнічних кордонах, дає можливість побачити і відчувати відмінні художні традиції, іншість при вирішенні спільного образу, але різними видами образотворчого

мистецтва (живопис: станковий і монументальний; скульптура: культова пластика – кругла статуетка та рельєф; тощо), особливості графіки, що залежить від ксилографії і різних книжкових форматів.

Література:

1. Будда. Той, хто пройшов світами сансари. Твори буддійського мистецтва з колекцій Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Одеського музею західного та східного мистецтва, приватної збірки Ігоря Понамарчука. Каталог виставки / авторка текстів – О. Огнева ; упоряд. – Ю. Філь. К. : Фенікс, 2018. 28 с.

2. Войтов В. Е., Тихменёва-Позднеева Н. А. Алексей Матвеевич Позднеев и его восточная коллекция. Самара : Агни, 2001. 108 с.

3. Гарбузюк В. Танка. Буддійські зображення : збірка Львівського музею історії релігії: каталог / укл. Володимир Гарбузюк. Львів : Львівський музей історії релігії, 2018. 104 с.

4. Кучеренко З. В. Крижницький Олександр Вікторович. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-951>

5. Мистецтво Азії та ісламського світу / Галина Біленко [та ін.] ; за ред. [упоряд., концепція] Ганни Рудик ; Музей Ханенків. Київ : Сафран, 2023. 349, [2] с.

6. Огнева Е. Д. Боги снежных гор. Музеи Украины: сакральное искусство в традиции тибетского буддизма : сборник научных статей. О. : Астропринт, 2008. 208 с. (Seria Buddhika).

7. Огнева О. Д. Туристична подорож та її наукові результати: львів'янин Іван Гречко в Бурятії і поповнення фондів Музею історії релігії буддійськими артефактами. *XXVII Сходознавчі читання А. Кримського* : матеріали міжнародної наукової конференції, 27–28 червня 2024 р. Київ – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 113–116. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-414-9-43>

8. Петров Н. Японская коллекция в Церковно-археологическом музее. *Киевские епархиальные ведомости*. 1881. № 12. С. 10–11.

9. Петров Н. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Изд. 2-е, испр. и доп. К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1897. 292 с.

10. Ogneva O. A brief survey of the monuments of the Kalmyk spiritual culture held in Kyiv collections of Ukraine. *Revue d'Etudes Tibétaines*. No. 71. 2024. P. 345–392.

Отрощенко І. В.

ORCID: 0000-0003-3508-7954

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

РОДИНА РЕРІХІВ У СІНЬЦЗЯНІ: ДІАЛОГ ІЗ ПРЕДСТАВНИКАМИ БУДДІЙСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Ключові слова: М. К. Реріх, Ю. М. Реріх, О. І. Реріх, Тойн-лама, карашарські торгуги, лама, Сіньцзян.

Коли родина Реріхів навесні 1925 р. вирушила у свою Центрально-азійську експедицію (1925–1928), вже поступово окреслювалися їхні амбітні задуми, як-от “Нова Країна”. “Передбачається Союз народів Азії, й об’єднання племен і народів відбуватиметься поступово, там буде своя федерація країн. І Монголія, і Китай, і Калмики складуть противагу Японії”, – напише Олена Реріх 20 січня 1935 р. [3, с. 520–521]. На переконання Реріхів, ця “Нова Країна поставлена за допомогою лам” [1, с. 225]. Отже, представникам буддійського духовенства та взаємодії з ними під час експедиції приділялася особлива увага.

У центрі уваги цієї розвідки – два майже недосліджених аспекти контактів з ламами під час перебування експедиції Реріхів у Сіньцзяні. Один з них – це взаємодія Реріхів з ламами – членами експедиції, другий – спроби родини заручитися підтримкою з боку Тойн-лами, правителя карашарських торгугів.

На думку деяких дослідників, у середині вересня 1925 р. на шляху до Сіньцзяну до експедиції Реріхів приєднався неназваний тибетський лама, який знав російську мову і в наступні місяці відігравав ролі розвідника і перекладача. Припускається, що це був або учень видатного буддійського діяча Агвана Доржієва, або, що менш імовірно, вбивця-шпигун Яків Блюмкін, посланий Радами під прикриттям для нагляду за експедицією [9, р. 292]. Відомо, що коли 16 травня 1926 р. караван Реріхів залишив столицю Сіньцзяну Урумчі і попрямував до радянського кордону, крім членів родини, до його складу входили два лами – Рамзана та Церінг. Одним з них був ладакець Рамзана Кошаль, 18-річний юнак, який приєднався до експедиції в Ладаку. За словами

М. Реріха, “Батько його мусульманин, мати – буддистка. За якимись прикметами лами визнали його перевтіленням померлого настоятеля монастиря, але батько, як затятий мусульманин, перешкодив його монастирській кар’єрі” [4, с. 176–177]. В. Росов називає Рамзану ламою і стверджує, що той за дорученням Реріхів роздавав у Ладаку грамоти тибетською; грамоти переважно були лаконічними і містили всього два слова: “Майтрея йде!” [6, с. 135]. З подорожніх нотаток М. Реріха стає відомо, що під час перебування експедиції Реріхів на радянському Алтаї у Верхньому Уймоні Рамзана вирушив назад до Ладаку. М. Реріх шкодує про втрату цього члена експедиції, але тому, що “спокійно залишали на ладакців охорону всіх речей. А ойротські ямщики на ладакців не схожі” [4, с. 282]. Отже, навряд чи під час експедиції цей юнак був “розвідником та перекладачем” або ж релігійним авторитетом. Учень Доржієва він також не міг бути з огляду на свій юний вік та батьківщину.

Очевидно, ймовірним колишнім учнем А. Доржієва міг бути другий із лам, що супроводжували Реріхів, – Церінг (або Лобзанг)¹. Відомо про нього геть небагато, і ці скупі дані містять розбіжності. Хтось називає його тибетським, хтось – калмицьким ламою. М. Реріх у своїх дорожніх нотатках називав його монгольським ламою, не згадуючи імені: “Чудовий лама, вже побував від Урги до Цейлону. Яка глибоко прониклива ця організація лам!” [4, с. 103]. У щоденниках Олени Реріх за період з осені 1925-го до червня 1926 р., на мою думку, він фігурує просто як “лама”. У подорожніх нотатках Ю. Реріха згадуються відвідини 26 серпня 1925 р., на під’їзді до Леха (столиці Ладаку), великого монастиря Спітуг. Сам настоятель на той момент був відсутній, а монастирем тимчасово керував “лама Лобзанг, доволі приємний, похилого віку, статечний чоловік, який справив на всіх нас дуже гарне враження. Він належав до числа тих освічених лам, які несуть у собі багатовікові накопичення духовної культури” [5, с. 41]. Не виключено, що саме цей лама погодився доєднатися до експедиції під час її кількатижневого перебування в столиці Ладаку. Реріхи наполегливо шукали саме в той момент двох лам-попутників. 12 вересня 1925 р. Олена Реріх запише у своєму щоденнику: “З Л[еха] важливе лише явлення лами, інше епізод” [1, с. 221].

Наявність довірених лам у складі експедиції мала сприяти поширенню звернень Реріхів (т. зв. пророцтв) у буддійських монастирях на шляху експедиції, а також підкреслити зацікавлення членів експедиції буддизмом та їхні суспільно-політичні проекти й амбіції. Про це свідчать тогочасні записи в щоденнику Олени Реріх: “Бачу домашню

---

¹ Цей лама міг мати ім’я, наприклад, Лобсанг Церінг.

молитовню і двох лам, що служать”; “Думаю, можна звернути увагу на влаштування пророцтв серед лам... Звичайно, треба мати хоч кілька слуг буддистів” [1, с. 209]. Зокрема, у 1926 р. Реріхі привезли Рамзану та Лобзанга до Москви, щоб підсилити свої пропозиції щодо зміцнення зв’язків між СРСР та буддистським світом. Вимоги, які в ідеалі спочатку ставилися до цих лам-попутників, були такі: шанування Шамбали, очікування Майтреї та знання російської мови [1, с. 226–227]. Схоже, що в 1925 р. Реріхі планували знайти ще двох лам, окрім вищезгаданих. Рамзана навряд чи був ламою та володів російською. Другий лама російську знав, але дізналися про це Реріхи не відразу. Проте згодом від цієї ідеї довелося відмовитися, і саме Рамзана та Лобзанг супроводжували Реріхів до Москви. За свідченням З. Ліхтман (Фосдик), в Улан-Баторі (весна 1927 р.) Реріхам також прислужували два тибетських ламі [7, с. 274].

Така увага ламам-супутникам Реріхів, насамперед ламі Лобзангу, приділяється не випадково. Він є активною дійовою особою в амбітних планах Реріхів та історії перебування Центральноазійської експедиції в Сіньцзяні. Зокрема, він мав допомогти Реріхам досягти порозуміння з правителем карашарських торгів Цеценом Пунцагом гегеном, тулку, якого зазвичай називали Тойн-ламою². Він у 1920 р. був змушений залишити Тибет і взяти владу після смерті свого брата, торгутьського хана. Невдовзі геген завоював довіру та авторитет не лише серед своїх підданих, а й серед усіх інших монголів Сіньцзяну. За словами сучасників, “Він бував у Лхасі, був багатим, здібним і впливовим, лицарем шведського ордену Густава³ і, безумовно, найважливішою некитайською персоною в провінції” [10, р. 83].

Х. Хаслунд-Крістенсен, данський письменник-мандрівник та антрополог, який особисто знав Тойн-ламу, так згадував одну з їхніх бесід: “Сенгчен розповів нам багато цікавих епізодів і подій своєї юності в Лхасі, Ташілгунпо та інших святих місцях буддизму. Він розповів нам про свого попередника, старшого Сенгчена Гегена, та його дружні відносини з англійцями, від яких він отримав багато дорогих подарунків, що стали приводом для ненависті та заздрості з боку Далай-лами і, врешті-решт, призвели до вбивства Сенгчена Гегена. Щоб уникнути подальших переслідувань, Сенгчен Хутухта... втілювався в могутньому тілі другого сина хана торгів, якого навіть Далай-лама мав остерегтися ранити” [8, р. 333–334].

---

² Тойн (тойд) – лама, чернець аристократичного походження.

³ У 1929 р. шведський король Густав V зробив Тойн-ламу командором шведського ордену (Vasaorden – нагорода за цивільні заслуги) на знак вдячності за подаровану йому гегеном храмову юрту [8, р. 334].

Реріхи знали про Тойн-ламу ще до початку своєї Центрально-азійської експедиції, ще до того, як книжки Х. Хаслунда-Крістенсена зробили цього тулку-правителя порівняно відомим на Заході. Зокрема, у 1924 р. М. Реріх писав: “Відомий випадок, коли Сенген-лама перед стратою в Лхасі вказав, що він незабаром знову втілиться на землі. І справді, дуже скоро в Китайському Туркестані народився хлопчик з тим самим рідкісним характерним фізичним недоліком на коліні, яким вирізнявся покійний лама. У нас був син слуги покійного лами, який їздив за дорученням батька до молодого князя” [4, с. 53].

Не виключено, що саме “син слуги” міг розповісти родині Реріхів цю драматичну історію про перевтілення переслідуваного тибетською владою лами в монгольського князя, який став відомим і популярним правителем на теренах Сінцзяну. 22 жовтня 1925 р. в щоденнику Олени Реріх зазначається, що експедиція навесні 1926 р. може опинитися в Карашарі. Такі плани неодмінно мали привернути увагу родини до колоритної постаті Тойн-лами. І вже за пару днів, 24 жовтня 1925 р., у тому ж щоденнику з’являється запис: “Явище князя – надзвичайної важливості. Можна дізнатися в Кар[ашарі] про Таші-Л[аму]” [1, с. 238–239]. У Карашарі Реріхи також планували поширювати свої пророцтва, сподіваючись, зокрема, що тамтешні монастирі передадуть їх у Монголію. Треба зауважити, що Тойн-лама, зважаючи на дописи знайомих з ним європейців, справді був радше на стороні Панчен-лами IX і, як усі монголи, цікавився подіями навколо популярного тибетського ієрарха. Отже, Реріхи могли бачити в ньому популярного в північнобуддійському світі тулку-правителя з власними збройними силами, який посприяє їхньому омріяному походу на Лхасу задля відновлення позицій та піднесення до вищої влади в Тибеті Панчен-лами IX (т. зв. “Тибетський похід”). Водночас Реріхи, очікуючи на розпад Китаю, сподівались отримати за рахунок монголів Сінцзяну “ядро біля російського кордону” [1, с. 241]. 26 жовтня 1925 р. О. Реріх запише в щоденнику: “Кн[язь] торг[утський] може бути головою громади всіх калмиків... Калм[ики] чекають на своє звільнення” [1, с. 240].

Більше конкретики ми дізнаємося з підготовленого звернення до Тойн-лами, записаного в щоденнику О. Реріх: «“Дух високого лами втілюється в тобі, князю! І ти можеш прийняти указ Благословенного Владики Шамбали... Тобі, князю, дається щастя піднести улуси калм[иків]. Можеш прийняти і звести високо народ твій. Можеш відкинути і поринути в рабство. Меч Будди палає, і час Майтреї настав... Коли надішлемо звістку, будь готовий. Коли надішлемо людину з перснем, доручи вчити твоїх воїнів. Від тебе прийдуть п’ятсот вершників. Прийми пророцтва...” Нехай лама підготує, як

сказати це... Звісно, треба сказати рос[ійською], і лама перекладе» [2, с. 23–24].

Завдяки щоденнику М. Реріха ми можемо точно сказати, коли відбулася зустріч Реріхів із Тойн-ламою, на яку покладалося стільки надій. Це сталося 30 березня 1926 р. у ставці Тойн-лами – Хотон-Сумбулі. Як все пройшло, теж можна приблизно уявити. Микола Костянтинович пише: «Демо о десятій годині до тайн-лами. Привітна людина низького зросту. Радий дізнатися, що ми говоримо російською, – він знає кілька російських слів. Хоча обличчя тайн-лами і непроникне за звичаєм, але при розповідях про храми в Сіккімі та Малому Тибеті він пожвавлюється і бажає всіляких успіхів. Стоячи вислухав звістку. Але боязнь китайців леденить язик тайн-лами. Лепече: “Коли прийде час...” Але ж час прийшов! Кожен сам відміряє...» [4, с. 216].

Про те, що Реріхи не досягнули бажаного результату, свідчать і слова зі щоденника О. Реріх за те ж таки 30 березня 1926 р.: “Ми надіслали йому можливість, він добровільно відкинув її сьогодні – нехай буде так... Нехай Монг[олія] бере Кар[ашар]... Сенген-л[ама] міг або захопитися, або обуритися, але він уподібнився до мерців Китаю... Тепер нехай мрець прокидається сам” [2, с. 29–30]. Водночас Реріхи не поспішали розставатися з надією на порозуміння із впливовим князем. 31 березня 1926 р. на сторінках щоденника О. Реріх згадується лист Тойн-ламі зі згадкою славетного монгольського монастиря Ердені-Дзу. Це міг бути натяк на подальшу подорож Реріхів до МНР, де їх можна було б знайти, якби Тойн-лама вирішив з ними зв’язатися. Проте останній до кінця життя волів дотримуватися власного бачення майбутнього та шляхів відстоювання прав монголів.

Література:

1. Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 6. М. : Прологъ, 2009. 352 с.
2. Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 7. М. : Прологъ, 2009. 336 с.
3. Рерих Е. И. Записи Учения Живой Этики: в 25 т. Т. 14. Висмар – Вологда : Андрей Люфт, 2012. 552 с.
4. Рерих Н. Алтай – Гималаи: Путевой дневник / предисл. К. Брэйдона. Рига : Виеда, 1992. 336 с.
5. Рерих Ю. Н. По тропам Срединной Азии. Пять лет полевых исследований с Центрально-Азиатской экспедицией Рериха / пер. с англ. И. И. Нейч, А. Л. Барковой. М.: Международный Центр Рерихов, Мастер-Банк, 2012. 780 с.

6. Росов В. А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Книга I: Великий План. СПб. : Алетея; М. : Ариаварта-Пресс, 2002. 272 с.

7. Фосдик З. Г. Мои Учителя. Встречи с Рерихами. (По страницам дневника: 1922–1934). М. : Сфера, 2002. 800 с.

8. Lieutenant Haslund's Report // Hedin S. Riddles of the Gobi Desert / Transl. from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier. New York : E. P. Dutton & Company, 1933. P. 322–334.

9. McCannon J. Nicholas Roerich: The Artist Who Would Be King. University of Pittsburgh Press, 2022. 632 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv30pnv7r>

10. Recent events in Sinkiang. *Journal of The Royal Central Asian Society*. Vol. 21, Issue 1. 1934. P. 81–88. DOI: <https://doi.org/10.1080/03068373408725293>

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-23>

Стрелкова А. Ю.

ORCID: 0000-0002-2859-8425

доктор філософських наук,

старший науковий співробітник сектору історії східної філософії
відділу історії зарубіжної філософії

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ОЗНАКИ “ДУРНЯ” (*BĀLA*) В ПАЛІЙСЬКІЙ “ДГАММАПАДІ”

Ключові слова: буддизм, “Дгаммапада”, *bāla*, дурень, *appamāda*.

У палійській “Дгаммападі”, одному з найвідоміших текстів як раннього буддизму, так і буддизму загалом, головними дійовими особами є дві групи осіб, які можна узагальнено об’єднати під назвами “дурних” та “розумних”. Оскільки йдеться не про художній твір, а про доктринальний текст *par excellence*, який входить безпосередньо до складу буддійського канону (а саме до розділу Кхуддака-нікая “кошика сутт” палійської Тіпітаки), ми маємо справу з лексикою, яка, крім звичайного, побутового, має також специфічне доктринальне значення, а отже, потребує не просто літературного перекладу, а спеціальної

інтерпретації та окреслення обсягу відповідних понять із погляду буддійської системи мислення.

Палійська “Дгаммапада” містить 423 вірші, об’єднаних у 26 розділів, кожен із яких присвячено певній темі. Зокрема, п’ятий розділ має назву *Bālavaggo* (“Глава про дурнів”, вірші № 60–75) і починається зі слів, з яких зрозуміло, що в буддійському контексті поняття “дурня” (*bāla*) пов’язане насамперед із поняттям сансари:

Dīghā jāgarato ratti dīghaṃ santassa yojanaṃ 60

Dīgho bālānaṃ saṃsāro saddhamma avijānataṃ [1].

Довга ніч для несплячого, довгий шлях для стомленого,

Довга сансара для дурнів, що не знають істинної Дгарми (№ 60).

Не знаючи і не розуміючи Дгарми Будди, “дурень” не обізнаний і з одним з найважливіших її положень – вченням про брак власного “я” (*анатман*), і тому однією з характерних рис “дурня” є марнославство: він пишається собою та усім, що він має (синами, статками), не розуміючи, що все це йому насправді не належить, навіть його власне “я”.

Головною рисою, притаманною “дурню”, є бездумність, яка власне і є причиною його перебування у світі “народжень та смертей” (сансари):

Pamādaṃ manuyūñjanti bālā dummedhino janā 26

Appamādañca medhāvi dhaṇaṃ seṭṭhaṃ va rakkhati [1].

Дурні невігласи в бездумність (*patāda*) поринають,

Розумні ж вдумливість (*appamāda*) пильнують, як скарб найліпший (№ 26).

“Бездумність”-*patāda* (санскр. *pramāda*, кит. *фан і 放逸*) є протилежністю “вдумливості”-*appamāda* (санскр. *apramāda*, кит. *бу фан і 不放逸*), яка є однією з наріжних чеснот буддиста, а також однією з благих дгарм у класичній буддійській класифікації дгарм. Її наявність веде до безсмертя, а брак спричиняє смерть, як сказано у другому розділі “Дгаммапади”, спеціально присвяченому цьому терміну, – *Appamādavaggo* (“Глава про вдумливість”):

Appamādo amatapadaṃ pamādo maccuno padaṃ 21

Appamattā na mīyanti ye pamattā yathā matā [1].

Вдумливість (*appamāda*) – шлях до безсмертя, бездумність (*patāda*) – шлях до смерті.

Вдумливі не вмирають, ті, що бездумні, – наче мертві (№ 21).

Попри те що безсмертя і смерть у буддійському контексті насамперед відсилають до таких понять, як нірвана та сансара, втім, масштаб загрози залишається незмінно максимальний – від наявності чи браку *вдумливості* залежать онтологічний статус людини як такої і відповідь на одвічне людське питання: бути чи не бути?

Загалом же, згідно з “Дгаммападою”, з погляду буддійського вчення, “дурню” (*bāla*) притаманні такі ознаки: 1) незнання Дгарми (зокрема, вчення про “брак я” (*анатман*)); 2) пихатість, марнославство; 3) бездумність (*patāda*); 4) завдавання страждання іншим; 5) неусвідомлюване завдавання страждання собі самому; 6) невинуватість; 7) смертність (у буддійському розумінні).

Література:

1. Sri Lanka Tripitaka Project // Barre Center for Buddhist Studies. URL: https://access.toinsight.org/tipitaka/sltip/Dhp_utf8.html (дата звернення: 31.05.2025).

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-24>

Філь Ю. С.

ORCID: 0000-0001-9902-6101

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник

відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

“ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ” ХАРАКТЕР ГАУДІЯ- ВАЙШНАВІЗМУ ТА ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В МЕЖАХ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА СВІДОМОСТІ КРИШНИ

Ключові слова: гаудія-вайшнавизм, ISKCON, Товариство Свідомості Кришни, Шрі Чайтанья Чарітамріта, Шрі Чайтанья Шикшамріта.

Чи є у класичних текстах гаудія-вайшнавів настанови про те, як жити і як поводитися в мирському житті, у просторі й діяльності, яка виходить за межі суто релігійної сфери? Чи дають Шрі Чайтанья Чарітамріта Крішнадаси Кавіраджа (1518–1617) (ШЧЧ) або Шрі Чайтанья Шикшамріта (ШЧШ) Бгактівіноди Тхакура, які вважаються суто гаудія-вайшнавськими священними текстами, уявлення про те, як жити в позавайшнавському середовищі, як із ним взаємодіяти, як спілкуватися з невайшнавами, якщо такого спілкування неможливо уникнути. Звісно, найбільш загальна відповідь очевидна – вчення Чайтаньї Магапрабгу, якого вайшнави вважають втіленням бога

Кришни, дає радше духовні настанови, ніж ті, що пов'язані з секулярним позавайшнавським життям, а Бгактівінода Тхакур як реформатор не відступає від трансцендентної лінії попередніх гаудія-вайшнавських текстів.

Учення Бгактівіноди Тхакура про джива-дгарму з певної позиції може бути свідченням “позасвіття” вайшнавізму й визначається матеріальними якостями людини та її становищем у суспільстві, а первинна дгарма залежить суто від душі. Лише неодмінна дгарма є істинною дгармою душі, *вторинна ж дгарма не має жодної цінності* (підкреслено мною. – Ю. Ф.), бо є не чим іншим, як первинною дгармою, зміненою під впливом гун матеріальної природи. Тому її також називають матеріально обумовленою. Коли душа виходить з-під впливу гун матеріальної природи, вторинна дгарма знову перетворюється на неодмінну, первинну (гл. I, 1.1). Можна надавати різного значення вченню Тхакура про джива-дгарму залежно від контексту – з одного боку, ним можна виправдати релігійний ескапізм і невтручання у справи матеріального світу, а з іншого – його можна трактувати як заклик до неприв'язаності до матеріального світу.

Та все ж у вищезгаданих текстах ідеться про деякі моменти зіткнення з позарелігійною реальністю світського життя. Прикладом цього може слугувати протистояння вайшнавської спільноти місцевому мусульманському правителеві Чанду Казі, онуку наваба Хусейна Шаха. Правитель був обурений тим, що на вулицях бенгальських міст чути забагато звуків вайшнавської *санкіртани*, тому заборонив відданням їх проводити. Це був той випадок, коли вайшнави виявили активність і за вказівкою Чайтанї Магапрабгу порушили заборону, вийшовши на *санкіртану* у звичний час, і попрямували просто до дому Чанда Казі, де розгромили правителів сад. Тож ШЧЧ описує приклад соціальної активності вайшнавів у позавайшнавському світі, але, врешті-решт, на розвиток ситуації та її остаточне вирішення вплинула не їхня акція громадянської непокори, а Чайтанья, сам Бог, який напередодні явився до Чанда Казі в образі аватари напівлева-напівлюдини Нарасінги й погрозив розірвати його на смерть, якщо той буде перешкоджати вайшнавам оспівувати святе ім'я. З одного боку, ШЧЧ закликає до дії, а з іншого – стверджує, що сама соціальна дія не має самостійного значення і є додатком до дії Бога.

Цей випадок із Чандом Казі в ШЧЧ українські вайшнави інтерпретують по-різному, й різниця пов'язана з сучасним досвідом проживання ними російсько-української війни й переосмисленням власного вчення у зв'язку з цим. Ті віддані, що стоять на позиції активної залученості у війну заради захисту дгарми, яку в іншій моїй публікації було названо “радикально-кшатрійською” [1, с. 90], вважають випадок

із Чандом Казі прикладом заклику до активності й захисту себе, ба навіть стверджують, що в цій ситуації ШЧЧ дала санкцію на деяке насильство, адже віддані розгромили сад Казі. Тим часом представники т. зв. “традиційної брагманської позиції”, орієнтовані на діяльність у матеріальному світі лише тією мірою, якою вона сприяє реалізації духовних завдань, трактують випадок з мусульманським правителем більш нейтрально – як виправдану невинну акцію громадянської непокори й підкреслюють, що віддані під час неї нікого не вбивали, а вчинили лише щось на кшталт адміністративного правопорушення.

Загалом, представники “радикально-кшатрійської” позиції схильні вважати ранні тексти гаудія-вайшнавїзму, за їхніми ж словами, своєрідним Старим Завітом, тоді як тексти головного ачар’ї Товариства Бгакті-еданти Прабгупади вони трактують як знання, яке зазнало еволюції, порівнюючи його тексти з Новим Завітом.

Література:

1. Філь Ю. С., Карпіцький М. М. ISKCON в Україні: відповіді на виклики Російсько-української війни. *Східний світ*. 2024. № 4. С. 90.

СЕКЦІЯ IV. СУЧАСНИЙ СХІД

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-25>

Алексєєнко Л. М.

ORCID: 0000-0002-8256-5587

*доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління та адміністрування
Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту
Західноукраїнського національного університету
м. Івано-Франківськ, Україна*

Юркевич О. М.

ORCID: 0000-0002-8172-0186

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри корпоративних фінансів і контролінгу
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
м. Київ, Україна*

ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ КИТАЮ В КОНТЕКСТІ МАСШТАБУВАННЯ ТРАНСАКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Ключові слова: політика економічної диверсифікації, офіційний індекс менеджерів, субсидовані кредити, будівельний сектор.

Економічний розвиток Китаю сприяє його політичному впливу на світовій арені. У 2025 році тривають суперечності як щодо торговельних угод, так і в технологічній сфері між адміністрацією США та Китаєм (обмеження використання китайських чіпів штучного інтелекту), які впливають на глобальну трансакційну політику та економічну диверсифікацію [1]. Китай закликав США негайно припинити “помилкові практики” та заявив про готовність ужити “рішучих заходів” для захисту своїх інтересів.

Ця ситуація відображає ширший контекст епістемічної невизначеності в міжнародній трансакційній політиці, де технологічні обмеження стають інструментом геоекономічного впливу, а фінансовий контент політики економічної диверсифікації Китаю набуває стратегічного значення. Після років низької активності на ринку IPO банкіри

та інвестори готувалися до значного поживлення у 2025 році, однак тарифна політика США призвела до найнижчого обсягу IPO у квітні з часів пандемії 2020 року. У 2025 році IPO зібрали 43,6 млрд дол [2]. Після зниження напруженості заморожені угоди почнуть відновлюватися.

Дії США доцільно розглядати як вияв протекціонізму, спрямованого на захист національних інтересів у стратегічно важливій технологічній сфері (ШП). Водночас політика Китаю відповідає концепції економічної диверсифікації, яка передбачає зниження залежності від зовнішніх ринків через розвиток внутрішніх технологічних екосистем [3, с. 146–154]. У контексті епістемічності міжнародної трансакційної політики, де знання та інформація стають чинниками економічної влади, обмеження на експорт інновацій є спробою США зберегти технологічну гегемонію [4]. Гнучка політика диверсифікації поєднує інновації, внутрішній попит і стратегічне позиціонування на міжнародній арені. Для стимулювання внутрішнього попиту уряд Китаю запровадив програму, що заохочує компанії модернізувати своє обладнання за допомогою державних інвестицій, податкових пільг та субсидованих кредитів.

Підсумовуючи, зазначимо, що політика “*Belt and Road Initiative*” сприяє зміцненню економічних та політичних зв’язків щодо створення нових торговельних шляхів та інвестиційних проєктів, які пов’язують Китай з іншими країнами, зміцнюючи його стратегічні позиції на глобальному рівні. Розвиток сектора послуг і підвищення доходів населення також сприятимуть зміцненню внутрішнього економічного потенціалу.

Література:

1. China Accuses US of ‘Unilateral Bullying’ on Huawei AI Chips. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-05-15/china-accuses-us-of-unilateral-bullying-on-huawei-ai-chips> (дата звернення: 25.05.2025).
2. Anthony Hughes, Dave Sebastian, Julia Fioretti. Stalled IPOs Lured Off the Sidelines as Tariff Shock Eases. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-05-15/stalled-ipos-lured-off-the-sidelines-as-tariff-shock-eases> (дата звернення: 25.05.2025).
3. Алексеенко Л. М., Тулай О. І., Юркевич О. М. Фінансові інструменти макроекономічної політики Китаю: теоретико-прикладні аспекти. *Світ фінансів*. 2024. № 2. С. 144–156. DOI: 10.35774/sf2024.02.144
4. Pierre-Olivier Gourinchas. The Global Economy Enters a New Era. URL: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2025/04/22/the-global-economy-enters-a-new-era> (дата звернення: 25.05.2025).

Burtsev D. V.

ORCID: 0000-0002-4681-9148

Ph.D. in Law, Junior Research Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

CHINESE MILITARY ACTIVITY AROUND TAIWAN: LESSONS FROM THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE

Key words: China, Taiwan, Ukraine, Russian invasion.

Since the founding of the modern PRC, Taiwan and its return to Beijing's control have remained one of the key issues for resolution in foreign and domestic discourses, although domestic politics will remain less public and multifaceted due to ideological reasons.

The Russian full-scale invasion in 2022 only intensified the discussion of a possible conflict in the Taiwan Strait and the conditions under which it might occur. Additionally, in 2022, notably with the visit of Nancy Pelosi, a significant increase in Chinese military activity around Taiwan began. Starting from June to July 2022, the crossings of the Median Line, which had previously been recorded only as periods of special tension, became a systemic phenomenon around Taiwan from 2022 onwards. One of the consequences of such presence was the pressure on Taiwan's leadership [1]. Such activities can be compared to Russia's military exercises around Ukraine at the beginning and end of 2021, which can be considered partially successful in the case of Ukraine with Russia, but in the case of relations between the PRC and Taiwan, there are many more complexities and peculiarities that the PRC must take into account in the event of a military conflict.

One of the key features is the close relationship with the United States, namely the existence of the Taiwan Relations Act of 1979, which, although it does not explicitly state that the United States is a security guarantor for Taiwan, nevertheless indicates the possibility of the United States responding in the event of a security threat to Taiwan, which leaves significant room for diplomatic maneuvering.

Taiwan as a vulnerable target

Taiwan is an island that presents opportunities for conducting military operations, both positive and negative, for the island's inhabitants. First of all, we are talking about limited resources, which apply to many aspects, including food, energy resources, materials, and vulnerable sea routes that

can be restricted or completely blocked on the eve of or during a conflict. This also applies to air traffic with Taiwan. Of course, such a blockade can be partial or complete, depending on the choice of the PRC leadership. It may involve completely blocking all traffic, conducting inspections of ships heading to or from Taiwan, or blocking the main shipping and air routes [3]. China regularly conducts high-intensity military exercises in the waters around Taiwan, simulating similar operations. Together with a vulnerable and centralized system of electricity supply that can be sabotaged or severely damaged, this creates additional challenges in maintaining social order while facing potential conflict.

On the other hand, Taiwan is an island, which can significantly complicate the conduct of military operations directly on the coast of Taiwan. For this, the PRC will require a substantial number of ships to transport military personnel, equipment, and necessary supplies. Even the number of landing sites exceeds a dozen, which simplifies the tasks for island defense, primarily because most of these sites are located in the northern part of Taiwan and on its western coast. In addition, some of these sites are occupied by industrial zones, which will only complicate the task for the PLA. To avoid such problems, the PRC is rethinking the first weeks of the war in Ukraine, primarily to avoid the mistakes it made in the first weeks after the invasion, taking into account the fact that Taiwan is an island. Secondly, such an operation is extremely complex and does not guarantee complete success in a short time and with low losses, both factors that are key for the PRC leadership. Thirdly, the mountainous landscape of the main island only complicates the task of conducting military operations there. Also, the seabed relief in the Taiwan Strait is extremely complex, which in turn only increases the risks during a possible conflict. Together with the rough seas and complex bottom relief, as well as adverse weather conditions in the Taiwan Strait for most of the year, this leaves a rather limited window of opportunity for conducting a full-scale operation to gain complete control of the island.

Practicing various scenarios, both at sea and in the air, is a crucial component of preparing Chinese troops for a potential conflict. Taiwan's Ministry of Defense regularly reports on such exercises and observations of Chinese military aircraft. However, such exercises, which are routinely conducted by the Chinese military, and the activity and volume of which are increasing many times, also have other tasks, namely:

- Creating an atmosphere of constant psychological pressure on the military and political leadership of Taiwan;
- Exhausting limited human and material resources compared to China;
- Conducting open intelligence activities on the reaction of both the Taiwanese military and coast guard, and the political leadership;

- Demonstration actions for the Taiwanese political leadership;
- Studying the reaction of the international community, primarily the United States;
- Conducting information and political operations.

Thus, it can be concluded that Chinese military activity around Taiwan bears signs of comprehensive preparation for a possible conflict. However, a military conflict must also have a specific political basis, primarily for its greater legitimization within the world community. According to the annual report of the US Department of Defense, “Military and Security Developments Involving The People’s Republic Of China 2023 Annual Report To Congress”, the US sees several main factors that may influence the military solution to the “Taiwan issue”, namely:

- Official declaration of independence by Taiwan;
- Uncertain steps towards Taiwan’s declaration of independence;
- Internal unrest within Taiwan;
- Taiwan’s acquisition of nuclear weapons;
- Uncertain delays in resuming dialogue between Taiwan and China on unification;
- Foreign military interference in Taiwan's internal affairs [5].

Analyzing the current situation, we can conclude that a declaration of independence, uncertain steps towards Taiwan declaring independence, obtaining nuclear weapons, or foreign military intervention in Taiwan's internal affairs are improbable options considering the current status and situation. The most relevant are seen as internal unrest within Taiwan and uncertain delays in the resumption of dialogue between Taiwan and China on unification.

If we draw parallels with Ukraine, it becomes clear that the Russian aggression in 2014 and 2022 took place against the backdrop of complex political crises. In 2014, these were the events on the Maidan; in 2022, the loss of trust in the incumbent president and criticism from the opposition against the backdrop of a possible full-scale invasion. Thus, the use of political pressure on the leadership of Taiwan and the PLA’s military exercises is one of the means of destabilizing the political situation on the island and around it to determine the best option and timeframe for a possible military operation that can resolve the political situation.

As mentioned above, Taiwan is almost 100 % dependent on imports, including energy [3]. Therefore, the issue of interrupting the supply of energy resources to the island is one of the most critical for Taiwan. No less important is the problem of food and medicine. In fact, if the supply of essential products is disrupted, the island can expect a destabilization of the political situation, including protests by parties that advocate closer

relations with mainland China, as well as accusations against the president and the Democratic Party.

Chinese military activity around Taiwan and in the western Pacific Ocean suggests possible preparations by China for similar actions. In addition, critical for Taiwan is the possibility of communication with the outside world, which is provided by submarine cables that are sensitive to damage. A massive interruption of wires, which could lead to a complete communication breakdown, may also trigger public unrest and serve as a signal for the rapid escalation of conflict in the Taiwan Strait.

Together with the possible “decapitation” of the military and political leadership of Taiwan, it can cause serious problems in the system of control and repeat the situation of Ukraine in 2014 after the Revolution of Dignity, when key national institutions were literally disabled and couldn’t respond to the Russian invasion of Crimea and further annexation.

Of course, while observing the Russian invasion of Taiwan, China learns tons of information related to the usage of unmanned weapon systems and the possible usage of them during the war in Ukraine to make its own unmanned weapon systems as effective as possible, and at the same time, protect PLA troops from unmanned weapon systems of the opponent. Thus, China reconsiders the use of aviation and the role of precision weapons [2; 4].

Conclusion

The comparison between Chinese military pressures on Taiwan and Russia’s pre-invasion maneuvers against Ukraine highlights both instructive parallels and critical divergences. In each case, large-scale exercises and demonstrated force projection served to test political resolve, probe defensive reactions, and impose psychological strain on the target leadership. However, Taiwan’s island geography, more robust alliance with the United States under the Taiwan Relations Act, and highly developed civilian-military resilience differ markedly from Ukraine’s 2021–22 context, where land borders and weaker deterrence ties facilitated rapid Russian advances.

Beijing’s increasingly routine crossings of the Taiwan Strait’s median line, combined with simulated blockades of sea and air routes, illustrate a multipronged strategy to exploit Taiwan’s import dependencies and central-grid vulnerabilities. Yet, the logistical complexity of amphibious assault against mountainous terrain and the narrow windows for favorable weather underscore that a swift “fait accompli” is far from assured. Beijing’s adaptation of lessons learned from Ukraine – such as the risks of over-reliance on precision strikes and the evolving role of unmanned systems – demonstrates a learning curve but also presupposes the PLA’s mastery of maritime landing operations at an unprecedented scale.

For Taipei, deterrence hinges on maintaining credible asymmetric defenses, ensuring redundancy in energy, food, and communications networks, and deepening interoperability with U.S. forces. Washington's calibrated signaling – balancing diplomatic ambiguity with operational readiness – remains crucial to dissuading Beijing from miscalculating the costs of a possible war. Ultimately, while the specter of Ukraine underscores the potency of high-intensity coercion, Taiwan's unique strategic environment and defense partnerships may prove a decisive bulwark, provided Taipei and its allies sustain political cohesion and military preparedness.

Bibliography:

1. Chen Y.-C. Assessing the Effectiveness of China's Military Exercises in Restraining Taiwan's Leadership. *Institute for Security & Development Policy*. 05.02.2025. URL: <https://www.isdp.eu/wp-content/uploads/2025/02/Brief-Chen.pdf> (accessed 15.04.2025).
2. Dougherty R. Fact or fiction: Deciphering the newest wave of Chinese military drones. *Defense Connect*. 03.2025. URL: <https://www.defenceconnect.com.au/digital-magazine/chinese-drone> (accessed 09.06.2025).
3. How China Could Blockade Taiwan: by Bonny Lin, Brian Hart, Matthew P. Funaiolo, Samantha Lu, and Truly Tinsley. *Center for Strategic and International Studies | CSIS*. 22.08.2024. URL: <https://features.csis.org/chinapower/china-blockade-taiwan> (accessed 06.06.2025).
4. How China is Adopting Battlefield Lessons from Ukraine: by Tye Graham and Peter W. Singer. *Defense One*. 16.12.2024. URL: <https://www.defenseone.com/ideas/2024/12/how-china-adopting-battlefield-lessons-ukraine/401694/> (accessed 09.06.2025).
5. U.S. Department of Defense. Military And Security Developments Involving the People's Republic of China 2023 Annual Report to Congress. (10.2023). URL: <https://media.defense.gov/2023/oct/19/2003323409/-1/-1/1/2023-military-and-security-developments-involving-the-peoples-republic-of-china.pdf> (accessed 25.04.2024).

Golod V. Yu.

ORCID: 0000-0002-2853-0359

Ph.D. in Economics, Junior Research Fellow

*A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Kyiv, Ukraine;

Visiting Scholar

University of North Carolina at Chapel Hill

Chapel Hill, USA

TEACHING CHINA'S GLOBAL CONFLICT RESOLUTION STRATEGY THROUGH THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: A CASE-BASED SYLLABUS IN PRACTICE

Key words: Chinese diplomacy, conflict resolution, the Russo-Ukrainian war, syllabus.

This thesis presents the pedagogical framework, syllabus structure, and practical implementation of a university-level course titled *China and Global Conflict Resolution: The Case Study of the Russo-Ukrainian War*, taught in the Spring 2025 semester at the University of North Carolina at Chapel Hill. The course was designed in response to growing global interest in China's role as a diplomatic actor amid contemporary geopolitical crises. It offers students the opportunity to explore Chinese foreign policy in real time by focusing on its position in relation to the ongoing war in Ukraine. The course provides a case-based methodology that combines theoretical grounding with the analysis of diplomatic behavior, official rhetoric, and global responses.

The syllabus was structured into three pedagogical modules. The first module focused on the foundations of Chinese diplomacy, including the Five Principles of Peaceful Coexistence, the role of ideology in shaping foreign policy, and China's historical relationships with key powers such as the Soviet Union, the United States, and the United Nations. Students examined primary texts, including speeches by Chinese leaders, alongside academic literature by Andrew Nathan and Andrew Scobell (2012), Suisheng Zhao (2023), Xuetong Yan (2014) and others. This module served as the conceptual base to equip students with the tools needed to analyze current policy behavior.

The second module applied this framework to the Russo-Ukrainian war, encouraging students to critically evaluate how China navigates a conflict. Topics included China's official neutrality, peace proposals, narrative

diplomacy, and the evolution of Sino-Ukrainian relations. Students analyzed documents such as China's 12-point peace plan, public statements from the Ministry of Foreign Affairs, and relevant academic critiques, including those by Maria Repnikova and Wendy Weile Zhou (2024), Vita Golod and Olga Drobotiuk (2025), Xiaoyu Lu, Tinghao Zhang (2024). Guest speakers, including scholars and diplomats, were invited to offer diverse perspectives and stimulate interactive dialogue.

The third module explored broader implications of China's strategy under Xi Jinping, including its relations with the United States, the European Union, Taiwan, and the Global South. This section aimed to situate China's positioning within the larger framework of its "great power diplomacy with Chinese characteristics". Sources included policy analysis from think tanks such as Chatham House, the Atlantic Council, and the Shanghai Institutes for International Studies. Students were encouraged to assess the consistency and evolution of China's global diplomacy through a comparative lens.

The course employed a hybrid methodology combining lecture, seminar-style discussion, and research-based learning. Weekly assignments included discussion board posts that prompted students to engage with assigned readings and develop critical responses to key questions. These questions included: How do historical principles of Chinese diplomacy shape its current foreign policy? In what ways does China balance its economic and political ties with Russia and Ukraine? How does China's mediation strategy differ from U.S. approaches to conflict resolution? Similar methodology has been employed in other academic settings, including the case study-based course design analyzed by Heo and Bohte (2009), which emphasizes applied learning in international conflict studies. A similar experiential methodology is also outlined by Kolb (2014), whose model of learning through reflection and direct engagement supports the integration of current geopolitical crises into classroom practice. Their approach validates the pedagogical effectiveness of integrating real-world conflict analysis, structured hypothesis testing, and student-led research in political science education.

Midway through the semester, students delivered recorded PowerPoint presentations analyzing a particular theme or case relevant to China's role in global conflict. The final assignment was a research paper requiring each student to formulate a hypothesis related to Chinese diplomacy and test it using academic sources, primary documents, and course materials. Sample hypotheses included: "China's peace proposal in Ukraine serves more as a narrative strategy than a genuine diplomatic initiative", and "China's engagement in the Global South reflects a consistent logic of non-interference and strategic economic interest".

The course syllabus prioritized open-access materials to ensure inclusivity and adaptability. Texts included excerpts from Xi Jinping's

speeches, PRC white papers, Foreign Affairs essays, and scholarly articles by experts in Chinese foreign policy and conflict resolution. Students also reviewed Chinese-language sources when available in translation or summary. One pedagogical objective was to expose students to the complexity and nuance of analyzing China's international conduct, often oversimplified in Western discourse. The course also draws from my own expertise in Chinese foreign policy and conflict resolution, as well as my academic and media publications on the Russo-Ukrainian war and Sino-Ukrainian relations. These contributions enriched the course content and provided students with direct insights into original research and field-based perspectives.

Feedback from students highlighted the value of examining real-time events within an academic framework. They appreciated the opportunity to compare different diplomatic paradigms and noted that the course deepened their understanding of how foreign policy is shaped by ideology, history, and strategic necessity. The inclusion of Ukrainian and Chinese sources also prompted reflection on the ethical and geopolitical tensions underlying scholarly engagement with current wars.

This thesis contributes to the evolving field of practice-based political science education. It demonstrates how instructors can incorporate contemporary conflicts into the curriculum without sacrificing academic rigor or objectivity. By analyzing China's role in the Russo-Ukrainian war, students not only gained insight into Beijing's diplomacy but also acquired transferable skills in policy analysis, critical thinking, and comparative research.

The broader relevance of this case-based syllabus extends beyond China studies. It serves as a model for integrating live geopolitical crises into higher education, bridging the gap between theory and practice. The Russo-Ukrainian war, with its global consequences and contested narratives, offers a particularly rich case for examining diplomacy, neutrality, great-power competition, and the role of non-Western actors in international conflict resolution.

In conclusion, *China and Global Conflict Resolution: The Case Study of the Russo-Ukrainian War* exemplifies how teaching can remain responsive to global developments while grounding students in theoretical and methodological discipline. The course design encourages students to think beyond binaries and adopt a nuanced, evidence-based perspective on international affairs. It reflects an interdisciplinary approach that integrates history, political science, diplomacy, and international law, creating a robust educational experience grounded in contemporary relevance and academic integrity.

Bibliography:

1. Golod Vita and Olga Drobotiuk. "Tracing the Path of Sino-Ukrainian Relations: From the Post-Soviet Era to the Russo-Ukrainian War". *Journal of Contemporary China*, forthcoming 2025.
2. Heo Uk and John Bohte. "Evaluating International Conflict Courses: A Case Study". PS: Political Science & Politics. Vol. 42. No. 2. 2009. P. 303–306.
3. Kolb David A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Pearson Education, 2014.
4. Nathan Andrew J. and Andrew Scobell. *China's Search for Security*. Columbia University Press, 2012.
5. Ramsbotham Oliver, Tom Woodhouse and Hugh Miall. *Contemporary Conflict Resolution*. 4th ed., Polity, 2016.
6. Repnikova Maria and Wendy Weile Zhou. "Different Shades of Nationalism: Unpacking Chinese Online Narratives about the Russia-Ukraine War". *Journal of Current Chinese Affairs*, 2024.
7. Yan Xuetong. "From Keeping a Low Profile to Striving for Achievement". *The Chinese Journal of International Politics*. Vol. 7. No. 2. 2014. P. 153–184.
8. Zhao Suisheng. *The Dragon Roars Back: Transformational Leaders and Dynamics of Chinese Foreign Policy*. Stanford University Press, 2023.

Городня Н. Д.

ORCID: 0000-0001-8152-3927

доктор історичних наук, професор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

БАГАТОСТОРОННІ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УГОДИ В АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ Й ІНДІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНАХ

Ключові слова: Азійсько-Тихоокеанський регіон, Індійсько-Тихоокеанський регіон, торговельно-економічні угоди, Всеосяжна і прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство, Регіональне всебічне економічне партнерство, Індійсько-Тихоокеанська економічна структура для процвітання.

До кінця 2024 р. в Азійсько-Тихоокеанському (АТР) та Індійсько-Тихоокеанському (ІТР) регіонах сформувалися три багатосторонні торговельно-економічні угоди: 1) Всеосяжна і прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership, CPTTP) за участю 11 держав (2018 р.); 2) Регіональне усебічне економічне партнерство (Regional Comprehensive Economic Partnership, RCEP) за участю 14 держав (2020 р.); 3) Індійсько-Тихоокеанська економічна структура для процвітання (The Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity, IPEF) за участю 14 держав, започаткована у 2022 р.

Сутність перших двох угод було розкрито у виступах авторки на сходовознавчих конференціях 2020 і 2024 рр. [1, 2]. З того часу ці угоди набули певного розвитку.

Всеосяжна і прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (ВПТТП) зберегла високі стандарти й основі положення Угоди про Транстихоокеанське партнерство (ТТП, Trans-Pacific Partnership Agreement), ініційованої США у 2009 р. і підписаної в лютому 2016 р. за участю 12 держав (США, Австралії, Брунею, В'єтнаму, Канади, Малайзії, Мексики, Нової Зеландії, Перу, Сингапуру, Чилі та Японії). Після того як президент Д. Трамп у січні 2017 р. скасував участь США у ТТП, решта держав-учасниць узгодили текст нової угоди (ВПТТП) з незначними змінами. Вона передбачає: відкриття ринків товарів і послуг держав-учасниць та зобов'язання щодо регулювання іноземних інвестицій; зміцнення торговельної системи, що ґрунтується на правилах, шляхом запровадження нових і оновлених правил для транс-кордонної торгівлі та інвестицій; заохочення участі в регіональній

економіці малих і середніх підприємств. Угода включає положення про захист довкілля і прав робітників. ВПТТП називають “угодою XXI століття” через нові регіональні стандарти для майбутніх торговельних угод, включно з розвитком стійкої цифрової економіки. Усі держави-учасниці ратифікували угоду до липня 2023 р. Того ж місяця після двох років переговорів до ВПТТП приєдналася Велика Британія.

На противагу ТТП і ВПТТП, Пекін підтримав ініціативу АСЕАН про Регіональне всебічне економічне партнерство (РВЕП) у форматі “АСЕАН+6” за участю десяти держав-членів АСЕАН, КНР, Японії, Республіки Кореї, Австралії, Нової Зеландії та Індії. Її основні цілі полягали в тому, щоб поєднати угоди про вільну торгівлю, підписані АСЕАН з партнерами по діалогу (у форматі “АСЕАН плюс один”), на основі єдиних правил і удосконалити їх, а також врахувати нові реалії торгівлі (включно з електронною торгівлею, участю малих і середніх підприємств, взаємозалежністю регіональних ланцюгів доданої вартості тощо). Стандарти угоди РВЕП суттєво нижчі, ніж ВПТТП, оскільки вона враховує різний рівень розвитку й різноманітні індивідуальні обставини держав-учасниць, зберігає протекціонізм окремих галузей і груп товарів, передбачає більш швидку лібералізацію торгівлі товарами, ніж послугами. Цю угоду підписали 15 держав, після того Індія вийшла з переговорів.

Процес ратифікації РВЕП парламентами держав-членів завершився до червня 2023 р. Проте участь М’янми в угоді було відкладено у зв’язку з проблемою легітимності її уряду після військового перевороту 1 лютого 2021 р. Тож ця угода набула чинності між КНР і М’янмою на двосторонньому рівні (з 1 травня 2022 р.). Унаслідок цього сторонами РВЕП (станом на кінець 2024 р.) були 14 держав.

Деякі регіональні держави (Японія, Сингапур, В’єтнам, Малайзія, Бруней, Австралія, Нова Зеландія) увійшли до обох угод – ВПТТП і РВЕП.

США не беруть участі в жодній з них. Очікувалося, що за адміністрації Дж. Байдена США приєднаються до ВПТТП. Натомість вона ініціювала іншу угоду під назвою “Індійсько-Тихоокеанська економічна структура для процвітання” (ІПЕФ). Її було офіційно започатковано у травні 2022 р. за участю 14 держав (США, Австралія, Бруней, В’єтнам, Індія, Індонезія, Малайзія, Нова Зеландія, Республіка Корея, Сингапур, Таїланд, Філіппіни, Фіджі, Японія). У ній уперше, як порівняти з попередніми двома угодами, беруть участь Індія і Фіджі. Вона також оголошена відкритою для приєднання зацікавлених країн.

На відміну від перших двох угод, ІПЕФ не є усебічною угодою про вільну торгівлю (ФТА), що ґрунтується на принципах зменшення

тарифів і отримання ринкового доступу. Натомість вона спрямована на встановлення “високостандарних зобов’язань” у чотирьох сферах (основах ІПЕФ), які мають поглибити економічну взаємодію в регіоні: 1) пов’язана економіка (окремі торговельні питання); 2) стійка економіка (мережі постачання, supply chains); 3) чиста економіка (чиста енергетика, декарбонізація, інфраструктура); 4) справедлива економіка (податки, антикорупційні питання). ІПЕФ має гнучкий характер, тож держави-учасниці не зобов’язані приєднуватися до всіх чотирьох основ. Зокрема, Індія не бере участі в переговорах, які стосуються торгівлі [4].

До червня 2024 р. партнери досягли угод в усіх сферах, крім торгівлі.

Першою, у листопаді 2023 р., було підписано Угоду про мережі постачання (IPEF Supply Chain Agreement). Вона набула чинності в лютому 2024 р. Згідно з нею створено три нові органи: 1) Рада мереж постачання (Supply Chain Council) для посилення стійкості в критичних секторах економіки; 2) Мережа реагування на кризові ситуації в ланцюгах постачання (Supply Chain Crisis Response Network) для координації в умовах порушення мереж постачання; 3) Консультативна рада з трудових прав (Labor Rights Advisory Board) для вирішення проблем порушення прав працівників у мережах постачання.

У червні 2024 р. були підписані Угода про чисту економіку, Угода про справедливую економіку та Угода про ІПЕФ.

Угода про чисту економіку спрямована на підтримку переходу держав до “зеленої” енергетики через посилене співробітництво в інноваціях та інвестиціях у цій сфері і сприятливих для клімату технологій. У червні 2024 р. відбувся перший інвестиційний форум, на якому партнери по ІПЕФ визначили пріоритетні проєкти для реалізації на суму 23 млрд дол. Угода про справедливую економіку спрямована на “вирівнювання правил гри” через посилення принципів справедливості, інклюзивності, прозорості, верховенства права і підзвітності в економіках партнерів, боротьбу з корупцією та ухилянням від сплати податків. Згідно з Угодою про ІПЕФ створено відповідну Раду і Спільну комісію, які мають зустрічатися щорічно, щоб сприяти реалізації угод. Після досягнення потрібного порога ратифікації для кожної з трьох угод 11–12 жовтня 2024 р. вони набули чинності.

Проте держави не змогли досягти угоди у сфері торгівлі, що становить першу основу ІПЕФ і стосується передусім цифрової економіки, а також запровадження високих стандартів у сфері праці та охорони довкілля, положень про корпоративну відповідальність, інклюзивність, політику конкуренції, регуляторні практики, сприяння торгівлі, економічне співробітництво / технічну допомогу. Деякі з цих

питань є типовими складниками сучасних ФТА, наприклад Угоди США – Мексика – Канада (2020 р.). У листопаді 2024 р. США припинили переговори з цифрової торгівлі з огляду на потребу внутрішніх консультацій з найбільш чутливих питань.

Ефективність нових підходів, запропонованих ІПЕФ, є дискусійною. Деякі експерти вважають, що ІПЕФ не може замінити усебічну угоду про вільну торгівлю. Такі багатосторонні угоди ВПТТП і РВЕП, у яких США не беруть участі, можуть консолідувати регіональні мережі постачання через спільні правила. Це може негативно вплинути на конкурентоспроможність американських експортерів [3]. Ба більше, за президентства Д. Трампа питання про перспективи подальших переговорів і участі США в цій угоді є відкритим.

Отже, три розглянуті угоди формують нову торговельно-економічну архітектуру в АТР та ІТР. Вони свідчать про регіональний динамізм у торговельно-економічній сфері, а також про конкуренцію між великими державами за формування регіональної архітектури у своїх інтересах і посилення політичного впливу через інструменти “м’якої сили”.

Література:

1. Городня Н. Підписання угоди про Регіональне усебічне економічне партнерство: стратегічне значення. *III–IV конгрес сходознавців (до 150-ї річниці від дня народження Агатангела Кримського)* : збірник матеріалів. м. Київ, 23–24 грудня 2020 р. Ч. II. Київ: Гельветика, 2020. 240 с. С. 23–26.

2. Городня Н. Всеосяжна і прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство: сутність та історія укладання. *Матеріали міжнародної наукової конференції “XXVII сходознавчі читання А. Кримського”*, 27–28 червня 2024 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 83–84.

3. Cimino-Isaacs C. D., Kitamura K. H., Manyin M. E, Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity (IPEF). July 22, 2024 / Congressional Research Service. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12373>

4. Fact Sheet: In Asia, President Biden and a Dozen Indo-Pacific Partners Launch the Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity. May 23, 2022 / The White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/05/23/fact-sheet-in-asia-president-biden-and-a-dozen-indo-pacific-partners-launch-the-indo-pacific-economic-framework-for-prosperity/>

Дроботюк О. В.

ORCID: 0000-0003-2409-5131

кандидат економічних наук,

старший науковий співробітник

відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ОФІЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ КИТАЮ ЩОДО ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2022–2025)

Ключові слова: Китай, китайсько-російське стратегічне партнерство, російське вторгнення, російсько-українська війна, Україна.

Ретроспективний аналіз офіційних заяв та дій КНР з лютого 2022-го до квітня 2025 р. на основі даних, акумульованих The U.S.-China Economic and Security Review Commission, демонструє стратегічну “двоїстість” китайської позиції: надання пріоритету двостороннім торговельним китайсько-російським відносинам та позиціонування Китаю як потенційного посередника у встановленні миру, закликаючи до діалогу, утримуючись від вето на заходи ООН та публічно засуджуючи односторонні санкції Заходу [1]. Тому Китай віддає перевагу не обирати між Росією та Україною, але де-факто є ближчим до Росії через стратегічне партнерство та енергетичну залежність. Проте для Китаю Україна є важливою, зокрема, задля забезпечення продовольчої безпеки. До повномасштабного вторгнення китайські компанії брали участь в інфраструктурних проєктах, а також Україна була ключовим транзитним вузлом у межах ініціативи “Один пояс, один шлях”. На тлі технологічного протистояння між США та Китаєм, наслідків обмежень під час пандемії Covid-19 війна в Україні посилює економічні ризики для Китаю, тому головним завданням для китайського уряду є обмеження дестабілізаційного впливу війни на економіку, соціальну стабільність та цілі розвитку [3].

Дослідники Сюй та Чжао описують таку позицію Китаю як “дискурсивну стратегічну нейтральність”: просування наративу про суверенітет, мир і діалог, позиціонуючи себе як відповідальний глобальний актор і потенційний посередник (управління наративом); коригування риторики та позиції відповідно до геополітичної динаміки, уникаючи повного вирівнювання з Росією або Заходом (адаптивний прагматизм) [2, с. 15–16].

З огляду на економічні інтереси, аналізуючи офіційну риторику Китаю з лютого 2022-го до квітня 2025 р. [1], можна виокремити чотири трансформаційні стадії китайської позиції:

1. *Баланс між нейтральністю та економічною виваженістю (лютий – квітень 2022).* Китайські чиновники послідовно позиціонували Китай як “об’єктивну, неупереджену та прагматичну” країну і наголошували на опозиції до односторонніх санкцій як інструментів вирішення конфлікту. В економічному плані Пекін обрав прагматичний підхід: 25 лютого 2022 року великі державні банки призупинили фінансування імпорту російських товарів у доларах, продовжуючи кредитування в юанях, а деякі нафтопереробні заводи тимчасово припинили закупівлю російської нафти. Водночас Китай продемонстрував мовчазну підтримку продовження китайсько-російської торгівлі, заохочуючи використання своєї платіжної системи CIPS як альтернативи SWIFT.

2. *Поглиблення китайсько-російських зв’язків у галузі енергетики та сировинних товарів (травень – грудень 2022).* Зростання залежності від російської нафти та газу: Китай став найбільшим імпортером російської нафти, а також збільшив імпорт газу з Сибіру на 40 %. Китайський експорт мікročіпів, електронних компонентів та товарів подвійного призначення до Росії за перші п’ять місяців 2022 року зріс більш ніж удвічі. На інституційному рівні Пекін заморозив нове фінансування російських проєктів з боку Азійського банку інфраструктурних інвестицій та Нового банку розвитку і не затвердив жодних нових угод у рамках ініціативи “Один пояс, один шлях” до кінця року, одночасно просуваючи розрахунки в юанях за допомогою валютних свопів, щоб дедоларизувати та захистити двосторонню торгівлю від санкцій.

3. *Зміцнення економічної взаємозалежності Китаю та Росії (січень – грудень 2023).* У 2023 році китайсько-російська двостороння торгівля зросла на 26,2 % проти 2022 року та досягла 139 млрд дол., підкресливши поглиблення економічної взаємозалежності на тлі західних санкцій. Розширення західних санкцій проти китайських компаній, що виробляють продукцію подвійного призначення, спонукало Пекін засудити ці заходи як “незаконні”, ввести вимоги щодо експортних ліцензій та припинити детальне розкриття інформації про імпорт російських енергоносіїв з метою захисту двосторонньої торгівлі. Одночасно Китай диверсифікував джерела постачання сировини, підписавши 12-річний контракт на 70 млн тон російського зерна, бобових та олійних культур.

4. *Продовження риторики нейтралітету в поєднанні з економічною підтримкою (січень 2024 – квітень 2025).* Китай продовжував

демонструвати нейтралітет, закликаючи до мирних переговорів і утримуючись від голосування за резолюції ГА ООН, що вимагали виведення російських військ, попри те що він підтримував значний обсяг торгівлі енергоносіями та комплектуванням з Росією. На тлі західних санкцій проти підприємств, що базуються в Гонконзі та КНР, за сприяння російським енергетичним та подвійного призначення секторам, китайські нафтопереробні заводи продовжували імпортувати російську нафту зі знижкою, а компанії і далі постачали критично важливі мінерали та промислові ресурси під виглядом “нормальної торгівлі”. У липні 2024 року Пекін інституціоналізував “антисанкційну” бюрократію та посилив контроль за експортом БпЛА, продемонструвавши виважену реакцію на міжнародний тиск, але водночас не перекривши ключові ланцюги постачання до Росії.

Отже, Китай балансував між дипломатичною нейтральністю та економічним прагматизмом, закликаючи до миру та поглиблюючи стратегічне партнерство з Росією на тлі західних санкцій.

Література:

1. China's Position on Russia's Invasion of Ukraine: Key Events and Statements from February 21, 2022 through April 30, 2025. *The U.S.-China Economic and Security Review Commission*. URL: <https://www.uscc.gov/research/chinas-position-russias-invasion-ukraine> (accessed: 01.06.2025).

2. Xu Y., Zhao X. China's Discursive Strategic Neutrality Position in the Russo-Ukrainian War: Insights from China's Strategic Narratives. *Journal of Contemporary China*. 2025. P. 1–18. URL: <https://doi.org/10.1080/10670564.2025.2479019> (accessed: 01.06.2025).

3. Yang J. The economic meaning of the Russia-Ukraine war for China. *Danish Institute for International Studies*. 2022. URL: <https://www.diis.dk/en/research/the-economic-meaning-of-the-russia-ukraine-war-china> (accessed: 01.06.2025).

Жданова Л. Л.

ORCID: 0000-0003-0007-7529

доктор економічних наук, доцент,

професор кафедри загальної економічної теорії та економічної політики

Одеський національний економічний університет

м. Одеса, Україна

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ І НАУКОВИЙ СКЛАДНИКИ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОГО СЕКТОРУ ІНДУСТРІАЛЬНИХ КРАЇН СХІДНОЇ АЗІЇ

Ключові слова: високотехнологічне виробництво, промисловість, наука, експортоорієнтована індустріалізація, імпортозалежність.

Дослідження структури і динаміки високотехнологічного сектору сучасної економіки свідчить, що цей сектор будь-якої національної економіки є іманентною частиною світової економіки і, як наслідок, він включений у світову конкуренцію. Водночас характер участі у світовій конкуренції залежить від національної специфіки структури високотехнологічного сектору.

У складі високотехнологічного сектору за критерієм об'єкта продажу можна виділити дві частини, одна з яких зайнята розробкою науково-технічної та культурно-розважальної інформації та втіленням її в юридичні документи (патенти), що закріплюють право інтелектуальної власності фізичної чи юридичної особи на цю інформацію [1, с. 9]. Склад цієї частини високотехнологічного сектору визначає Всесвітня організація інтелектуальної власності, виокремлюючи об'єкти інтелектуальної власності. До них зараховують патенти, корисні моделі, товарні знаки (торгові марки), промислові зразки, географічні назви, авторські права, комерційну таємницю. Всі ці об'єкти є специфічними товарами, доходи від продажу яких на світовому ринку віддзеркалюють надходження платіжного балансу країни.

Інша частина високотехнологічного сектору зайнята організацією виробництва товарів, що матеріалізують інтелектуальні досягнення НТР, мистецтва та культури на основі куплених патентів, ліцензій [1, с. 9]. Для такого виробництва потрібні документи, що дають змогу юридично обґрунтовано використовувати об'єкти інтелектуальної власності. Витрати на купівлю таких об'єктів на світовому ринку віддзеркалюють платежі платіжного балансу країни. Зіставлення цих

двох величин віддзеркалює структуру і динаміку високотехнологічного сектору країни.

Як видно з даних таблиці 1, індустріальні країни Східної Азії: Японія, Республіка Корея, КНР – за характером розвитку власної науки, яка генерує інтелектуальну власність, неоднорідні. З них лише Японія на світовому ринку сплачує за об'єкти інтелектуальної власності менше, ніж отримує від їхнього продажу. За цим показником структура її високотехнологічного сектору така сама, як і в США, тобто виробництво об'єктів інтелектуальної власності є джерелом чистого притоку доходів національної економіки.

Таблиця 1

Надходження / платежі за використання інтелектуальної власності деякими країнами Східної Азії, загальний обсяг, млрд дол. США *

	Надходження				Платежі			
	США	КНР	Респ. Корея	Японія	США	КНР	Респ. Корея	Японія
2010	95,0	0,8	5,6	26,7	31,1	13,0	9,2	18,8
2015	111,2	1,1	6,6	36,5	35,2	22,0	10,1	17,0
2016	113,0	1,2	7,0	39,1	42,0	24,0	9,4	20,3
2017	118,2	4,8	7,3	41,7	44,4	28,8	9,7	21,4
2018	114,8	5,6	7,8	45,6	42,7	35,8	9,8	22,0
2019	122,5	6,6	7,8	47,2	42,3	34,4	9,9	26,8
2020	115,9	8,6	6,9	43,3	45,0	37,9	9,9	28,6
2021	131,1	11,8	8,1	48,3	50,5	46,9	11,1	29,7
2022	137,8	13,3	8,0	45,9	61,0	44,5	11,7	27,9
2023	134,4	11,0	9,1	51,0	42,7	42,7	12,4	28,9
2024	н/д	н/д	9,4	н/д	н/д	н/д	13,3	н/д

* Джерело даних [2].

Для інших країн Східної Азії більш значимою є індустріальна частина високотехнологічного сектору. Як видно з даних таблиці 2, Респ. Корея і КНР набагато більше отримують від продажу на світовому ринку високотехнологічної промислової продукції. Таку структуру високотехнологічного сектору цих країн віддзеркалює частка високотехнологічного експорту в загальному експорті промислової продукції.

Таблиця 2

Експорт високотехнологічної продукції*

	Експорт високотехнологічної продукції (платіжний баланс, поточні долари США, млрд дол.)				Експорт високотехнологічної продукції (% експорту промислової продукції)			
	США	КНР	Респ. Корея	Японія	США	КНР	Респ. Корея	Японія
2010	169,07	594,2	130,7	129,5	20	31	28	18
2015	175,24	652,4	147,1	98,4	21	30	31	18
2016	173,92	594,8	135,9	99,3	22	30	31	18
2017	154,55	654,3	166,7	106,4	19	31	33	18
2018	153,81	731,4	192,8	110,9	18	32	36	17
2019	153,92	715,4	153,5	104,1	19	31	32	17
2020	141,54	757,5	163,1	102,9	19	31	36	19
2021	169,28	936,4	204,0	116,7	20	30	36	18
2022	191,88	924,4	209,7	113,5	21	28	36	18
2023	208,51	824,1	163,1	102,6	22	27	30	17
2024	232,91			102,5	24			18

* Джерело даних [3].

Зазначене дає змогу зробити висновок: розвиток високотехнологічного сектору індустріальних і постіндустріальних країн Східної Азії відбувається в різних напрямках.

Література:

1. Жданова Л. Л. Високотехнологічний сектор світової економіки у глобальній конкуренції. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2022. № 11–12 (300–301). С. 7–13.
2. Офіційний веб-портал Світового банку [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.ROYL.CD?view> (дата звернення: 01.06 2025).
3. Офіційний веб-портал Світового банку [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS?view> (дата звернення: 01.06 2025).

Капранов С. В.

ORCID: 0000-0003-0320-0991

*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу Азіатсько-Тихоокеанського
регіону*

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

“СТРИВОЖЕНІ ЯПОНСЬКІ ІСТОРИКИ” ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ

Ключові слова: російсько-українська війна, сучасна японська думка, Група стривожених японських істориків.

Збройна агресія Росії проти України викликала бурхливу реакцію в японському інтелектуальному середовищі. Зокрема, після широко-масштабного вторгнення російських військ в Україну була створена “Група стривожених японських істориків” (憂慮する日本の歴史家の会), яку очолив професор Токійського університету Вада Харукі. До групи також увійшли професор Університету Хоккайдо Іто Такаюкі, колишній професор Університету Хосей Кано Тадасі, професор Токійського університету Сіюкава Нобуакі, професор Університету Сейкей Томіта Такесі, колишній ректор Осацького університету економіки та юриспруденції Фудзімото Вакію, професор Префектурального університету Аїці Като Сіро, колишній професор Університету електрокомунікацій Кадзіура Ацусі, професор Університету Мейдзі Тойокава Коїцї, професор Університету Васеда Нагайо Сусуму, професор Університету Рицумейкан Нісі Масахіко, професор Університету Аояма Гакуїн Хаба Куміко, професор Університету Васеда Морі Кадзуко, доцент Університету Окаяма Йосіда Хіросі. 15 березня 2022 р. група виступила зі зверненням “Що має зробити уряд Японії, щоб якомога швидше зупинити війну в Україні?”. Звернення було оприлюднено японською, англійською, китайською, французькою, іспанською та російською мовами. У ньому було запропоновано, щоб Японія, Китай та Індія виступили посередниками для припинення воєнних дій і досягнення миру. На думку авторів звернення, ініціатива має виходити від уряду Японії [1]. Згодом до групи приєдналися інші японські інтелектуали, а також група інтелектуалів з Південної Кореї, і 8 травня 2022 р. було оприлюднено ще одне звернення – “Заклик стривожених громадян Японії, Південної

Кореї та світу до негайного припинення війни в Україні” [2]. Його підтримали також представники країн Заходу. На сьогодні група провела 25 семінарів, присвячених російсько-українській війні. Вивчення матеріалів, опублікованих цією групою, важливе для розуміння позиції японських інтелектуалів щодо російської агресії та пошуку шляхів до встановлення миру в Україні.

Література:

1. ウクライナ戦争を1日でも早く止めるために日本政府は何をなすべきか—憂慮する日本の歴史家の訴え— URL: <https://docs.google.com/document/d/1myWS95hlqm0NHAkTTpZDAC12vKK7TNg/edit?tab=t.0> (available: 4.06.2025).
2. A Japanese Initiative for Peace in the Russia-Ukraine War. The Group of Concerned Japanese Historians. Introduction by Gavan McCormack and Mark Selden. *The Asia-Pacific Journal. Japan Focus*. Vol. 20. Issue 10. No. 8. 2022. P. 1–12.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-32>

Меміш О. М.

ORCID: 0000-0003-1838-4877

кандидат історичних наук,

старша викладачка кафедри археології

та спеціальних галузей історичної науки

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

м. Черкаси, Україна

МІСТО МАРДІН ЯК ВАЖЛИВИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ СКЛАДНИК ПРОЄКТУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АНАТОЛІЇ (GAP)

Ключові слова: Південний Схід Туреччини, провінція Мардін, місто Мідьят, Проєкт Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP), ÇATOM.

Місто Мардін є важливим центром у географії Малої Азії з погляду його стратегічного розташування та комерційного багатства. Розкопки, проведені на кургані Гірनावаз, розташованому на перетині доріг, довели, що це місце було заселене безперервно з кінця IV тисячоліття до н. е. до VII століття до н. е.

Назва міста Мардін зустрічається в різних формах у різних культурах і мовах, зокрема Mâridîn – арабською, Marde – ассирійською, а курдською – Merdin. Римляни називали цей регіон Маріде. У сучасній турецькій мові назва міста звучить як Mardin.

У місті Мардіні, яке є також важливим центром християнства, зберігаються до наших днів твори різних періодів у певній архітектурній цілісності.

Мардін, площею 12760 квадратних кілометрів, розташований на перетині Південно-Східних Таврських гір на півночі та Аравійської платформи на півдні. Значна частина провінції охоплює територію під назвою “Мардін-Мідіятський поріг” [1].

Як саме місто, так і вся провінція Мардін є частиною Проєкту Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP) – багатогалузевого інтегрованого регіонального проєкту розвитку в Туреччині, спрямованого на соціально-економічне і культурне вирівнювання регіонів, у цьому разі Південно-Східної Анатолії [2].

Після завершення проєкту GAP 100 тисяч гектарів землі, що підлягають зрошенню в Мардіні, будуть використовуватися для виробництва бавовни в організованій промисловій зоні. Крім виробництва хлібобулочних виробів, переробки фруктів і виробництва насіння, Мардін також буде використовувати свій виноград на промисловій основі.

Заявлено, що іригаційний проєкт GAP-Mardin планується завершити до 2027 року, що збільшить сільськогосподарське виробництво та ще значніше підвищить рівень добробуту місцевого населення і покращить ефективність використання водних ресурсів [3].

Щодо соціальної сфери, то слід згадати про багатоцільові громадські центри (далі – ÇATOM). Ці установи були створені в 1995 році, для того щоб забезпечити жінок та дівчат-підлітків віком від 14 років освітніми та соціальними програмами. Ці програми включали навчальні курси з грамотності (турецькою мовою), контролю народжуваності, загального здоров'я, здоров'я матері та дитини, гігієни, харчування, а також економіки домашнього господарства та доходів, що породжує такі види діяльності, як кравецька справа, ткацтво килимів та ремесла. ÇATOM були створені переважно в тих провінціях проєкту GAP, де була найбільша кількість бідних сімей, що мігрували з сільської місцевості [4].

Такі центри успішно функціонують як у місті Мардіні, так і в його районних центрах.

Культурний складник проєкту GAP також набув неабиякого розвитку (за особистими спостереженнями авторки).

Проводиться величезна робота з реставрації будівель історичного значення.

Також місто Мардін та його районний центр Мідьят постійно є платформами для знімання турецьких серіалів. Зокрема, слід зазначити такі популярні серіали, як “Сила”, “Вітряний”, “Далеке місто” (цей проєкт на сьогодні в топі найрейтинговіших серіалів Туреччини). Це привертає великий потік туристів.

Отже, проєкт GAP має ключове значення для міста Мардіна та його районних центрів.

Література:

1. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. Режим доступу: <http://www.gap.gov.tr/mardin-sayfa-9.html> (дата звернення: 20.05.2025).

2. Mardin il profili. T. C. Kalkınma Bakanlığı GAP bölge kalkınma idaresi başkanlığı. Şubat 2015. 21 sayfa. Режим доступу: <https://www.gapgenclikevleri.org/wp-content/uploads/2016/03/MARDIN.pdf> (дата звернення: 22.05.2025).

3. GAP’ta Sulama Ana Kanalı Tamamlandı. Mardin Ovası Fırat’ın Suyuyla Buluşuyor! // *Su Politikaları Derneği*. By yildiz on Kasım 20, 2022 (2 yorum). Режим доступу: <https://supolitikalariderneği.org/2022/11/20/gapta-sulama-ana-kanali-tamamlandi-mardin-ovasi-firatin-suyuyla-bulusuyor/> (дата звернення: 20.05.2025).

4. Nilay Ozok-Gundogan. Social Development as a Governmental Strategy in Southeast Anatolia Project (GAP) // *New perspectives on Turkey*. March 2005. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/279985370_Social_Development_as_a_Governmental_Strategy_in_Southeast_Anatolia_Project_GAP (дата звернення: 30.05.2025).

Микал О. К.

ORCID: 0009-0000-4960-0961

доктор філософії, кандидат історичних наук,

асистент професора

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

м. Київ, Україна

УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ ЯПОНСЬКОГО СТРАТЕГІЧНОГО МИСЛЕННЯ: ЩО БАЧАТЬ, ЧОГО БОЯТЬСЯ, ЩО ОБИРАЮТЬ

Ключові слова: Японія, стратегічне мислення, Росія, Китай, Україна, безпека, міжнародні відносини.

Після початку повномасштабної війни Росії проти України зовнішньополітична позиція Японії зазнала низки трансформацій. Офіційні заяви про засудження агресії, приєднання до санкцій, символічна підтримка України в міжнародних організаціях – усе це є частиною позиціонування Японії в новому глобальному порядку. Проте за формальними жестами простежується складніша логіка – логіка стратегічного стримування та обережної самостійності.

У цьому дослідженні запропоновано аналіз того, як провідні японські аналітичні центри та експертні середовища (зокрема Japan Institute of International Affairs [1; 2], Sasakawa Peace Foundation [3; 4], GRIPS [5; 6]) інтерпретують українську війну та бачать її наслідки для Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Особливу увагу приділено тому, якою постає Україна в японському стратегічному дискурсі: жертвою, потенційним союзником чи полем гри інших держав.

Теза доповіді полягає в тому, що Японія використовує кейс України як дзеркало для переосмислення власного геополітичного становища: у контексті ядерної загрози, ризику втрати контролю над регіональним балансом, а також в умовах активізації співпраці Росії та Китаю [5; 6]. Стримана позиція Токіо вказує на переосмислення не лише євроазійської безпеки, а й довгострокових інтересів самої Японії.

У дослідженні застосовано порівняльний метод та якісний аналіз публікацій із 2022 р. до травня 2025 р. Теоретичне підґрунтя формується на основі сучасного аналізу зовнішньополітичної поведінки Японії з акцентом на політиці обережного маневрування між центрами сили – США, Китаєм і Росією – в умовах посилення невизначеності у глобальному безпековому середовищі [7]. Замість апеляції до класичних моделей авторка спирається на емпіричну інтерпретацію дій Японії у відповідь на війну в Україні. Результати можуть бути

корисними для подальших досліджень у сфері порівняльної зовнішньої політики, ролі культурного коду у формуванні стратегічних рішень, а також для переосмислення ролі України в глобальному контексті.

Література:

1. Japan Institute of International Affairs. Strategic Annual Report 2025 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.jiia.or.jp/en/strategic_comment/sar_2025/2025_all.pdf (дата звернення: 11.05.2025).
2. Higashi Daisaku. Preventing Global War: How to End the Ukraine War. *JIIA Commentaries* [Електронний ресурс]. 2022. Режим доступу: <https://www.jiia.or.jp/en/column/2022/08/global-issues-fy2022-01.html> (дата звернення: 13.05.2025).
3. Asano Ryo. China's Nuclear Strategy (1) // Sasakawa Peace Foundation – China Observer Series [Електронний ресурс]. 2024. Режим доступу: <https://www.spf.org/spf-china-observer/en/document-detail054.html> (дата звернення: 15.05.2025).
4. Ushirogata Keitaro. Current State of Nuclear Capability of the People's Liberation Army: A Comparison with Russia's "De-escalation" Strategy // Sasakawa Peace Foundation – China Observer Series [Електронний ресурс]. 2024. Режим доступу: <https://www.spf.org/spf-china-observer/en/document-detail053.html> (дата звернення: 15.05.2025).
5. Szechenyi Nicholas. Japan's Leadership Role on Ukraine. *Center for Strategic and International Studies (CSIS)* [Електронний ресурс]. 2022. Режим доступу: <https://www.csis.org/analysis/japans-leadership-role-ukraine> (дата звернення: 27.05.2025).
6. Matsumura Masahiro. Japan's Ukraine Policy at a Crossroads: Time for a Strategic Reset. *Wilson Global Insights (WGI)* [Електронний ресурс]. 2023. Режим доступу: <https://www.wgi.world/japans-ukraine-policy-at-a-crossroads-time-for-a-strategic-reset/> (дата звернення: 30.05.2025).
7. Kushida Kenji E. Rethinking Change in Japan's Security Policy: Punctuated Equilibrium and the Ukraine Shock. *Journal of Strategic Studies*. 2024. DOI: 10.1080/01442872.2024.2309218. Режим доступу: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01442872.2024.2309218> (дата звернення: 30.05.2025).

Перепелкін І. О.

ORCID: 0009-0002-0851-9301

студент за спеціальністю «Євразійські дослідження»

Ягеллонський університет

м. Краків, Польща

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У КАЗАХСТАНІ

Ключові слова: Казахстан, репресії, реабілітація.

Постановою Президії Верховної Ради Казахської РСР від 14 листопада 1991 року була створена Комісія з вивчення та оцінки трьох постанов КазЦВК і РНК КАССР про конфіскацію байських господарств, про кримінальну відповідальність за протидію конфіскації, про зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства та боротьбу з куркулями і байством. За словами Сабира Касимова, ця комісія дала об'єктивну оцінку масових політичних репресій. Однак архіви закрилися, і робота комісії не була повністю завершена [1]. До 1993 року органами прокуратури було реабілітовано 75 тисяч осіб. Після виходу у світ Закону Республіки Казахстан “Про реабілітацію жертв масових політичних репресій” від 14 квітня 1993 року розпочався новий етап процесу реабілітації невинно засуджених. Постановою Верховної Ради Республіки Казахстан від 14 квітня 1993 р. була створена спеціальна Міжвідомча комісія “з розсекречування законодавчих актів, рішень урядових, партійних та інших органів, а також відомчих актів, які слугували підставою для застосування масових репресій, посягань на права людини”. Така робота проводилася міжвідомчою комісією з 19 липня 1993 року до 9 січня 2006 року. У 1993 році була створена Комісія з реабілітації жертв політичних репресій, яка контролювала роботу з реабілітації та захисту прав репресованих. 29 квітня 2009 року був ухвалений Закон РК “Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань їхнього приведення у відповідність до норм Конституції Республіки”. Із Закону “Про реабілітацію жертв масових політичних репресій” була виключена стаття 28, на підставі якої працювала комісія, її діяльність припинилася [2, с. 213]. 9 квітня 2021 року заступник Прем'єр-міністра РК Єрала Тугжанов під час брифінгу на майданчику Служби центральних комунікацій при Президенті РК повідомив про хід роботи Державної комісії, створеної за Указом Президента РК Касим-Жомарта Токаєва. Були

відкриті архіви для дослідників з метою розробки пропозицій щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, які загинули в боротьбі за свободу і незалежність. З метою забезпечення діяльності Державної комісії була розроблена спеціальна наукова програма “Процес масових політичних репресій та реабілітації в Казахстані у 20–50-ті роки ХХ століття: формування єдиної бази даних”. А також створено 11 робочих груп, регіональних комісій і відкрито спеціальний Проектний офіс [4]. 18 січня 2023 року Державний радник Республіки Казахстан Єрлан Карін провів чергове засідання Державної комісії з повної реабілітації жертв політичних репресій. На цьому заході відбулася презентація 31 тому збірника матеріалів і документів, де містяться нові архівні документи і матеріали, пов'язані з історією сталінських політичних репресій. Було заявлено, що 311 тисяч осіб були реабілітовані за 2022 рік [3].

Література:

1 Сулейменов А. Увековечить в памяти народа. Портал: QAZAQSTAN TARIHY. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/33362> (дата звернення: 25.05.2025).

2. Елеуханова С. В. Қазақстандағы қуғын-сүргінге ұшырағандардың жағдайы. Оңалту және есте сақтау. Бұрынғы КСРО елдеріндегі кеңестік саяси қуғын-сүргін құрбандарына деген көзқарас. Астана : Мемориал, 2016. 479 с.

3. Ерлан Қарин саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның кезекті отырысын өткізді. URL: <https://akorda.kz/kz/erlan-karin-sayasi-kugyn-surgin-kurbandaryn-tolyk-aktauzhonindegi-memleketitik-komissiyany-kezekti-otyrysyn-otkizdi-1801310> (дата звернення: 25.05.2025).

4. Тоғжанов Е. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын анықтау және ақтау – халқымыздың алдында тұрған басты міндет. URL: <https://ortcom.kz/kk/novosti/1617964011> (дата звернення: 25.05.2025).

Shestopalets D. V.

ORCID: 0000-0002-3365-3329

Ph.D. in History, Junior Research Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

A SPECTER OF ISLAMISM HAUNTING EUROPE: THE SOCIETY OF MUSLIM BROTHERS AND EUROPEAN GOVERNMENTS' SECURITY POLICIES

Key words: Europe, Islam, Muslim Brothers, Islamism, Security.

As a genuinely “glocal” socio-political actor, the Society of Muslim Brothers (*jamāʿat al-ikhwān al-muslimīn*, henceforth – SMB) has been a staple in public debates on the perils of international Islamism in the past several decades. The perennial controversy surrounding this movement is completely understandable, though. On the one hand, although it emerged in 1928 as a local Egyptian social organization oriented towards charity and education, it got swiftly politicized by its confrontation with the authorities and eventually gave rise to a range of splinter groups with explicitly terrorist methodologies. On the other hand, since its arrival in Western Europe, leaders of the “new” SMB have gone out of their way to position the group as a bulwark of religious moderation and a champion for social adaptation of migrant Muslims in various secular European milieus.

In light of this ambiguity, it is not surprising that the current status of the SMB in Europe is rather paradoxical. Even a brief survey of the institutionalization of European Islam demonstrates that every major European country has a significant body which is viewed as in one way or another associated with the *ikhwān* ideology or their global network. This state of affairs has repeatedly raised security concerns from experts, political actors and the media. However, European governments have been notoriously reluctant to engage with this matter in a coordinated and decisive manner for fear of drawing criticism for violating religious freedom or spurring the radicalization of ordinary Muslims instead of completely expunging the root causes of political Islam's popularity. Hence, European chapters of the SMB often continue to operate freely – albeit in the background – as a paragon of “legal Islamism”, actively drawing funding from foreign donors with vested interests.

One example of the aforementioned paradoxes and ambiguities of the SMB's status can be found in Scandinavia. In 2014 the Finnish Muslim organization "The Islamic Community of Finland" (Suomen Islamilainen Yhdyskunta, SIY) was included in the UAE's list of terrorist organizations. The primary reason for this step was the alleged connection of the SIY to the SMB, which was designated by the UAE as a terrorist entity in the first place. However, responding to these developments, the Finnish government merely expressed its surprise at this decision concerning the SIY, without acknowledging the bottom line reasons for the move. This incident is noteworthy because at the time the SIY was the key participant of the "Suomen Islamilainen Neuvosto", the state-endorsed umbrella structure for the Muslims of Finland.

Another notable case is Austria where in November 2020 the government authorized a massive police operation (under the code name "Luxor") aiming to expose and prosecute criminal activities of dozens of alleged SMB affiliates (such as *Islamische Liga Kultur*). The authorities argued that the suspects planned to create a network of Islamist enclaves with the view to financing terrorism or anti-state movements abroad. However, in the following years none of the individuals detained and searched during the operation was formally arrested or convicted, prompting a wave of acute criticism towards the law enforcement agencies from civil society actors and the media. Despite this, some security experts lauded the operation as a success on the path to suppressing of the trend of political Islam represented by the SMB.

Be that as it may, it is evident that the case of the elusive – and yet seemingly omnipresent – SMB demonstrates that developing specific policies regarding amorphous Islamist movements with complex links to violence presents a certain conundrum for many European governments. For some, this Islamist group constitutes a "safety valve" which allows converting the discontent and maladjustment of some marginalized European Muslims into moderate religio-political activism. Yet for others, the SMB is a "Trojan horse" or a "conveyor belt" entity disseminating detrimental ideological programs that create a deep pool of potential candidates for recruitment by jihadist groups. Hence, there is a need for a concerted effort of European state actors for shaping a single, fact-based policy framework for dealing with the SMB, rather than engaging in periodic security campaigns which merely perpetuate the ambiguous status of this Islamist movement in different societies.

СЕКЦІЯ V. УКРАЇНА І СХІД

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-36>

Зуб (Руденко) Н. М.

ORCID: 0000-0003-4789-9466

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ПРО ДЕЯКІ СУПЕРЕЧНОСТІ В СПІЛЬНОТІ МУСУЛЬМАН М. КИСВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Ключові слова: громада, іслам, мулла, мусульмани, татари.

На кінець XIX ст. мусульмани Києва вже становили юридично оформлену релігійну громаду. Факти з документів минулого переважно свідчать, що її представники найчастіше характеризуються як один з найцілісніших, добре згуртований та дружний соціум. Утім, і в цій соціально-релігійній групі все ж траплялися моменти “розколу” та окремі суперечності, що призводили до певних протистоянь у її середовищі, про що й свідчать деякі архівні джерела. Певною мірою це було викликано тим, що спільнота наповнювалася переважно татарами з різних губерній імперії, які потім прагнули до об’єднання саме за географічно-адміністративним принципом.

З осені 1897 р. в Києві функціонувала мусульманська молельня (молитовний будинок). Духовним наставником правовірних, служителем культу, тобто муллою, був Юніс Алімов. Спільнота вірян поступово зростала, її наповнювали не тільки татари з різних губерній, а й іноземні піддані – турки, перси, “бухарці” та ін. А з часом мусульманська громада навіть почала клопотатися перед владою про виділення землі для побудови мечеті.

Однак архівні джерела містять згадки і про те, що в 1902 р. в Київське губернське правління надійшло прохання від уповноважених групи татар про затвердження ще однієї посади мулли в особі Хабібুলли Донського. Прохачі писали про видачу йому дозволу на здійснення релігійних обрядів. При цьому вказували, що “молитовний будинок, який заміняє мечеть, мають на Ярославській вулиці № 29”.

Листи-звернення були викликані тим, що віряни мали на меті відділитися від мусульман з інших губерній і “створити своє окреме релігійне товариство”.

Весь період осені 1902-го – весни 1903 р. точилися розлади, що створювали негативний мікроклімат у середовищі вірян. Зокрема, до київського губернатора подавалися не лише прохання від “товариства магометан Пензенської губернії”, що підтримували згаданого Хабібুলлу Донського, а й листи зі скаргами на чинного муллу Юніса Алімова як представника “Нижньо-Новгородського товариства магометан”. Мулла Алімов також не залишався осторонь та своєю чергою писав листи до чиновників, де пояснював своє бачення ситуації та навіть висловлював прохання, щоб ті “наказали кому слід про виселення” Х. Донського з Києва.

Особливістю цієї ситуації було те, що не всі татари, вихідці з Пензенської губернії, підтримували такі дії своїх земляків. Про це свідчать листи до владних органів, де висловлювалася підтримка мулли Алімова та вказувалося, що татарська спільнота міста занадто мала для того, щоб утримувати двох релігійних служителів.

Водночас пристав Подільської поліційної дільниці міста Києва вказував у службовому звіті, що в місті “постійно проживає магометан близько 510 чоловіків і 60 жінок”. Крім того, зазначав і те, що “магометани, що проживають у м. Києві, не надто ревні з релігійного погляду і в малій кількості зазвичай відвідують свою моленную протягом року, за винятком двох великих свят...” (“у молитовному будинку № 5 по Чорному Яру”). А про жінок-мусульманок повідомляв, що вони “взагалі не допускаються і не відвідують молитовні зібрання”. А отже, на думку пристава, потреби в другому муллі мусульмани міста не мали, бо для цього “немає достатніх підстав”, а існувала лише періодична тимчасова потреба (під час великих свят) у більшому приміщенні.

За кілька років трапився ще один випадок “бурління” громади мусульман. Відомо, що в 1909 р. Ю. Алімов був призначений на нову посаду – військового мулли Київського військового округу (на той час до його складу входили Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Харківська, Чернігівська та Курська губернії). А отже, новим і вже другим муллою став Жіганша (Жіанша) Жаббаров (Жаббаров).

Та вже за короткий час потому група татар (трохи більше 60 осіб із загальної кількості 300–400 парафіян чоловічої статі) не виявила прихильності до “нового” мулли. А натомість звернулася з клопотанням до вищих інстанцій дозволити “старому” муллі суміщати діяльність. Тобто виконувати обов’язки згідно з новою посадою, а також і здійснювати свої звичні ритуали серед містян-татар. Спочатку такий

дозвіл від Міністерства внутрішніх справ було отримано. Тож мулли Алімову залишили і звання “цивільного” мулли за сумісництвом. Про таке вирішення питання відповідно було повідомлено Таврійське магометанське духовне правління. Втім, у відповіді ТМДП містилася заборона на звільнення від обов’язків Ж. Жаббарова (Жабарова) і призначення муллою Ю. Алімова. У поясненні до цього рішення зазначалося, що муллу можна звільнити за недостойні “вчинки проти віри”, але аж ніяк просто на вимогу якоїсь частини вірян. Крім цього, до київських чиновників з листами-проханнями зверталась і та частина вірян, що становила більшість релігійної громади і не бажала звільнення мулли Жабарова.

Тож у квітні 1911 р. був ще один офіційний лист до київського губернатора з департаменту духовних справ МВС. Остаточна резолюція, з урахуванням усіх обставин ситуації та підписана заступником міністра, вказувала: “не вбачаю підстав для звільнення Київського парафіяльного мулли Жабарова з посади, яку він обіймає, і до призначення на його місце імама-хатиба Алімова”.

Зазвичай при виникненні таких ситуацій Київське губернське правління не залишало звернення без відповіді та вдавалося до листування з представниками громади й безпосередніми учасниками суперечки. Крім того, робилося додаткове з’ясування ситуації та нагальних питань через поліцію. Остаточне рішення, звичайно, належало ТМДП.

Аналіз документів свідчить насамперед про те, що громада активно взаємодіяла з владою. Водночас слід віддати належне тому, що її громадський актив звертався до адміністративних органів та дотримувався букви закону в таких критичних ситуаціях. І, незважаючи на внутрішні суперечності, громада вірян-мусульман все ж докладала зусиль для їхнього подолання, трималася єдності та ухвалювала справедливі й раціональні рішення.

Кістол А. І.

ORCID: 0009-0001-6300-7352

науковий співробітник

Дніпропетровський національний історичний музей

імені Д. І. Яворницького

м. Дніпро, Україна

“КИТАЙСЬКИЙ ДВОРИК” У ПОЛТАВИ

Ключові слова: китайці в Україні, діаспора, урбанонім, міська історія, маргіналізація.

Найраніша згадка про існування китайської громади в Україні датується 1880 р., проте масово мігранти з Піднебесної з’явилися на наших теренах під час Першої світової війни. Царський уряд рекрутував працівників у Китаї через потребу замінити мобілізованих робочих на шахтах і заводах у тилу, зокрема на Донбасі, і також для будівництва фортифікаційних споруд на Західному фронті (Буковині).

Через падіння царату в Росії та початок революційних подій в Україні більшість китайських робітників опинилися в скрутному матеріальному становищі, яке змусило їх долучатися до різних військових формувань. За оцінками М. Карпенка, під час Визвольних змагань 1917–21 рр. у лавах Червоної армії на території України воювали від 21 до 24 тис. китайських добровольців [1]. Водночас чимало китайців перебувало на службі в армії УНР, 30 з яких навіть знаходимо в списках лицарів Зимових походів [2, с. 417–496].

Після перемоги більшовиків та утвердження радянської влади китайців демобілізували. Ті, хто не зажадав повернутися на батьківщину, залишилися в Україні, набули її громадянства та одружилися з місцевими жінками. За даними китайського уряду, у 1922 р. в УСРР проживало до 4000 китайських громадян [3, арк. 1], проте встановлення їхньої точної кількості в подальші роки є складним завданням через брак надійних джерел.

Незважаючи на нечисленність китайської громади, вона була доволі помітна в радянському повсякденні міжвоєнного періоду. Зазвичай китайці проживали компактно в гуртожитках у великих містах на Півдні та Сході України, як-от Харків, Київ, Запоріжжя та Кривий Ріг, а також у невеликих селах. У великих містах китайці працювали на заводах, у держслужбі, власних артілях та міліції. У селах вони займалися переважно пересувною дрібною торгівлею та збором утилю.

Місця їхнього проживання часто називалися “шанхаями” – ці назви збереглися в деяких українських містах до сьогодні [4, с. 31].

Архітектурний ансамбль купецької забудови кінця XIX – початку XX ст. навпроти Центрального ринку в Полтаві на вулиці Новий Базар, 6 місцеві жителі досі називають “Китайським двориком” [5]. За міською легендою, на яку посилаються місцеві журналісти та краєзнавці, цю назву він дістав через існування в ньому китайської чайної крамниці ще до Жовтневого перевороту. Окремі старожили ринку розповідають, що свого часу за цією адресою жили китайці, які начебто “прибули з евакуації” після закінчення Другої світової війни.

Будинкові книги з опису 3 фонду Р-3373 Державного архіву Полтавської області за 1944–47 рр. підтверджують, що на цій вулиці справді проживала порівняно велика кількість китайців. Особова справа Миколи Лі-Фун-Шана 1933 р. з Полтавської партизанської комісії свідчить про те, що, окрім китайського гуртожитку, на Новому Базарі, 6 також розташовувалася їхня артіль “Червоний схід”, що існувала щонайменше від початку 1930-х рр. [6, арк. 5].

Під час відвідування “Китайського дворика” в лютому 2025 р. мені вдалося поспілкуватися із жителькою будинку Людмилою М., яка пам’ятала сусідів-китайців. У цьому ж дворі, у пункті прийому склотари, працює старожил двору Олексій Даценко. За його словами, це він придумав назву “Китайський дворик” наприкінці 1980-х рр., яку спочатку підхопили полтавські таксисти, а пізніше й решта містян.

Олексій Даценко проживає в “Китайському дворикі” з кінця 1970-х рр. Він чув, що китайці тут з’явилися після ДСВ та працювали на миловарні неподалік ринку. За легендою, мило там виготовляли з бездомних тварин, і ніхто не брався за цю роботу, окрім китайців. Місцевих китайців він описував як “шпану”: вони були зрусіфікованими нащадками демобілізованих з лав ЧА китайців у третьому поколінні; займалися дрібним хуліганством, рекетом, а також зловживали алкоголем та наркотиками. Китайці вважали цей двір своєю територією, і для того, щоб зайти до нього, відвідувач мав попередньо дістати від них дозвіл, інакше вони могли його відлупцювати. Це підтверджували й інші мешканці двору та старожили ринку, яких я опитав під час розвідки. Добре пам’ятають місцевого китайця на прізвище Лі-До, який на початку 1990-х рр. відбував строк у колонії. Остання мешканка будинку, що була пов’язана з китайськими родинними, виїхала звідти від початку повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р.

Література:

1. Кістол А. Китайська громада України в першій половині XX ст.: шляхи адаптації та акультурації. *Діалог між культурами: цінності, принципи, перспективи* : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Острог, 8 листоп. 2024 р. С. 77–82. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9455/1/dialoh_miz_kulturamy.pdf (дата звернення: 23.04.2025).
2. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. 1919–1922 рр. Київ : Темпора, 2017. 760 с.
3. Повідомлення представника УСРР в РСФРР про бажання китайського уряду мати свого представника в Україні. 29 трав. 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 588.
4. Карпенко Н. М. “Китайский легион”. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.): монография. Луганск : Альма-матер, 2007. 392 с.
5. Чайковська А. Китайський дворик й архітектура: факти про вулицю Шевченка у Полтаві. *ЗМІСТ*. URL: <https://zmist.pl.ua/news/kytajskij-dvoryk-j-arhitektura-fakty-pro-vulyczyu-shevchenka-u-poltavi> (дата звернення: 23.04.2025).
6. Особова справа Лі-Фун-Шана Миколи Петровича. 2 вер. 1933 р. *ДАПО*. Ф. Р-3957. Оп. 1. Спр. 441.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-38>

Купчик О. Р.

ORCID: 0000-0002-9908-3752

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

ЗВ'ЯЗКИ КДУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА З ПІВДЕННО-СХІДНОЮ АЗІЄЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1970-Х РОКІВ)

Ключові слова: делегація, лекція, медаль, студент, університет.

Міжнародному співробітництву закладів вищої освіти і наукових інститутів звично приділяється значна увага. У демократичних країнах міжнародні зв'язки університетів та інститутів сприяли освітньому

й науковому розвитку країни. В СРСР міжнародне співробітництво було засобом підтвердження його авторитету. Для КДУ ім. Т. Г. Шевченка це дало можливість налагодити співробітництво із закладами вищої освіти й науковими інститутами іноземних країн. Серед них були країни Південно-Східної Азії.

Спершу КДУ ім. Т. Г. Шевченка налагодив зв'язки з комуністичним В'єтнамом. З другої половини 1950-х років молодіжні організації ДРВ почали з екскурсіями відвідувати університет. Тоді ж окремі представники в'єтнамської молоді почали вступати в університет на навчання.

З 1960-х років географія співпраці КДУ ім. Т. Г. Шевченка з окремими країнами Південно-Східної Азії поступово розширювалась. Тоді налагоджено зв'язки із Індонезією, делегація ректорів вишів якої відвідала університет. З особливим інтересом тоді зустрічали знаного тайського принца, вченого та професора Чулаланкорнського і Таммжобського університетів Прему Пурачатру. Він прочитав лекцію на тему “Стародавня і сучасна культура Таїланду”. У книзі відгуків принц висловив сподівання, що “в майбутньому відносини між тайландськими університетами і київським поліпшаться і зміцняться”.

Водночас молодь із країн Південно-Східної Азії навчалась на підготовчому факультеті для іноземних громадян. Станом на 1 серпня 1961 р. на підготовчому факультеті навчалось 11 осіб з Індонезії та 12 осіб із Камбоджі.

Особливу увагу КДУ ім. Т. Г. Шевченка приділяв студентам в'єтнамцям. Доцент А. О. Джеджула читав для них лекцію “Демократична Республіка В'єтнам на шляху будівництва соціалізму”. Самі студенти досліджували радянсько-в'єтнамські відносини і з доповідями виступали на студентській університетській конференції. Для них обов'язково читали лекцію на тему “Економіка В'єтнаму”. З 1968 року в університеті навчався один студент із Республіки В'єтнам.

Наполегливість і результативність у навчанні демонстрували також в'єтнамці-аспіранти. Вони успішно захищали кандидатські дисертації. Серед них Нгуєн Дінх Зау з дисертацією на тему “Роль структур лімбичної системи в регуляції секреторної діяльності слинних та шлункових залоз”. З 1968–1969 н. р. в аспірантурі загалом навчалось 20 в'єтнамців, 1 індонезієць.

Науково-педагогічні працівники КДУ ім. Т. Г. Шевченка викладали у вишах країн Південно-Східної Азії. Серед них проф. Ф. А. Руденко, який викладав гідрологію в ДРВ, доц. А. Г. Солдак – геологію у Вищій технічній школі в Камбоджі, доц. В. С. Дмитриченко – філософію у В'єтнамі. Російську мову і літературу старші викладачі Л. О. Рогацова і А. М. Барановська викладали в Камбоджі, а К. М. Сухенко –

в Індонезії. Доц. кафедри фізіології рослин І. П. Білокінь викладав у В'єтнамі.

Своєю чергою університетські підручники з російської мови купували вищі Камбоджі. А студенти-в'єтнамці входили до редколегії студентської газети “Дружба”. Вони також друкувалися на шпальтах газети “За радянські кадри”, де розповідали про студентські будні та події на батьківщині. Для студентів із Камбоджі організували святкування річниці революційного руху в цій країні.

Примітно, що викладачів КДУ ім. Т. Г. Шевченка нагороджували державними нагородами країн Південно-Східної Азії. Серед них доценти В. С. Дмитриченко і Н. С. Толкач, яких за сприяння в організації освітньої роботи в Ханойському університеті нагороджено державною нагородою СРВ “Медаль Дружби”.

Саме земляцтво студентів-в'єтнамців у КДУ ім. Т. Г. Шевченка було одним із найбільших. Станом на 1 січня 1976 р. воно складалось із 47 осіб.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-39>

Павленко С. С.

ORCID: 0000-0002-4101-157X

доктор філософії, запрошений науковець

Університет Манітоби

м. Вінніпег, Канада

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Ключові слова: японське консульство, Одеса, Львів, історіографія, дипломатія.

Історія функціонування іноземних консульств на українських землях є актуальним дослідницьким напрямом, складником якого, зокрема, є діяльність японських консульських інституцій в Одесі (1889–1937) та спроба відкриття віцеконсульства у Львові (1938–1939). Ця робота присвячена аналізу історіографічного аспекту цього питання, який здійснений на основі географічного та проблемно-хронологічного підходів.

Традиція вивчення історії японських консульств у контексті російсько-японських та радянсько-японських відносин започаткована у працях західного дослідника Дж. Ленсена, який подав загальну схему розташування консульських установ та їхній кадровий склад [4].

Українська історіографія. Наступний сплеск інтересу до теми припадає на 2010-ті рр., коли українські дослідники, зокрема І. Матяш [2] та Л. Вовчук [1], звернули увагу на радянський етап діяльності японського консульства в Одесі та втручання радянських спецслужб у роботу інституції. Значний внесок у вивчення діяльності одеської установи та спроби відкриття віцеконсульства у Львові зроблено і в наших роботах [6].

Окремі аспекти історії одеської інституції Японії стали об'єктом уваги для О. Тригуба, який звернувся до питання розвідувальної діяльності японських консульських чинів на початку ХХ ст., Л. Білоусової (уточнила біографію одеського консула О. Ракшеєва й репрезентувала окремі питання діяльності консульства на основі документи ДАОО) та С. Седих (звернув увагу на процес відкриття “Японської кімнати” в Музеї витончених мистецтв Одеси). Біографії працівників декількох консульств, що були репресовані в 1930-х рр., знайшли своє місце на сторінках видань “Реабілітована історія” та “Одеський мартиролог”.

Японські дослідження. Окремі аспекти історії консульств стали об'єктом інтересу для сучасних японських учених. Сумі Шірекі [7], колишній посол Японії в Україні, вперше подав цілісну історію одеського консульства на основі японських архівних джерел для япономовних читачів. Окремі питання, дотичні до історії консульських інституцій, розглядають такі японські автори: Нараока Сочі вмістив до своєї роботи загальні згадки про існування консульства в Одесі; Інаба Чіхару та Ікея Масару вказують на співпрацю консула І. Каметаро з розвідкою; Ямада Кунікі у своїй монографії реконструював кар'єру секретаря консульства Ногучі; К. Ватанабе згадує про спробу відкриття японського віцеконсульства у Львові.

Західні дослідження. Тема японського консульства в Одесі та українсько-японських відносин також привертає увагу західних науковців. Гіроакі Куромія досліджує питання висвітлення японськими дипломатами з Одеси подій Голодомору в їхніх звітах [3]; Ф. О'Браєн аналізує діяльність Ідзими Каметаро в контексті роботи японської розвідки; Ева Палаш-Рутковська та Анджей Т. Ромер згадують процес відкриття японського віцеконсульства у Львові [5].

Слід також згадати про напрацювання Івана Світа та Окабе Йошіхіко, зосереджені на питанні українсько-японських контактів у далекосхідному регіоні.

Література:

1. Вовчук Л. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі в міжвоєнний період). *Сходознавство*. 2022. № 89. С. 3–24.
2. Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. Київ, 2020.
3. Kuromiya H. The Holodomor in the Light of Japanese Documents. *Україна Модерна*. 2021. № 30. С. 120–130.
4. Lensen G. A. Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia. Tokyo : Sophia University, 1968. 230 p.
5. Pałasz-Rutkowska E., Romer A. Historia stosunków polsko-japońskich 1904–1915. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2019. T. 1. 448 s.
6. Pavlenko S. Japanese Diplomacy in Soviet Ukraine: Challenges Faced by the Consulate in Odesa (1926–1937). *Acta Slavica Iaponica*. Vol. 45. 2025. P. 115–138.
7. 角茂樹. オデッサ領事館異聞 [Сумі Шірекі. Незвична розповідь про консульство Японії в Одесі]. 神戸学院経済論集. 2021. Vol. 52. Issue 3–4. С. 44–69.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-40>

Пилипенко Г. М.

ORCID: 0009-0008-0119-8772

старший науковий співробітник

Літературно-меморіальний музей Лесі Українки

м. Звягель, Житомирська область, Україна

АРАБОМОВНІ ВИДАННЯ У ФОНДАХ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ У ЗВЯГЕЛІ

Ключові слова: Леся Українка, Єгипет, Ліван, арабська мова, фонди, музей.

Одним з основних напрямків музейної діяльності є наукове комплектування та облік фондів. Значну увагу співробітники Літературно-меморіального музею Лесі Українки у Звягелі (далі – ЛММЛУ) приділяють поповненню музейної колекції друкованими виданнями. У фондах нині зберігається понад 4 тис. предметів, з них понад 2 тис. становлять книжки українською, болгарською, німецькою, французькою,

англійською, польською, туркменською, азербайджанською, вірменською, киргизською, арабською та іншими мовами.

Першим арабомовним виданням, яке з'явилося в музейній колекції, як не дивно, була книга “Леся Українка: вибрані поезії та листи” (2017), яка вийшла друком в одному з найбільших видавництв Єгипту – “Дар аль-Ейн”. Переклад на арабську мову здійснили єгипетський дослідник Самір Мунді та директорка Єгипетського центру арабської мови та культури Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка Олена Хоміцька. Ця книга вкотре продемонструвала присутність письменниці у світовому культурному просторі.

Життя і творчість Лесі Українки перепліталися з Близьким Сходом. Письменниця тричі була в Єгипті, написала підручник “Стародавня історія східних народів”, використовувала близькосхідні мотиви у своїх поезіях і драмах. Доречно нагадати про те, що Леся Українка приятелювала з одним із найавторитетніших сходознавців Агатангелом Кримським.

У межах відзначення 150-річчя з дня народження Лесі Українки – знакової події, внесеної до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО на 2020–2021 роки, – у Лівані вийшов арабомовний двотомник “Леся Українка. Прозові твори” (2021). Перекладач – ліванський письменник, славіст, українознавець і журналіст Імадеддін Раеф. Налагодження зв'язків з Імадеддіном Раефом стало своєрідним містком, який з'єднав українське місто Звягель з ліванським Бейрутом.

Завдяки комунікації з Ігорем Осташем, автором передмови, кандидатом філологічних наук, політичним діячем, дипломатом, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Лівані (2016–2022), 28 лютого 2023 року в ЛММЛУ відбулася презентація двотомника. Ця культурна подія викликала неабиякий розголос на Житомирщині. Примітно, що під час заходу І. Осташ передав до фондів примірник книг, а також виступив з доповіддю про зв'язки України і Лівану, презентував документальний фільм “Український Ліван” (2019). Співпраця мистецтва та дипломатії розбудовує позитивний імідж України, а описані аудіовізуальні твори можуть стати корисними для представників дипломатичних установ, науковців і дослідників [1, с. 783].

До повномасштабного вторгнення російських окупаційних військ в Україну музей письменниці відвідувало багато туристів з арабських країн. Наявність у музеї арабомовних книжок позитивно впливає на імідж музею і підвищує у відвідувачів інтерес до постаті Лесі Українки як письменниці світового рівня. Творча спадщина письменниці є дієвим інструментом міжкультурного діалогу. Переклади української літератури для арабомовного світу відкривають нові

можливості для вивчення і дослідження творчості українських митців, допомагають глибше зрозуміти менталітет, культуру та історію українців.

Література:

1. Литвинов С. Документалістика як дієвий інструмент культурної дипломатії. *Україна дипломатична*. 2023. Вип. 24. 800 с.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-41>

Сорокін А. А.

ORCID: 0000-0002-3008-3711

доктор філософії,

незалежний дослідник

м. Київ, Україна

ЗАВЕРШЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛА МОНГОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В М. КИЄВІ С. ГОМБОСУРЕНА НА ШПАЛЬТАХ КИЇВСЬКИХ ЗАГАЛЬНОМІСЬКИХ ГАЗЕТ

Ключові слова: С. Гомбосурен, генеральний консул, МНР, газета, номер, “Вечірній Київ”, “Прапор комунізму”.

У контексті вивчення діяльності Генерального консульства Монгольської Народної Республіки в м. Києві наприкінці 1980-х рр. важливим є дослідження київських загальноміських газет “Вечірній Київ” та “Прапор комунізму”, що доповнюють відповідні дані республіканських видань.

У номерах обох названих видань від 6 липня 1989 р. на перших сторінках було надруковано повідомлення під назвою “З нагоди від’їзду на батьківщину”, де йшлося про прийняття Генерального консула МНР С. Гомбосурена в Раді Міністрів Української РСР. У номері газети “Прапор комунізму” від 8 липня 1989 р. вміщено репортаж про від’їзд із м. Києва С. Гомбосурена та його кубинського колеги Х. Моренте. У ньому висвітлено зустріч, влаштовану з цієї нагоди 7 липня 1989 р. дуаєном консульського корпусу соціалістичних країн у м. Києві З. Хьольдке, на якій, зокрема, були присутні урядовці, представники громадських організацій, активісти українських відділень товариств радянсько-кубинської та радянсько-монгольської дружби.

У репортажі зазначено підставу відбуття консулів: через припинення їхніх повноважень. Під час зустрічі С. Гомбосурен подякував українським представникам за допомогу в консульській діяльності й засвідчив своє прагнення до продовження налагодженої співпраці.

У вказаному номері “Прапора комунізму” на тій же сторінці було надруковано текст Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 7 липня 1989 р. про нагородження С. Гомбосурена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР “за заслуги в справі зміцнення дружби і співробітництва між МНР і СРСР”. Аналогічне нагородження було здійснено раніше щодо попереднього Генерального консула МНР у м. Києві Б. Банзрагча у зв’язку з припиненням його каденції.

Подобиці нагородження було розкрито в репортажі під назвою “Вручення нагороди”, опублікованого в номерах “Прапора комунізму” від 9 липня і “Вечірнього Києва” від 10 липня 1989 р. Церемонія відбулася під час зустрічі С. Гомбосурена з В. Шевченко – очільницею республіканської парламентської структури й водночас представницею Політбюро ЦК КПУ, – влаштованої “у зв’язку з наступним його від’їздом на батьківщину”.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-42>

Chen Zhongfeng

Master (Engineering), President

China-Ukraine Educational Alliance “One Belt, One Road”

Xiamen, PRC

Velychko V. V.

ORCID: 0000-0002-8335-9128

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Executive Secretary

China-Ukraine Educational Alliance “One Belt, One Road”

Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine

PRELIMINARY STUDY ON JOINT EDUCATIONAL ACTIVITY AS PROMISING “INTERFACE” BETWEEN EDUCATION PARTNERS OF UKRAINE AND CHINA

Key words: partner universities, educational services’ market, export of services, joint educational institution (JEI), agreements on JEIs, jointly adopted programmes, teachers’ academic mobility, remote (online) training.

In accordance with the Law “On Higher Education”, education is defined as a distinct type of activity of the higher education institution which is a legal entity and may engage in export training services abroad. Should the institution opt to pursue this course of action, it stands to generate revenue that could subsequently be allocated towards construction, the procurement of equipment and materials, and the provision of social support for its faculty and staff.

Concurrently, the understanding of higher education as a comprehensive cross-border exchange of educational services has deepened over the past decade. This status has been formally acknowledged by the General Agreement on Trade of the World Trade Organization (WTO) [1].

Andriy Shisholin underlined the need for the gradual development of adaptation mechanisms for the use by the Ukrainian universities of available foreign achievements in export of educational services abroad. These adaptive mechanisms may be well applied to all levels of higher education, starting with the pre-university training of foreign students [2].

A retrospective examination of Ukrainian engineering, technological and arts education over the last 5–10 years has shown that the widespread type of cross-border teaching could be supported more actively through JEIs, jointly adopted programmes and respective agreements. These could include teacher internships at partner universities. However, in the context of war-time challenges and the subsequent application of martial law in Ukraine, academic mobility has effectively become an import of educational services via JEIs in locations of overseas partner universities. The Kyiv Institute in Jinan, Shandong province represents the first, earliest successful JEI experience.

Chinese educational services market offers the opportunity to develop and adapt a form of educational service provision as JEIs to the requirements of national legislation. They act under a stipulated ten-year or even twenty-year agreements on JEI. It is conducting despite the risks of the environment and restrictions imposed by individual unregulated provisions of current legislation.

The fundamental aspect of the JEIs encompasses the undergraduate training modules for their Chinese students, in addition to the associated programme(s). The fundamental element of this triad is the pool of teachers participating in the “periodic” academic mobility process, which encompasses both physical and remote participation in training.

The JEIs building projects aim to introduce a new educational product to the market, providing educational services for students pursuing the bachelor’s level education. The JEIs are based on the infrastructure of partner universities (including design, manufacturing and testing

grounds). And a greater degree of consensus was reached between the parties regarding the deepening of cooperation [3].

Preliminary research into the Chinese market for educational services indicated the feasibility of establishing JEIs by Ukrainian educators in collaboration with Chinese partners. As evidenced by the figures provided, each JEI has consistently transferred significant sums of money in Ukrainian hryvnias to educational partners in Ukraine on an annual basis. It is evident that the JEIs have successfully demonstrated their credibility and popularity among Chinese students. Indeed, the number of them enrolling at these institutions has been considerable, with several thousand doing so between 2019 and 2025.

Bibliography:

1. The General Agreement on Trade in Services (GATS). URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm (date of access: 20.7.2025).
2. Shysholin, A. (2016), "Pre-university department as a form of cross-border export of educational services for Ukrainian universities". *Ekonomika ta derzhava*, vol. 11, P. 92.
3. 泉州将建立新一所大学！ (Quanzhou will build a new university). URL: <http://www.qziedu.cn/news/yaowen/2022-12-01/33423.html> (date of access: 8.12.2024).

Чімена О. В.

ORCID: 0000-0001-5306-0814

аспірантка факультету історії та філософії

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова;

науковий співробітник філії

Регіональної асоціації євреїв – колишніх в'язнів гетто

та нацистських концтаборів – “Музей Голокосту – жертв нацизму”

м. Одеса, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ БАЛТСЬКОГО ПОВІТУ В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ, АРХІТЕКТУРИ І ТАФАЛЬНОМУ ЛАНДШАФТІ

Ключові слова: єврейська ідентичність, господарсько-житловий комплекс, Поділля, іудаїзм, поховальна обрядовість.

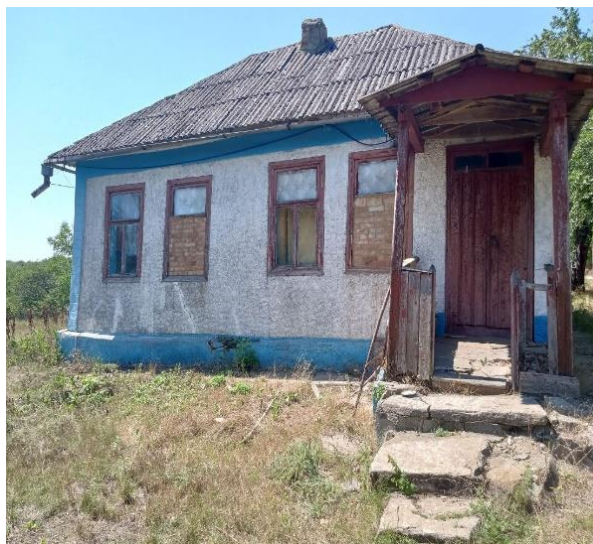
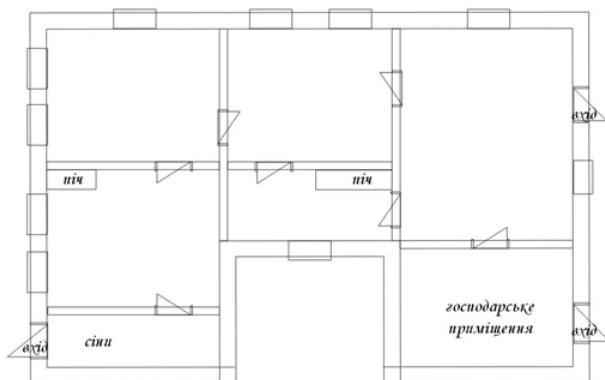
Єврейська громада Балтського повіту, одна з найчисленніших національних меншин, наразі залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, питання ідентичності євреїв повіту є особливо актуальним як найменш вивчене. Історія та елементи культури єврейських громад зазначеного регіону частково відображені в працях Ю. Сіцінського [8], В. К. Гульдмана [4], у сучасних дослідженнях українських науковців, зокрема в дисертаціях [7], монографіях С. А. Копилова та А. Б. Задорожнюка [6] та інших. Тема складна, потребує комплексного підходу, застосування різних видів джерел. Саме тому особливого значення набувають наративні джерела, як-от автобіографічна оповідь Абрама Приблуди [2], мешканця м. Балти, та праця вихреста Олександра Алексєєва [1]. Вони ілюструють внутрішню структуру єврейських громад, розкриваючи їхні соціокультурні практики, повсякденне життя та механізми формування ідентичності.

Окрім того, не менш інформативними та змістовними є польові джерела, представлені архітектурою в осередках проживання єврейських громад. Традиційні для євреїв господарсько-житлові комплекси вирізнялися великою кількістю кімнат, підвалами та схронами на території містечка, як порівняти з українськими, молдавськими та польськими (рис. 1). Будівлі релігійних установ мають елементи фасадів, що відсилають до релігійної атрибутики: сувої Тори, Скрижалі Завіту (рис. 2).

Ще одним ключовим джерелом єврейської ідентичності є тафальний ландшафт [9]. Він відображає елементи релігійної та поховальної обрядовості, мовної традиції, календаря та літочислення [5].

Додатковими маркерами ідентичності серед архівних документів є підписи членів громади мовами іврит, їдиш [3, с. 7–8].

Отже, наративні джерела, традиційна архітектура і тафальний ландшафт у Балтському повіті є не лише цінними свідченнями, а й ключовими ідентифікувальними маркерами єврейської самобутності. Комплексне дослідження цієї групи джерел є актуальним та невідкладним завданням для сучасної історіографії, особливо з огляду на їхній незадовільний стан та загрозу остаточного зникнення.

Рис. 1. Схема та фото єврейського господарсько-житлового комплексу м. Круті

Рис. 2. Фото синагоги м. Кодима

Література:

1. Alekseev A. Public life of Jews, their moral, customs and prejudices, with addition of author's biography. Written by Aleksandr Alekseev, converted into Orthodox Christianity from Jews. Novgorod, 1896. 189 p.
2. Приблуда А. Спогади. Електронний ресурс: <https://web.archive.org/web/20090727014425/http://baltatown.narod.ru/project/pribluda/pribluda1.htm>
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 227. Оп. 2. Спр. 1077. 1874.
4. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889.
5. Зіскіна Е., Фішель О. Досліджуємо єврейське кладовище. Посібник ESJF. Франкфурт: ESJF, 2020.
6. Копилов С. А., Задорожнюк А. Б. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. Кам'янець-Подільський : Вид-во Аксіома, 2011.
7. Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.): дис. канд. іст. наук. – 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2019.
8. Сецинский Е. Й. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1897.
9. Чінена О. Роль тафального ландшафту у формуванні ідентичності євреїв Балти. Наукові записки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Історія. 2022. Вип. 33. С. 33–47.

СЕКЦІЯ VI. НАДЧОРНОМОР'Я В ІСТОРІЇ СХОДУ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-44>

Баранов В. І.

ORCID: 0000-0001-6388-4091

науковий співробітник

Інститут археології Національної академії наук України

м. Київ, Україна

“САСАНІДСЬКА КАЧКА” У КРИМСЬКИХ ГОРАХ. ДО ПИТАННЯ ПРО СОГДІЙСКУ ПРИСУТНІСТЬ У РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КРИМУ

Ключові слова: археологія середньовічного Криму, хозарський час, ойнахоя, согдійці, Баклинське городище.

В останній чверті VII ст. більша частина Кримського півострова увійшла до складу Хозарського каганату – держави, що впродовж майже трьох століть відігравала основну роль в історії Східної Європи. В останній період свого існування, у IX–X ст., хозари контролювали усі важливі водні та суходільні шляхи Східної Європи, торгівлю з арабами та візантійцями та отримували десятину від вартості товарів, які проходили через їхні землі. Водночас міжнародна торгівля стала життєвою потребою для існування самого каганату. Однак щодо більш раннього періоду його історії та ролі каганату у функціонуванні трансконтинентальних торговельних шляхів до останнього часу в нас майже не було жодної інформації.

В околицях Баклинського городища було виявлено серію артефактів, які датуються другою половиною VIII ст. – першою половиною IX ст. і які можна пов'язати з перебуванням групи согдійців, що постійно проживали на його території. Йдеться про три ойнахої баклинського типу, дві срібні пряжки та поясний наконечник, зображення на яких мають аналогії на території Середньої Азії. На двох ойнахоях, пряжках та поясному наконечнику зі Скалистинського могильника зображено т. зв. “сасанідську качку” – сюжет широковідомий на різноманітних зображеннях сасанідського та постсасанідського часу з території Середньої Азії та Ірану.

Ще одна ойнахоя має сюжетне зображення – чоловіка та жінки, одягнутих у халати. Одяг, у який одягнуті люди, та орнаментальні

мотиви, якими прикрашена посудина, мають численні аналогії на території Согдіани та Тохаристану – у Пенджикенті, Варахші, печерах Кизил та ін.

Ще один артефакт, пов'язаний із Середньою Азією, – ручка посудини з согдійським написом, – був знайдений на території Таманського півострова на березі Керченської протоки.

Майже всі артефакти виготовлені на території Кримського півострова, ойнахої – можливо, на території самого Баклинського городища. Це дає підстави порушити питання про постійне проживання тут согдійської спільноти.

З V до VIII ст. Согдіана відігравала важливу роль в організації міжнародної транзитної торгівлі. Согдійці створили торговельні мережі, що сприяли економічним і культурним контактам між Китаєм та Центральною Азією. Китайці використовували согдійців для транспортування величезних вантажів шовку на Захід, а іноді і як перекладачів у відносинах з тюркськими народами. Тюркські кагани використовували согдійців у ролі послів. Імовірно, саме вони контролювали та організовували торгівлю шовком, укрای важливу для каганату.

Численні повідомлення письмових джерел про согдійців та знахідка остракона з согдійським написом (на Таманському півострові) дали Е. Вас'єру підстави свого часу порушити питання про присутність согдійців на північному узбережжі Чорного моря та заснування ними міста Судака в Південно-Східному Криму, але раніше така версія не була підкріплена археологічними даними.

Слід зауважити, що Баклинське городище, як порівняти з іншими печерними містами, має досить незвичне розташування – воно, хоч і розташоване у другому пасмі Кримських гір, досить сильно видається в степ. На нашу думку, Баклинське городище одним з перших увійшло до складу Хозарського каганату наприкінці VII – на початку VIII ст. і впродовж деякого часу межувало з кримськими володіннями Візантійської імперії. Схожу функцію фактично виконувало й місто Судак, яке, ймовірно, було засноване наприкінці VII – на початку VIII ст. на місці останньої зручної бухти за межами візантійських володінь. Жорсткий контроль Візантійської імперії щодо міжнародної торгівлі підтверджується як письмовими, так і сфрагістичними джерелами. Імовірно, саме цим і була обумовлена поява постійних торговельних факторій согдійців, які були розташовані за межами імперії, але безпосередньо біля її кордонів.

Лагунова О. С.

ORCID: 0000-0002-7403-7389

кандидат історичних наук,

асистентка кафедри етнології та краєзнавства

історичного факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ АВТОРСТВА РУКОПISY “ІСТОРІЯ КРИМСЬКИХ ЕСНАФІВ (ЦЕХІВ)” (1926)

Ключові слова: Агатангел Кримський, Якуб Кемаль, кримські татари, етнологія.

Після Жовтневого перевороту більшовиків, у липні 1918 року, формально узявши відрадження до 1 жовтня в Лазаревському інституті, А. Кримський покинув Москву і на запрошення В. Вернадського (1863–1945) переїхав у Київ створювати Українську академію наук (УАН) [після зміни статуту 1921 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН)].

Задуми А. Кримського і його колег щодо дослідження етнології закордонних країн та України містяться у планах і звітах кафедри східної писемності та культури ВУАН. Учений планував написати “Студії з старо-давньої-арабської народної поезії” для ювілейної збірки академіка І. Крачковського, твори “Вульгарно-простонародне арабське письменство напередодні арабського літературного новонародження і його висока громадська й художня вартість і життєвість, порівнюючи з виснаженою класичною літературою арабських книжників-схоластів”, “Україна та Схід в паралелях етнографічно-фольклорних впливів та в мові”, статті про вплив Ірану на культуру України та про “культурно-побутову історію” Ірану напередодні перського завоювання [1, арк. 2]. Крім А. Кримського, етнологічними питаннями з історії Сходу займалися такі співробітники кафедри: П. Лозієв (1894–1981) (стаття про збирання етнографічних матеріалів на радянському Сході), Ю. Марр (1893–1935) (стаття про історію перського народного театру), Я. Кемаль (1885–1938) (“Історія ремісничих цехів у Криму”), М. Левченко (“Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–60-х рр.”), О. Акчокракли (стаття на матеріалі татарської поеми XVII ст. про повстання українців проти польського панування) та інші [1, арк. 1 зв., 3 зв.; 2, арк. 4; 3, арк. 1].

Інститут сходознавства імені А. Кримського 2010 року у третьому томі “Тюркологія” з п’ятитомника “А. Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці” опублікував як архівну студію А. Кримського справу з Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського “Історія кримських еснафів (цехів)” (1926), де йдеться про умови та результати експедиції Ялтинського східного музею в 1926–1927 рр. з метою вивчення традиційної організації кримських ремісників і виявлення їхніх документів [4, с. 337–346]. Проте проведені нами джерелознавчі дослідження довели, що упорядники тому О. Мавріна та І. Черніков використовували скорочену версію цієї праці з фонду № І, справа № 25697, тому помилково приписали цю роботу А. Кримському. Повний варіант цієї книги зберігається у фонді № 36, справа № 696. Цей рукопис становить безперечний етнологічний інтерес і належить він співробітнику Якубу Кемалю з тюркологічного відділу кафедри східної писемності, якою завідував А. Кримський. Плани кафедри за 1929–1931 рр. свідчили, що опрацювання цієї теми належало саме йому. Сам А. Кримський під час допитів у Міністерстві держбезпеки стверджував, що він у Криму був лише в 1939 і 1941 рр. [5, с. 33]. Крім того, автор цієї праці дякував Агатангелу Юхимовичу за допомогу у створенні цієї книги [6, арк. 7; 1, арк. 4 зв.; 2, арк. 4; 3, арк. 1].

Тому було б доречно відновити історичну справедливість та видати рукопис “Історія кримських еснафів (цехів)” під іменем справжнього її автора, з передмовою про причини помилки у третьому томі “А. Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці”.

Література:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І. Вернадського. Ф. І [Архів Кримського А. Е.]. Спр. 26616. План деятельности кафедры Восточной письменности и культуры на 1932 г. [печатано на машинке с рукописными дописками]. 4 арк.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. [Архів Кримського А. Е.]. Спр. 26614. План деятельности кафедры Восточной письменности и культуры под председательством акад. Кримского на 1930–1931 гг. с кабинетом арабо-иранской филологии и тюркологической комиссии. 5 арк.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І. Вернадського. Ф. І. [Архів Кримського А. Е.]. Спр. 26623. Тематический план работы научно-исследовательских учреждений на 1931 год. Кафедра Восточной письменности и культуры под председательством А. Кримского, 20 января 1931 г. Киев. 1 арк.

4. А. Ю. Кримський. Вибрані сходознавчі праці: В 5 т. / [редак. колегія: Матвеева Л. В. (гол. редактор), Бубенок О. Б., Василюк О. Д. та ін.]. Т. III. Тюркологія / [відпов. редактори тому Мавріна О. С., Черніков І. Ф.]. Київ : Стилос, 2010. 416 с.: іл.

5. Веркалець М. М. Давня персо-таджицька словесність у дослідженнях А. Ю. Кримського : навч. посіб. Київ : Ін-т журналістики, 2003. 132 с.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXVI. [Архів А. Кримського]. Спр. 696. [История и этнография крымских эснафов (цехов)] [по материалам экспедиции Ялтинского восточного музея 1926–1927 гг.] [статья?], 85 арк.

Сейтяг'яєв Н. С.

ORCID: 0000-0002-5221-4284

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

РУКОПИС ПІД НАЗВОЮ “ВИПИСКИ З ФІРДОУСІ” ІЗ ЗІБРАННЯ ІР НБУВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРИМУ ТА ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ

Ключові слова: Одеське товариство історії та старожитностей, рукопис, Північний Кавказ, Крим.

Рукопис із фонду Одеського товариства історії та старожитностей (ОТИС) під номером V-3776, датований 1701 та 1719 роками та позначений як «Записи, виписки з поеми Фірдоусі “Шахнаме”, з історії пророків, різних мусульманських династій, молитов та ін.», являє собою збірник виписок історичної та релігійної тематики з різних джерел. На форзацах, від яких збереглися лише аркуші, приклеєні до зворотів картонних обкладинок, та на аркушах 1–3 і 146 зв. містяться різні записи власників рукопису особистого та релігійного змісту. Серед них згадуються імена російських військових та високопосадовців (“Фаршавіскі кеназ Санчокчі”, “Александрє Гріштафорович граф Бенкендорф первей”). Це свідчить про те, що автор виписок – перший власник рукопису – перебував на російській військовій службі та, ймовірно, обіймав досить високу посаду.

Зазначені в описі рукопису дати 1701 та 1719 рр. містяться на звороті задньої кришки обкладинки, поряд з іменами “Тарлі Фодорич Кнорінг” та “Іван К-давіч” відповідно. Оскільки в цьому разі, найімовірніше, згадані командувачі російських військ на Кавказі К. Ф. Кноррінг та І. В. Гудович¹, можна зрозуміти, що автор записів зробив помилку, написавши арабським письмом цифру 7 замість 8. Це підтверджують два записи на арк. 1, виконані однією рукою, у яких вказані дати 19 грудня 1812 р. та 1228 р. (4.01 – 23.12.1813 р.). Отже, на основі зазначених дат рукопис може бути датований 1819 роком.

---

¹ Див.: Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год. Ч. I, Санкт-Петербург, 1869. С. 454 та ін., 489 та ін.

У рукописі двічі згадується ім'я його власника в однаковій формі “Його (тобто рукопису) власник – Мухаммед-ефенді бін Хота” (арк. 68, зворот задньої кришки обкладинки). Це той самий Мухаммед-ефенді б. Хота, який був власником ще одного рукопису з фонду ОТІС під номером V 3780². На арк. 3 зв. і 4 вказані імена інших власників, один з яких доводиться родичем Мухаммеду б. Хота: “Мубарек-молла, племінник сина Хота-заде”. Під ім'ям Хота-заде тут, наскільки можна зрозуміти, згадується Мухаммед б. Хота. Отже, рукопис зберігався в сім'ї.

Найбільшу за обсягом кількість виписок у рукописі становлять короткі відомості про пророків, починаючи з Адама, і давніх правителів, зокрема іранських, імена багатьох з яких справді згадані в “Шахнаме” Фірдоусі. Найбільша за обсягом виписка цієї тематики міститься на початку манускрипту (арк. 3–29) і вирізняється красивим візуальним оформленням з використанням різнокольорових чорнил та фарб. Те, що цей текст був скопійований з іншого джерела, підтверджується двома позначками “*şaḥīḥ*” (“правильно”) на арк. 4 зв.

На арк. 11 зв. привертає увагу допис: “Але за словами Хаджі Гаффара”. Те, що в цьому разі йдеться про кримського історика Абд ал-Гаффара Киримі, автора твору “Умдет ал-ахбар”, доводить багато виписок із цього твору, які містяться далі в рукописі (арк. 43, 78 та ін.). Ще одним джерелом виписок, назва якого вказана в манускрипті, є твір “Субхат аль-ахбар” Дервіша Мухаммеда б. Шах (Шейх) Рамазана, який жив за часів султана Сулеймана (1520–1566)³ (арк. 69–77 зв.).

У рукописі багато виписок релігійного змісту. Вони стосуються мусульманських обрядів, особливостей виконання різних видів намазу, мусульманського посту в місяць Рамадан тощо. Крім того, манускрипт містить окремі короткі оповідання про різних пророків. Ці виписки доводять, що рукопис належав мусульманській духовній особі, якою був Мухаммед-ефенді б. Хота, як впливає з його титулу.

В окрему групу можна виділити записи та виписки, які стосуються історії Північного Кавказу кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. Серед них – дані про засновників фортець Кітляра (Кизлар-Кала) та Святого Георгія (Ягоріє-Кала) та ін. Дата закладення останньої, на відміну від поширених сьогодні даних, вказана як 1187 (1773/4) рік (арк. 66 зв.).

На арк. 92–93 записані дуже цікаві відомості від імені султана Азамата Гірея, сина кубанського сераскира Арслана Гірея і молодшого

---

² Див.: Сейтяг'яев Н. С. До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ. *Східний світ*. 2021. № 2. С. 103–144.

³ Див.: Özcan A. Sübhātü'l-Ahbâr, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. С. 38, İstanbul, 2010. С. 10–11.

брата відомого начальника ногойців П'ятигір'я генерал-майора Султана Менглі Гірея⁴. А на арк.133 зв. записаний його родовід, який доводиться до Тастімура (Таштімура) Хана. Цей запис дає змогу припустити, що Мухаммед б. Хота певний час належав до оточення султана Азамата Гірея як духовна особа і, зокрема, перебував разом із ним у Петербурзі. Про це свідчить також вказана вище згадка графа А. Х. Бенкендорфа, у віданні якого перебував конвой, яким командував у Петербурзі султан Азамат Гірей⁵.

Зміст рукопису дає змогу з'ясувати джерела уявлень тюркомовного населення Північного Кавказу про історію ісламу та стародавнього світу, а також про історію Золотої Орди, Кримського ханства та інших держав. Водночас окремі виписки та записи власника рукопису, які стосуються Північного Кавказу та Криму, є цінним джерелом з історії цих територій в останні десятиліття XVIII – перші десятиліття XIX ст.

---

⁴ Див.: Кипкеева З. Б. Потомки Чингизхана в истории Северного Кавказа. XVIII–XIX вв. Ставрополь, 2017. С. 192–195.

⁵ Кипкеева З. Б. Потомки Чингизхана в истории Северного Кавказа. XVIII–XIX вв. Ставрополь, 2017. С. 193.

Тимченко В. М.

ORCID: 0000-0002-5515-1872

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу міжнародної інформації
та зарубіжних зв'язків*

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
м. Київ, Україна*

УКРАЇНСЬКІ НЕВІЛЬНИКИ В МАЙНІ БЕКМУРЗИ АГИ З ЕЯЛЕТУ КЕФЕ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1675 Р. ВІД Р. Х.)

Ключові слова: українські невольники, Крим, Османська імперія.

У наші часи особливої актуальності набуває вивчення джерел з історії Півдня України та Криму під владою Османської імперії та Кримського ханства, написаних середньовічною турецькою та арабською мовами. Одним з таких джерел є шаріатські кадіаскерські книги, або дефтери, XVII–XVIII століть Бахчисарайського кадиліку Кримського ханства з Бібліотеки ім. І. Гаспринського в м. Сімферополі (АР Крим)¹. Важливість цієї пам'ятки полягає в тому, що там не тільки подається багато інформації з історії і культури кримських татар та інших народів Криму, а й вказується велика кількість українських невольників, завдяки чому можна зробити висновок, що українці в ті часи були другим за чисельністю після кримських татар народом півострова.

У 20-му томі цього джерела подається опис-розподіл майна Бекмурзи Аги Ель-Хаджа, жителя села Джурджав, який датується еваїлем місяця зу-ль-када 1085 р. гіджри, тобто проміжком часу від 26 січня до 4 лютого 1675 р. від Р. Х. [1, знімки 20–21]. Цей опис складається з *кисмет-і меваріса* (заголовка, у якому вказуються спадкодавець, спадкоємці та дата) арабською мовою та *яфти* (переліку майна з грошовою оцінкою) середньовічною турецькою мовою.

Село Джурджав нині ввійшло до складу міста Керчі (на місці сучасного мікрорайону “Восход”). Отже, власник майна походить з території еялету Кефе Османської імперії, з Керчі також у цьому описі: корабель та п'ять крамниць, рибне місце біля мису Ак Бурун, палац (“сарай”) у Джурджаві [1, знімки 20–21]. Але Бекмурза мав

---

¹ Автор висловлює подяку Рустему Нурієву за надані фотокопії джерела з Бібліотеки ім. І. Гаспринського (м. Сімферополь).

і володіння на території Кримського ханства – в Акмесджиті (нині це місто має назву Сімферополь) (млин та сади), а його садові володіння в Карагозі [1, знімки 20–21] (після 1948 р. – Первомайське, нині Феодосійського району, це село засноване італійцями-генуезцями у XIII ст. під назвою Кастадзона) розташовувалися на кордоні між Кримським ханством та Османською імперією. Тому зазначений документ записаний у дефтерах Бахчисарайського кадилику Кримського ханства.

У цьому описі вказані такі українські невольники та невольниці: черкаська невольниця Галю з дітьми [1, знімки 20–21] (черкасами в XVII столітті називали українців іноземці, ім'я Галю – це скорочена форма імені Галина у кличному відмінку), козак Кара Чора (“чорний невольник” татарською мовою) з дружиною-невільницею, козак Іван із дружиною-невільницею і дітьми, козак Чізмеджі (“чоботар” татарською мовою), пастух Василь із дружиною-невільницею, козак Карт Маджар (“старий угорець” татарською мовою), козак Кьор Черкас (“сліпий український козак” татарською мовою), козак Фітас із дружиною-невільницею, козак Бабас (“християнський священник” татарською мовою) з дружиною-невільницею, козак Гаврил, козак на ім'я Дост (“друг” татарською мовою), козак Коваль (очевидно, цей козак був ковалем за професією) з дружиною-невільницею та сином, козак Дегірменджі (“мірошник” татарською мовою) з дружиною-невільницею, козак на ім'я Мевлюд (це татарське ім'я арабського походження), черкаський (український) козак Савг (“побратим” татарською мовою). Тобто загалом не менш ніж 25 осіб. Ще були невольники, національність яких не встановлено [1, знімки 20–21].

Отже, у цьому господарстві скотарської, садової, рільничої та борошномельної, торговельно-мореплавської та рибальської спеціалізацій, як і в більшості інших господарств з кадіаскерських дефтерів Бахчисарайського кадилику, майже всі невольники були українцями, що засвідчує вагому роль цього народу в економіці Криму XVII століття.

Література:

1. Бібліотека імені Ісмаїла Гаспринського у м. Сімферополь. Ф. 67 А 90. Фотокопії кримських судових реєстрів. Том 20. 1674–1675 роки. 99 знімків.

Федчук О. Б.

ORCID: 0000-0002-7726-9003

доктор філософії з історії та археології,

незалежний дослідник

м. Київ, Україна

СІРІ КАРДИНАЛИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА – АБАК-МІРЗА ТА АБДУРРАХМАН-БЕЙ

Ключові слова: Абак-мірза, Абдуррахман-бей, Кримське ханство, зовнішня політика.

На початку XVI ст. сірі кардинали Кримського ханату Абак-мірза та Абдуррахман-бей схиляли Мехмеда Герая на бік Литви або Москви.

Абак був сином Мамиша Яшлава, намісником Кирк-Єру й московським аміятом [2, с. 230; 4, с. 45]. З 1516 р. хан посилав мірзу до Москви для збору данини й вирішення долі полоненого Абдул-Латіфа. Абак переконував московитів оголосити війну Хаджі-Тарахану, використати касимівців для взяття міста, а в 1518 р. лобіював кримсько-московську угоду проти Литви [2, с. 81, 167–168, 170, 230, 436, 451–452, 519; 3, с. 20–21, 26, 262, 264, 287, 377–378, 609].

Мірза називав себе “холопом князя” та радив присилати Мехмеду Герая більше грошей. Абак доносив про відносини Криму з ногайцями та османцями, кримські плани щодо Казані, пияцтво хана і його конфлікт із калгою. Литовські послы уникали розмов у присутності Абака, а московити надсилали йому “bölek” [3, с. 45, 81, 167–170, 243, 270, 272, 291, 310–312, 386, 400, 436, 450–452, 497–499, 520, 612].

Позиція аристократа була нестабільною. 1516 р. він спонукав Алпа Герая напасти на Литву і казав, що ханзаде має отримати подвійні подарунки за це. Водночас мірза не хотів ворогувати з Литвою і Польщею, бо король прислав кримцям “bölek”. Коли Василій III відмовився воювати проти астраханців, вельможа запропонував службу Зигмунту і в 1521 р. намовив хана піти на Москву [3, с. 168, 170, 289, 453, 497; 6, с. 329; 1, с. 37].

Ймовірно, Абдуррахман був сином Махмуда Кипчака. Він мав титул баш-оглана, управителя Іслямкермена (місто багатіло на торгівлі з Литвою) та отримував “bölek” від короля [4, с. 45, 52; 3, с. 277, 522].

Паралельно Абдуррахман шукав вихід на ринок Московії. У 1517 р. він волів служити Василю III. Втім, князь відмовив аристократу. Тому Абдуррахман став литовським аміятом і шпигував за промосковською елітою [3, с. 204, 260–270, 454, 469, 473, 589]. 1519 р., після потепління

кримсько-московських відносин, Абдурахман пропонував Василю III дружбу, однак литовці підкупили вельможу і він зірвав перемовини. Але після взяття козаками Іслямкермена в 1523 р. Абдурахман знову шукав союзу з московитами. Саадет Герай вигнав намісника до Румелії. За Сахіба Герая він повернувся назад і в 1534 р. схиляв хана до співпраці з Литвою [3, с. 170, 657–658; 5, с. 202; 4, с. 70].

Отже, Абак використовував московитів для вирішення “астрahanського питання”, а Абдурахман піклувався про збагачення Іслямкермена. Об’єкт прихильності сірих кардиналів регулярно змінювався залежно від політичної кон’юнктури.

Література:

1. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Санкт-Петербург: тип. Скороходова И. Н., 1904. Ч. I. Т. XIII. V, 302 с.
2. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т. I // РИО. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1884. Т. XLI [10], XXII. 558 с.
3. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т. II // РИО. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1895. Т. XCV [10], XX, 706 с.
4. Сыроечковский В. Е. Мухаммед Гирей и его вассалы // Ученые записки Московского государственного университета. Вып. 61. 1940. 71 с.
5. Черкас Б. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // Україна в Центрально-Східній Європі. 2002. Вип. 2. С. 200–209.
6. Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. Ser. II. Peterburg: nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego (druk W. L. Anczyca i Spółki), 1898. 350 s.

Шевченко А. М.

ORCID: 0000-0002-7555-7239

кандидат історичних наук, учитель історії

Лоцинівська гімназія

м. Ізмаїл, Одеська область, Україна

ЛІКВІДАЦІЯ ОСМАНСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРАВА В БУДЖАКУ НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Ключові слова: Буджак, торгівля, податки, вама.

Питання уніфікації економічної системи Буджаку Російською імперією не мало системного вивчення. Окремі аспекти проблеми розглядаються у працях В. Жукова, М. Мунтяна, В. Томульця. Саме висвітленню напрямків та наслідків російської торговельної політики на Буджак присвячена ця публікація.

На початку XIX ст. економічна система Буджаку була орієнтована на задоволення продовольчих потреб Порти. Абсолютна більшість збіжжя, масла, худоби, меду постачалася до Стамбула та його балканських васалів. У 1838 р. міністр фінансів Російської імперії Є. Канкрін у доповіді “Сучасний стан торгівлі Молдавії та Валахії та її вплив на чорноморську торгівлю” навіть зазначив: “Турецький уряд, намагаючись забезпечити дешевим продовольством свою країну, примушував місцевих жителів продавати до Константинополя значну частину землеробських виробів за низькими цінами і забороняв експорт до інших країн” [4, с. 34]. Тому розірвання торговельних зв’язків з Туреччиною стало важливим завданням російської адміністрації після приєднання Буджаку до імперії 1812 р.

За свідченням російського урядовця П. П. Свіньїна, “Протягом 1812–1818 рр. господарювання велося за османським звичаєм жителями усіх станів, не виключаючи іноземців... Вони сплачують податки не більше 15 левів на рік... З торговельних податків сплачуються вама, арабаджия (4 пари з кожного лева товару), сардарик. У Бендерському, Томаровському повітах дозволявся вільний продаж горілки та вина, з оподаткуванням кожного шинку на 3 леви на рік” [3, с. 386, 392, 396].

Наскільки це незначні виплати, можна простежити за цінами на продовольчі товари: чверть пшеничного борошна коштувала 25 левів, чверть пшениці – 20 левів, відро спирту – 20 левів, пуд солі – 2 леви тощо [3, с. 386, 392, 396]. Як справедливо зазначили сучасники, податковий тягар за османським правом був не надто обтяжливим.

Упродовж 1812–1813 рр. російським урядом були скасовані повинності *тескере-параси*, *огмет-параси*, *бейлик* (податок із продажу овець) та *сардарик* (7 пар з кожного воза) на привіз тютюну, солі, борошна до Кишинева. Також скасовувалося мито на товари, які привезли відкупники [2, с. 44].

Вивіз товарів до Порти дозволявся, але при цьому сплачувався податок 3 % на вартість товару – *вама*. У лютому 1816 р. міністр фінансів Д. А. Гур'єв замінив податок “вама” загальноросійським тарифом 1797 р. для місцевих експортерів.

У вересні 1816 р. податок “вама” був скасований і для іноземних комерсантів. 28 листопада 1816 р. Кабінет Міністрів запровадив загальноросійське мито на експортні товари з Бессарабії. Додатково вводилися мито 1 % у карантинах, 4 % вартості товару, мито 10 % на користь розвитку водних шляхів сполучення, 20 коп. з кожного карбованця за декларування корабельного місця. Цей документ також забороняв оподатковувати бессарабські товари на дністровських митницях, спрощував процедуру їхнього огляду й оформлення, надавав торговельне свідоцтво строком 2 тижні на право торгівлі в містах імперії [1, с. 80–81].

Отже, наприкінці 1816 р. були скасовані усі торговельні податки, що існували за османських часів. Буджацький вивіз товарів було переорієнтовано з турецького на російський ринок.

17 лютого 1825 р. на Бессарабську область поширилися “Правила для торгівлі з Бессарабією”. Турецькі вироби дозволялося ввозити тільки через митниці Рені та Скуляни. Отже, постачальників з Османської держави фактично було втрачено, а торгівлю Буджаку переорієнтовано на імперський ринок Росії.

Література:

1. Жуков В. И. Торговые правила в Бессарабии и влияние их на развитие внутренней торговли в первой половине XIX ст. // Ученые записки Кишиневского университета (история). 1962. Т. 48. С. 79–92.

2. Мунтян М. П. Экономическое и социальное развитие дореформенной Бессарабии : автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 “История СССР”. Кишинев, 1971. 44 с.

3. Свиньин П. П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиньиным, 1.06.1816 г. // Stratum plus. 2001–2002. № 6. С. 342–498.

4. Томулец В. Н. Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812–1861 гг.) : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 “История СССР”. Кишинев, 1988. 260 с.

СЕКЦІЯ VII. ЮДАЇКА

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-50>

Geršom Qiprišči

ORCID: 0009-0009-6325-4650

Founder and CEO

LIRTAM, the Leiden Institute for Rational Theology and Monotheism

Leiden, the Netherlands

THE ATTITUDES OF KARAITES TOWARDS THE PROPHETHOOD OF JESUS AND MUHAMMAD

Key words: Karaim, Jesus, Muhammad, Old Testament, New Testament, Qur'an, Anan ben David, Isaac of Troki, Avraham Firkovič, Seraya Şapşal.

The reception of the figures of Jesus and Muhammad among adherents of Mosaic Law has consistently been characterized by complexity and ambivalence. Within Samaritanism, which claimed that no prophet could arise subsequent to Moses until the eschatological End of Days, the prophetic claims of both Jesus and Muhammad were typically negated. Among *Beta Israel* (Falasha of Ethiopia), a community historically rooted in a dissenting group of Christian monastic origin who, in the 13th and 14th centuries, advocated a return “to the Bible” among their co-religionists, the prophethood of Muhammad was generally rejected, while that of Jesus was, if not de jure, then de facto acknowledged. Within the milieu of Orthodox Rabbinic Judaism (at least until the appearance of the *Maskilim* in the 19th – 20th century), the name of Jesus was usually followed by the imprecation *yimah shmo* “may his name be cursed”, and that of Muhammad by the epithet *meshuga*, meaning “deranged one” or “crazy one”. Moses Maimonides *HaRambam*, whilst refuting the prophetic status of Jesus and Muhammad, nonetheless recognized a certain positive function for these individuals in the spreading of monotheism among the Gentile nations. A younger contemporary of Maimonides, Rabbi Nethanel al-Fayyumi of Yemen, recognized the role of Jesus and Muhammad as prophets, albeit exclusively to the nations of the world, denying any such significance in relation to the Judaists. As to Karaite attitudes to the matter, while the Karaite separation from Rabbinic Judaism in the 8th and 9th centuries into a distinct and independent “back to the Bible” spiritual movement is by now

fairly well studied, as well as their approach to the Scriptures, the internal Karaite discourse regarding the prophethood or false prophethood of Jesus and Muhammad remains an exceptionally under-researched matter. In my paper, I shall analyse the ambiguity (and not infrequently, directly opposing views) concerning the prophethood or false prophethood of Jesus and Muhammad, spanning from the proto-(or early) Karaites of the 8th century, such as Abu-Isa al-Isfahani, Mishwaya al-Ukbari and Anan ben David, through an important early modern time anti-Christian polemic work *Hizzuq Emunah* by Isaac of Troki (which was translated to major European languages, including Latin), right through to the later Eastern European Karaite intellectuals, such as Avraham Firkovich, Toviyy Levi-Babovich and Seraya Shapshal, who called upon their co-religionists to accept the prophethood of Jesus and Muhammad as well as 21st-century Israeli Karaites who, under the influence or even pressure of Israeli mainstream Rabbinic establishment, categorically deny prophethood of Jesus and Muhammad.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-51>

Ар'є Ольман

Ph.D., дослідник

Академія івриту

м. Єрусалим, Ізраїль

ТРИ ПОГЛЯДИ СУЧАСНОГО ОРТОДОКСАЛЬНОГО ІУДАЇЗМУ НА ХРИСТІАНСТВО

Ключові слова: іудаїзм, християнство, міжрелігійні відносини.

1. Погляд “на”

Підвалини доброзичливого ставлення ортодоксів до християнства було закладено видатним представником т. зв. Modern Orthodoxy рабином та філософом Йосефом Довом Га-леві Соловейчиком зі США, що надрукував есеї “Confrontation” (Tradition, 6:2, pp. 5–9, 1964. Reprinted in: Soloveichik J. A Treasury of Tradition, Hebrew Publishing Co, NY, 1967). У цьому есеї він ретельно розробив керівні принципи, які допускали участь ортодоксального іудаїзму в міжконфесійному діалозі. Його учень, рабин Шломо Ріскін, вирішив, що такий діалог є не тільки можливим, а й потрібним, і протягом багатьох років намагався втілювати мрії свого учителя в життя. У 2008 році він заснував

організацію Center for Jewish – Christian Understanding and Cooperation (CJCUC). У 2012 р. CJCUC здобула почесне звання “Посла доброї волі Держави Ізраїль”. Організація запровадила багато програм та подій щонайменше до 2022 р. Ще одна ініціатива рабина Шломо Піккіна – декларація “To Do the Will of Our Father in Heaven” (<https://www.ccjr.us/dialogika-resources/documents-and-statements/jewish/orthodox-2015dec4>), заява ортодоксальних рабинів щодо доброзичливого ставлення до християнства (здебільшого католицького та протестантського). Вона зібрала багато підписів із числа ліберальних ортодоксальних рабинів.

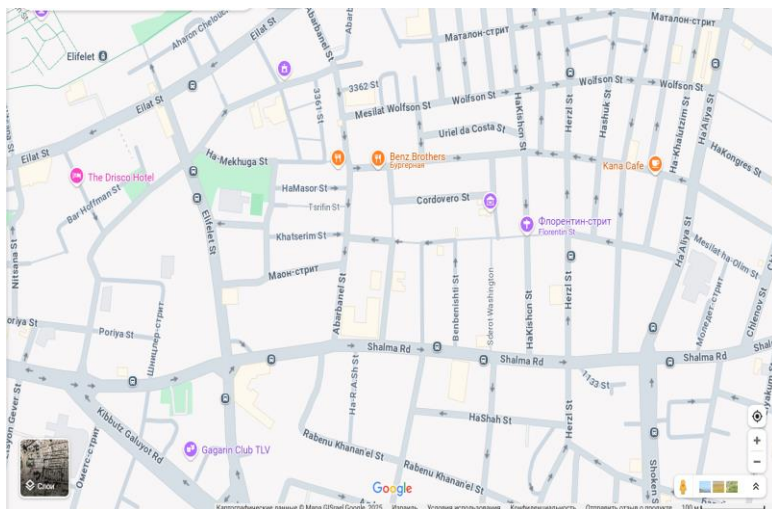
Інший провідний лідер ортодоксального єврейства XX ст. – Любавицький ребе Менахем-Мендл Шнеєрсон (1902–1994). Тисячі його посланників могли – за потреби – працювати разом із християнськими діячами у справах протидії антисемітизму (<https://www.globenewswire.com/news-release/2020/03/02/1993289/0/en/The-International-Coalition-of-National-Security-Advisors-ICNSA-launches-series-of-workshops-worldwide-and-creates-a-Legal-Defense-Fund-to-fight-slander.html>). У 1983 р. ребе Шнеєрсон запропонував запровадити в американських загальних школах “хвилину мовчання” на початку першого уроку, аби учні усіх націй та вірувань міркували в цю хвилину про Бога і тим починали свій день. Цього звичаю дотримуються в школах США і понині. Ребе Шнеєрсон підкреслював: “Заповідь благодійності зобов’язує як євреїв, так і неєвреїв, і наше завдання – навчити цього ті народи, що навколо нас, щоб ці люди допомагали одне одному і ставили нужденних на ноги. Якщо всі люди та всі народи віритимуть в одного Творця та допомагатимуть одне одному, мир наблизиться до Божественної мети” (виступ на свято Лаг ба-омер 1990 р.).

Головний рабин України рав Моше Асман, відданий прихильник хасидизму Хабад, у березні 2025 р. запросив до України пастора Марка Бернса, духівника президента США Д. Трампа, влаштував пасторові поїздки до Бучі, Ірпеня та Бородянки, а також зібрав для нього форум із представниками багатьох конфесій України.

2. Погляд “повз”

Ортодоксальні євреї не люблять хрест. Навіть при заснуванні кварталу Флорентин, що з часом приєднався до Тель-Авіва, євреї докладали зусилля, щоб не робити в районі хрестоподібних перехресть.

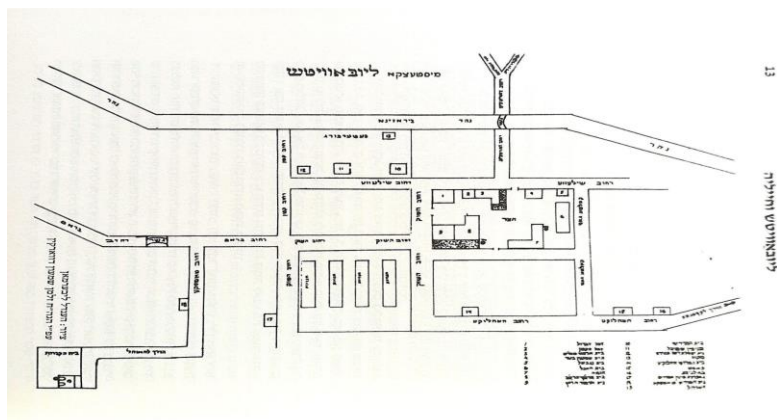
Знак “плюс” у релігійному суспільстві досі пишуть без нижньої вертикальної палички.

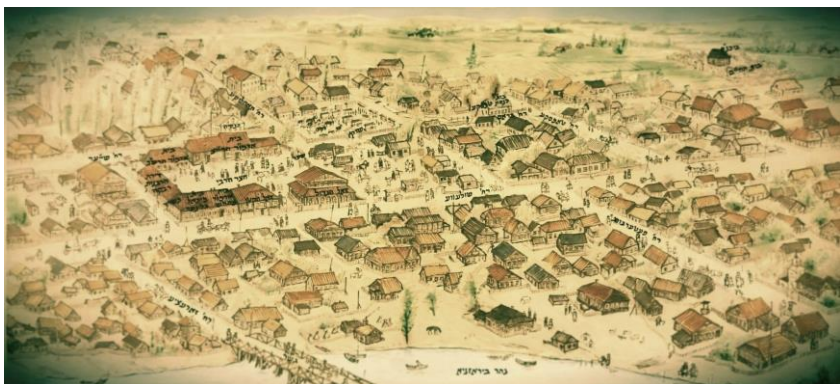
У багатьох хасидів світу існує звичай не вчити Тору ввечері 25 грудня, “щоб не підтримувати нашим вивченням Тори цей день”.

3. Погляд “крізь”

Цей погляд може поєднуватися з третім поглядом – “крізь”: дивимося і не бачимо. Ось план білоруського містечка Любавічі, родинного гнізда Любавіцьких ребе, на початку ХХ сторіччя, що був зроблений по пам’яті Залманом-Шімоном Дворкіним, колишнім учнем тамошній єшиви, і малюнок за ним:

Прямокутний двір з будівлями у середині – місто мешкання Любавіцьких ребе та їхня єшива (за наших часів відновлена), поряд – ринок.

А це – пейзаж містечка Любавічи в 1812 р., майстер – Альбрехт Адам, погляд з півдня-заходу, тобто з ринку, і сучасні світлини:

Але Залман-Шімон Дворкін цю церкву не згадав і не накреслив, бо не бачив.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-52>

Бойчун М. Д.

ORCID: 0000-0002-3840-5367

здобувачка Ph.D.

*Інститут Старого Заповіту Халле-Віттенберзького університету
імені Мартіна Лютера*

м. Халле, Німеччина

ЗЕСВ БЕН-ХАЇМ: ІНТЕРВ'Ю-АВТОБІОГРАФІЯ “ВІД МОСТИСЬК ДО ЄРУСАЛИМУ” ТА САМАРИТАНСЬКІ СТУДІЇ

Ключові слова: Зесв Бен-Хаїм, Мостиська, Академія івриту в Єрусалимі, самаритянський іврит та арамейська.

Зесв Бен-Хаїм (івр. זְסֵב בֶּן-חַיִּים בִּלְבִּי, уродж. Вольф Гольдманн, 28 грудня 1907 р., м. Мостиська – 6 серпня 2013 р., м. Єрусалим) – мовознавець, професор івриту в Єврейському університеті (1955), автор-редактор “Історичного словника івриту” (1956), член Ізраїльської академії наук (1966), президент Академії івриту в Єрусалимі (1973).

Надзвичайно цінним джерелом не лише з погляду біографії вченого, а й щодо культурного, релігійного, освітнього й соціального життя

єврейства Галичини на зламі століть є інтерв'ю Бен-Хаїма під назвою “Від Мостиськ до Єрусалиму”, де він зазначає, що “розширив свою промову, описавши духовну атмосферу в місті та родині, у якій виріс і з якої розпочав академічний шлях, бо відчуваю і знаю, що зерно мого зростання було посіяне в моєму серці саме тоді” [1, с. 21]. Цей автобіографічний текст очевидця з проникливою рефлексією науковця – розповідь про зростання в галицькому містечку Мостиськах, де “кожна єврейська дитина, яка розмовляла їдишем, звикла чути ці три мови: польська, українська, німецька”, де “є бібліотека, яку невідомо хто і коли заснував, де більшість книг у галузі єврейської мудрості івритом та німецькою мовами” та де «з погляду духу мав вплив рух “Галицьке просвітництво” та все ще чітко було помітно духовну напругу його молоді – у боротьбі за обличчя традиційної освіти» [1, с. 20].

Серед численних публікацій Бен-Хаїма, присвячених дослідженню івritу, найбільш фундаментальним та послідовним є його внесок у сферу самаритянських студій. Результатом багаторічного дослідницького проєкту стало видання п'ятитомної праці, де перші два томи містять оригінальну літературу із самаритянської філології [2]. У першій частині третього тому запропоновано добірку сучасних самаритянських читань П'ятикнижжя для ілюстрації особливої усної самаритянської єврейської традиції [3], а в другій – автор представляє і витлумачує сучасну самаритянську вимову арамейської мови, яка використовується в літургії, на базі самаритянських молитов та літургійної поезії [4]. Четвертий том являє собою повну фонетичну картину самаритянського читання П'ятикнижжя та список граматичних форм [5], а п'ятий – завершує серію повним граматичним описом самаритянського івritу з урахуванням лінгвістичних традицій, характерних кінцю періоду Другого Храму [6]. Ще однією монументальною працею Бен-Хаїма є критичне видання збірки самаритянських мідрашів *Tibbat Mârqa*, що ґрунтується на рукописі XVI ст. [7].

Література:

1. Ben-Hayyim Ze'ev. From Mostyska to Jerusalem / [in Hebrew] מן מושציסקה עד ירושלים // Igeret Magazine, The Israel Academy of Science and Humanities. Jerusalem, November 2003. No. 25. P. 20–25. Available at: <https://www.academy.ac.il/SystemFiles/21206.pdf> [accessed: May 29, 2025]
2. Ben-Hayyim Ze'ev. The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic amongst the Samaritans, Vols. I and II: The Grammatical, Masoretical, and Lexicographical Writings of the Samaritans, critically edited with Hebrew translation, commentary, and introduction / [in Hebrew] עברית וארמית נוסח שומרון: על פי תעודות שבכתב ועדות שבעל פה. מבוא,

כתבי הדקדוק, ענייני המסורה, המילון, מפתחות
Jerusalem: The Bialik Institute
and the Academy of the Hebrew language, 1957. 666 p.

3. Ben-Hayyim Ze'ev. The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic amongst the Samaritans, Vol. III/1: Recitation of the Law / [in Hebrew] הקריאה בתור. Jerusalem: The Academy of the Hebrew language, 1961. 195 p.

4. Ben-Hayyim Ze'ev. The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic amongst the Samaritans, Vol. III/2: The recitation of Prayers and Hymns / [in Hebrew] קול. רינה ותפילה. Jerusalem: The Academy of the Hebrew language, 1967. 395 p.

5. Ben-Hayyim Ze'ev. The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic amongst the Samaritans, Vol. IV: The Words of the Pentateuch / [in Hebrew] מלי תורה. Jerusalem: The Academy of the Hebrew language, 1977. 557 p.

6. Ben-Hayyim Ze'ev. The Literary and Oral Tradition of Hebrew and Aramaic amongst the Samaritans, Vol. V: The Language of the Pentateuch / [in Hebrew] לשון תורה. Jerusalem: The Academy of the Hebrew language, 1977. 402 p.

7. Ben-Hayyim Ze'ev. Tibåt Mârqe. A Collection of Samaritan Midrashim / [in Hebrew] תיבת מרקה. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1988. 411 p.

Корн С. В.

ORCID: 0009-0008-0711-1842

магістерка, асистентка,

викладачка ідишу

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

м. Київ, Україна

ПОЛІТИЧНІ ТЕРМІНИ ТА РЕАЛІЇ В КАЗКАХ РАБІ НАХМАНА З БРАЦЛАВА

Ключові слова: рабі Нахман із Брацлава, *Казки*, Річ Посполита, Російська імперія, термінологія.

Рабі Нахман із Брацлава (1772–1810) – засновник і єдиний цадик Брацлавського хасидизму. З 1806 року до смерті він розповідав своїм учням казки їдишем, які його учень рабі Натан Штернгарц записав, переклав гебрейською та надрукував 1815 року двомовним виданням, як і заповідав Нахман.

У передмовях і коментарях Нахман і Натан відкрито пропонують тлумачити казки на різних рівнях. Насамперед ідеться про традиційні для єврейського читання *пшиат* (просте, контекстуальне значення), *рemez* (читання в контексті інших священних текстів), *драш* (виведення етичних або юридичних принципів) та *сод* (езотеричне, містичне значення). Зокрема, кожна казка оповідає про містичну природу світу, стосунки між кабалістичними сутностями, роль цадика у виправленні світу чи прихід Месії, а також окреслює роль і моральні принципи єврея.

Водночас дослідники читають казки як історії внутрішніх переживань Нахмана, його суспільного життя та сучасних йому суспільно-політичних подій. Окрім сюжету, я зосереджуюся на мовних маркерах, якими можна пов'язати певну казку з певними соціально-політичними контекстами. Наприклад, *Казка про короля й мудреця* детально описує судову систему Російської імперії, запроваджену на Поділлі, де жив Нахман, за його життя, після Другого поділу Речі Посполитою 1793 р. Складніше тлумачити традиційні політичні терміни, наприклад *מלך* (*цар* або *король*), *שררה* (*пан*, *дворянин*), *קיסר* (*Цезар*, *імператор*), розуміння їх залежить від контексту.

Мовні маркери вказують на політичний контекст конкретніше за сюжетні, а на основі обох, а також свідчень із Нахманової основної праці *Лікутей МОГаРаН* та написаної Натаном біографії *Хаєй МОГаРаН* можна реконструювати політичні події, на які покликається

Нахман у казках. Це стане внеском і в тлумачення *Казок*, і в розуміння Нахманових політичних поглядів.

Література:

1. Нахман נחמן בן שמחה מברסלב. סיפורי מעשיות. אוסטרוה, תקע"ה. із Брацлава. Сіпурей Маасійот. Острог, 1815.
2. Нахман נחמן בן שמחה מברסלב. סיפורי מעשיות. לעמבערג?, תר"י לערך. із Брацлава. Сіпурей Маасійот. Львів?, бл. 1850.
3. Alexander P. J. The Medieval Legend of the Last Roman Emperor and Its Messianic Origin. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 1978. Vol. 41. P. 1–15.
4. Assaf D. When the Rabbis “Met” Napoleon. *Tradition*. 2022. Vol. 54, Iss. 2. P. 55–63.
5. Czajkowski K. Jewish Attitudes towards the Imperial Cult. *Scripta Classica Israelica*. 2015. P. 181–194.
6. Dynes O. How to Read Nahman of Bratslav’s Tales in Their Historical Context. *Jewish Social Studies*. 2024. Vol. 29, No. 3. P. 61–85.
7. Green A. *Tormented Master: A Life of Rabbi Nahman of Bratslav*. Tuscaloosa, AL, 1979.
8. Lev Y. The Lost Princess, a Tale by Rabbi Nachman of Breslav: Reparation of the Soul and the Power of Yearning. *Hebrew Studies*. 2016. Vol. 57. P. 177–200.
9. Lewis Y. *A Permanent Beginning: R. Nachman of Braslav and Jewish Literary Modernity*. Albany : State University of New York Press (SUNY), 2020. 272 p.
10. Mantel M. I. *Rabbi Nahman of Bratslav’s Tales: A Critical Translation from the Yiddish with Annotations and Commentary*: Ph.D. diss. Princeton University, 1977.
11. Roskies D. G. *The Master of Prayer: Rabbi Nahman of Bratslav. God’s Voice from the Void: Old and New Studies in Bratslav Hasidism* / ed. S. Magid. Albany: SUNY Press, 2002. P. 67–102.
12. Sefaria. URL: <https://www.sefaria.org/>
13. Schleicher M. *Intertextuality in the Tales of Rabbi Nahman of Bratslav: A Close Reading of Sipure Ma’asiyot*. Leiden, 2007.
14. Schwartz H. The quest for the lost princess: transition and change in Jewish lore. *Judaism: A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*. 1994. Vol. 43.
15. Wiskind-Elper O. *Tradition and Fantasy in the Tales of Reb Nahman of Bratslav*. Albany, NY, 1988.

Орехова А. А.

ORCID: 0009-0002-7211-1191

студентка факультету теології

Папський Університет Св. Томи Аквінського «Ангелікум»

м. Рим, Італія

“Я БАЧИВ ГОСПОДА, ЩО СИДІВ НА СВОЄМУ ПРЕСТОЛІ, І ВСЕ НЕБЕСНЕ ВІЙСЬКО ПРАВОРУЧ І ЛІВОРУЧ КОЛО НЬОГО” (1 ЦАР. 22,19): ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ БОГА САВАОТА В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ ТА МИРУ

Ключові слова: ТаНаХ, Саваот, війна, мир, небесна літургія.

Епітет Бога як Саваота¹ зустрічається в книгах Самуїла, Царств, Хронік та в пророчих книгах, тобто ця титулярна форма є репрезентативною для Ізраїлю від найдавніших царів до періоду після вигнання. Вперше цей титул з’являється в історії походження Самуїла.

Епітет походить від давньоєврейського кореня **סבא** “вести війну, служити”, тобто “Бог Саваот” можна перекласти як “Бог воїнів”², адже 1 Цар. 22,19 згадує небесне військо, що оточує Всевишнього, – **צבא השמים** [*šəḇāʾ haššamayim*]. Отже, давньоєврейський корінь застосовується авторами ТаНаХу в парі з тетраграматом **יהוה** для окреслення Бога Саваота, а також для опису особливого роду небесних істот, що перебувають поруч із престолом Бога. Ісаїя та Єзекиїл асоціюють це небесне військо з янголами – серафимами (Іс. 6, 1–5) та херувимами (Єз. 1,4; 10,1). Етимологія епітета, очевидно, поєднує образ Бога з контекстом війни. Ба більше, іменник **שָׁבָא** [*šāḇāʾ*] в однині чи в множині найчастіше застосовується щодо військових сил – янголів небесного війська чи на позначення стану служби, як-от, наприклад, у Книзі Чисел, де слово згадується у вислові “той, хто йде на службу”, щоб охарактеризувати військовослужбовця як представника організованої служби державі на відміну від мобілізованого.

Однак уривки з книг Ісаї та Єзекиїла вважаються яскравими прикладами так званої небесної літургії, яка знаходить своє відображення і в псалмі з групи *Галлель*³ 148, у якому Бог

---

¹ У ТаНаХу є кілька варіантів цього титулу, але найпоширеніша форма титулу – найкоротша *Ягве Саваот*.

² Існує граматична проблема точного перекладу, інколи перекладають як “Господь Сил”, зберігаючи родовий давньоєврейський відмінок.

³ Назва *Галлель* походить від давньоєврейського кореня **ללל** “хвалити”.

прославляється усім Його створінням, зокрема й “всім війнством небесним”. Цей псалом є частиною щоденного вступу до ранкової молитви *Шахарит* у сучасному юдаїзмі, як і текст Іс. 6, 3 “Свят, свят, свят Господь Саваот, вся земля повна слави Його” – це так звана *Йоцер Кедуша*, гімн у *Йоцер Ор* (“Творець світла”), благословенні щоденної ранкової молитви *Шахарит*. Як пише Естер Шазон, небесна літургія як спільна для янголів та людей прослава Бога-Творця, являє собою універсальну хвалу, що співає в поліфонному хорі усе створіння. Найвідомішим прикладом небесної літургії поза біблійним текстом є Пісні Суботнього Всепалення (4Q400–407, 11Q17, Mas1k), літургійні тексти кумранської спільноти *Яхад*, що датуються 100-ми роками до н. е. Оскільки манускрипти описують богослужіння янголів при престолі Всевишнього, то часто ці тексти називають Янгольською літургією. 4Q402, фрагмент 4 містить посилання на Бога війни: “8. бо Богу богів (належить) [зброя]⁴ війни...”, але епітет Бога “Саваот” не з’являється в цих текстах.

Себастьян Сельвен вважає, що Прото-Ісає написав ці слова не в контексті небесної літургії, а радше для того, щоб відобразити загрозливий характер твердження, на що вказує ім’я Бога Саваота. Однак образ Бога-Воїна та Переможця настільки тісно пов’язаний із жертвою подяки, яку складає Ізраїль за захист від ворогів, що важко розірвати ці наративи. Джон П. Пітерс вказав на цей зв’язок між контекстом війни та літургійними псалмами хвали *Галлель* 146–150, які зберегли первісну форму імені Ягве – Яг: הללו־יה [halləlu-yāh], та псалмами подяки, які зберегли первісну форму жертовного волення: “Подякуйте Ягве Саваоту...” (Єр. 33, 11).

Найцікавішим моментом є літературне обмеження в застосуванні титулу Саваот в ТаНаХу: жодної згадки цього епітета Бога в Торі, Ісуса Навина та Суддях. Єзекиїл та Даниїл також не використовують його, хоча інші пророчі книги переповнені ним. Мак-Кліллан вважає, що цей титул пов’язаний лише зі стабільним та організованим національним життям: народ, що живе в себе вдома, прославляє Бога, Володаря війни, Головнокомандувача військ. Першим, хто стверджує цю ідею, є янгол-начальник Господнього війська, що з’явився Ісусу Навину під Єрихоном (Іс. Нав. 5:13–15).

Давньоєврейський корінь **נצח** виражає ідею організованої та обов’язкової служби в контексті війни, але не тільки. Наприклад, Вих. 38:8 відображає ідею служіння жінок при брамі Скинї, а 1 Хр. 27:1–3 згадує “голову над усіма військовими начальниками” в контексті організованої та обов’язкової служби “цареві у всіх справах”, не тільки

⁴ Тут у манускрипті використовується іменник у множині, тобто йдеться про декілька видів зброї.

у війні. Іменником “саваот” названі священники та левіти, які не мали права брати участь у війнах, проте чия діяльність була пов’язана з організованою та постійною службою при Храмі, тобто з літургійним служінням. Пісні Суботнього Всепалення також розповідають про янголів-священників, що по чергово служать Всевишньому в небесних палацах. Важко визначити, який контекст є первинним за значенням – контекст війни чи літургії, проте простежується ідея, що мир – це не просто коли немає війни, а שלום [šālôm] – повнота буття, що побудована на любові до Всевишнього та до ближнього.

Література:

1. *Discoveries in the Judaean Desert*, 11, editor-in-chief Emanuel Tov, Qumran Cave 4, 6, Poetical and Liturgical Texts, Part I by Esther Eshel, Hanan Eshel, Carol Newsom, Bilhah Nitzan, Eileen Schuller and Ada Yardeni in consultation with James Vanderkam and Monica Brady. Oxford: Clarendon Press, 1998.
2. Chazon, Esther G. ‘Prayers from Qumran and Their Historical Implications’. *Dead Sea Discoveries* 1. No. 3 (1994). P. 265–285.
3. Chazon, Esther G. ‘Lowly To Lofty: The “Hodayot”’s Use of Liturgical Traditions to Shape Sectarian Identity and Religious Experience’. *Revue de Qumrân*. Vol. 26. No. 1 (101) (JUN 2013). P. 3–19.
4. Collins, John J. and James Nati. *The Rule of the Association and Related Texts*. Oxford: Oxford University Press, 2024.
5. Dimant, Devorah. ‘Men as Angels: The Self-Image of the Qumran Community’. In *Religion and Politics in the Ancient Near East* (Studies and Texts in Jewish History and Culture). P. 93–103. Edited by Adele Berlin. Bethesda: University of Maryland Press, 1996.
6. Jost, Michael R. ‘The Liturgical Communion of the Yaḥad with the Angels: The Origin of the Songs of the Sabbath Sacrifice Reconsidered’. *Dead Sea Discoveries* 29 (2022). P. 1–24.
7. McClellan, William H., S. J. ‘Dominus Deus Sabaoth’. *Catholic Biblical Quarterly* 2. No. 4 (Oct. 1940): 300–307.
8. Newsom, Carol A. *Angelic Liturgy: Songs of the Sabbath Sacrifice*. The Dead Sea Scrolls: Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Vol. 4B. Edited by James H. Charlesworth and Carol A. Newsom. Tübingen: Mohr Siebeck/Louisville, Ky.: Westminster John Knox, 1999.
9. Newsom, Carol A. ‘Songs of the Sabbath Sacrifice’. In *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*. Edited by Lawrence H. Schiffman and James C. VanderKam. Vol. 2. 2 vols. P. 887–889. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.

10. Newson, Carol A. *The Self as Symbolic Space: Constructing Identity and Community at Qumran. STDJ 52.* Leiden: Brill, 2004.
11. Peters, John P. 'Notes on Some Ritual Uses of the Psalms'. *Journal of Biblical Literature* 29. No. 2 (1910). P. 113–125.
12. Selván, Sebastian. *Liturgy and Biblical Interpretation: The Sanctus and the Qedushah.* Indiana: University of Notre Dame Press, 2021.
13. Wilson, Gerald H. 'A First Century C.E. Date for the Closing of the Book of Psalms?'. *Jewish Bible Quarterly* 28. No. 2 (April – June 2000). P. 102–110.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-55>

Радченко Ю. Ю.

ORCID: 0000-0002-2584-5865

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри східної філології

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського;
науковий співробітник

Центр модерної історії імені Миколи Гаєвого;
директор

Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи

ОБРАЗ ЦАРЯ СОЛОМОНА (ШЛОМО) В КАРАЇМСЬКІЙ МЕДЖУМІ

Ключові слова: караїми, юдаїзм, меджума, цар Соломон.

Вивчення меджум – пам'ятників караїмської письменності – є важливим елементом сучасних єврейських студій. Ці документи проливають світло на багато аспектів сучасної караїмської та єврейської ідентичності на території Центрально-Східної Європи. Єврейський цар Соломон (Шломо) є дуже популярним героєм різних (єврейських, християнських, мусульманських) наративів, де він зображається як мудрець, маг та чудотворець. Інформацію про цього персонажа ТаНаХу можна знайти також у караїмській кримській меджумі, текст якої опублікував на початку 2000-х рр. Авраам Кефелі. Текст, який міститься в згаданій меджумі, багато в чому повторює історію про будівництво Першого Храму царем Соломоном за допомогою черв'яка Шаміра (Вавилонський Талмуд, Гітін 68). Як ця історія могла потрапити до караїмського наративу, якщо згадати про

критичне ставлення караїмів до Талмуду? Чи ця історія відрізняється від того, як її передають рабаніти? Яке нове світло щодо формування ідентичності караїмів Центрально-Східної Європи в ХІХ–ХХ століттях проливають такі історії меджум? Чи можемо ми за допомогою історій з меджум вивчати таке явище, як “народний юдаїзм (караїзм)”. На ці та інші питання я спробую дати відповідь.

Література:

1. Сказки крымских караимов / составил и перевел с караимского Аврагам (Алексей) Кефели = Къырымдаки къарайларнынъ масаллары / тѣрджумэлери эдиджи въ урус алефбѣтинѣ чѣвириджи Аврагъам (Аланкъасар) Кѣфѣли. Київ : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2002.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-56>

Скворцова Д. Д.

ORCID: 0009-0008-9687-3901

Навчально-науковий інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

МОТИВ ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ ІСААКА В СУЧАСНІЙ ІЗРАЇЛЬСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Ключові слова: мотив жертвоприношення Ісаака, Акеда, архетип, конфлікт, віра, мораль.

Актуальність. Жертвоприношення Ісаака (עִשָּׂאק וְאֵדָדָה) є основним релігійно-культурним символом, архетипом, глибоко вкоріненим у колективну свідомість єврейського народу, який породжує роздуми щодо складних відносин Ізраїлю та Бога, суперечливих стосунків між людиною, її Землею та народом у соціально-політичному контексті. Події 7 жовтня стали приводом для багатьох сучасних ізраїльських поетів звернутися до мотиву жертвоприношення Ісаака, щоб виразити біль трагедії, обміркувати її причини та наслідки, задуматися над історією свого народу, висловити критику.

Причинами, чому Акеда залишається вічною темою в релігійному контексті, можуть слугувати двосторонність випробування, згаданого

в Книзі Буття (22:1-19), та дана Богом клятва “розмножити потомства Авраама, немов зорі на небі” (Бут. 22:17).

По-друге, Ісаак є архетипом жертв, які приніс Ізраїль у численних війнах, включно з боротьбою за власний національний осередок.

По-третє, Акеда порушує питання батьків і дітей. Зокрема, готовність посилати своїх дітей на війну за національну ідею зумовлює порушення проблеми віри (ідеї) та моралі в сучасному світі, хоча безмежна віра у Всевишнього та бажання виконати Його заповідь усупереч етиці не є властивою для юдаїзму і єврейської філософської традиції [13].

Ще однією важливою парадигмою в літературі на мотив жертвоприношення Ісаака є фемінізм. Традиційним джерелом інтересу до жіночої постаті в конфлікті між батьківською любов'ю та божественним наказом є мідраш Ваєра 23 з Мідраш Танхума. Важливою особливістю сучасного літературного оформлення мотиву жертвоприношення Ісаака є винесення образу Сари на перший план та його переосмислення.

Проаналізувавши вірші, опубліковані в літературному журналі “*המרחב*”, збірці поезії, присвяченій трагічним подіям 7 жовтня, та мережі “Фейсбук”, ми визначили основні тенденції в переосмисленні мотиву жертвоприношення Ісаака сучасними письменниками.

По-перше, образ жертви виходить за межі релігійної традиції та розглядається в контексті сучасного Арабо-ізраїльського конфлікту. Зокрема, біблійним Ісааком стає військовий, який вимушений йти на війну (“Зв’язування сержанта Іцхака” Таміра Кальфи [16]), або невинні люди, які стали жертвою нападу (“Останні хвилини Загави та Зеева Гакер” Белфура Хакака [11, с. 10]).

По-друге, спостерігається знецінення традиційного мотиву божественного повеління. Зокрема, батько не чує Божого голосу та виражає внутрішній спротив небожественному наказу (“Зв’язування сержанта Іцхака”), ангел не приходить на допомогу, диво не стається (“Акеда” Леї Клівноф-Рон [15]), символи Божого Завіту з Авраамом стають образами страждання (риба з рубцем на вустах від гака та колючий тфлін з вірша “(Колективна травма або:) Що робитиме Ісаак, коли встане з жертвовника” Авішаг Аміт-Шапіри [14]).

По-третє, перерозподіл ролей та співпереживання автора з певним героєм Акеди заслуговують на увагу. Можна виділити два типи стосунків між героями у проаналізованих віршах: 1) батько і син та 2) мати і син. В обох типах віршів постать дорослого стає центральною. Поет або співчуває Аврааму і передає почуття звичайного батька (“Зв’язування сержанта Іцхака”), або засуджує його з погляду конфлікту “теологічного та етичного”, описаного

К'еркегором у трактаті “Страх і трепет” [3] (“Батько нації” Шай Лубіанікера [5]). Якщо почуття поетів може бути неоднозначним і навіть мати іронічний підтекст, то жіноча поезія більш прониклива, зворушлива, персоналізована, адже мати-поетеса часто пише про свого сина. Авторки нерідко звертаються до мідрашу Ваєра 23, порівнюючи ліричну героїню з Сарою, яка вмирає у критичний момент із горя за своїм сином. Отже, для них мати – справжня жертва жертвоприношення Ісаака (“Акеда”, “Ти в муках народиш його” Шеллі Маркус [6]).

Висновок. Один мотив набуває багатостороннього переосмислення в сучасній ізраїльській літературі, порушуючи проблематику батьківських стосунків, віри і моралі, постійної загрози нової жертви. Кожний автор пояснює сучасну Акеду по-різному: деякі шукають причину ззовні, актуалізуючи архетип невинної жертви, інші ж вважають, що проблема полягає у власному світогляді, традиції.

Література:

1. Buber M. On the Bible. New York, 1982. 293 p.
2. Cohen Roman O. Early Ashkenazic Poems about the Binding of Isaac. Naharaim Journal of German – Jewish Literature and Culture History. 2016. No. 2 (10). P. 175–194.
3. Kierkegaard S. Fear and Trembling. New York, 1986. 160 p.
4. Koller A. The Akedah in a Different Voice. Linguistic and Philological Studies of the Hebrew Bible and its Manuscripts: In Honor of Gary A. Rendsburg. Studia Semitica Neerlandica. 2023. No. 75. P. 196–213.
5. Lubianiker Shay. Avi Ha'Uma. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1EiZ9CjorS/>
6. Marcus Shelly. At Teldi Oto B'Tza'ar. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1CAqYSQUCj/>
7. Marx D. ‘Where Was Sarah’ Depictions of Mothers and Motherhood in Modern Israeli Poetry on the Binding of Isaac. Jewish Cultural Studies: Mothers in the Jewish Cultural Imagination. 2017. No. 5. P. 255–281.
8. The Sefaria Midrash Rabbah. Bereshit Rabbah 56.10. URL: https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah.56.10?lang=bi&with=all&lang2=en
9. Wiesel E. Messengers of God. New York, 1985. 256 p.
10. Лубський В. Українська релігієзнавча енциклопедія. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/takbir/>
11. ברנע שולה. "נוכח מלחמת חרבות ברזל" URL: [https://www.yekum.org/2024/06/אסופת-השירה-נוכח-מלחמת-חרבות-ברזל-בשפ-טשרניחובסקי-שואל-לנוכח-פסל-אפולו-שירי-שואל-טשרניחובסקי-תל-אביב-דביר-תשכ"ח](https://www.yekum.org/2024/06/אסופת-השירה-נוכח-מלחמת-חרבות-ברזל-בשפ-טשרניחובסקי-שואל-לנוכח-פסל-אפולו-שירי-שואל-טשרניחובסקי-תל-אביב-דביר-תשכ)

העוקד, הנעקד ואמא: דתות "אברהמיות" – אולי הגיע הזמן לפנות לדת שרה. 13. עיר-שי רונית

URL: https://heb.hartman.org.il/time-to-become-sarah-religion-not-abraham/#_ftn3

עמית שפירא אבישג. (טראומה קולקטיבית א'): מה יעשה יצחק כשירד מן המזבח

URL: <https://blog.nli.org.il/mussach-october-2023-poetry/>

15. "קליבנוף־ירון לאה." "עקדת"

URL: <https://blog.nli.org.il/mussach-june-2024-poetry/>

16. "קלפה תמיר." "עקדת (סמ"ר) יצחק"

URL: <https://www.facebook.com/share/p/1LN8zUbwtN/>

17. עיונים בפיוטו של יום – "עת שערי רצון" "רצהבי יהודה."

URL: <https://web.archive.org/web/20100131055957/http://www.vbm-torah.org/vtc/0024831.html>

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-57>

Хамрай О. О.

ORCID: 0000-0003-1343-5460

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу Близького й Середнього Сходу
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

РОЛЬ МАСОРЕТСЬКИХ ПОЗНАЧОК У РОЗРІЗНЕННІ ОСОБОВИХ ІМЕН ТА ЇХНІХ ОМОНІМІВ У БІБЛІЙНИХ ТЕКСТАХ

Ключові слова: біблійні імена, Масоретський текст, акцентні знаки, омонімія.

Однією з проблем інтерпретації біблійного тексту, з якою може зіткнутися перекладач, є те, що з приблизно півтори тисячі особових імен, що зустрічаються в Масоретському тексті, як особові імена Масора визначає заледве дев'яносто. На думку дослідників, причина цього полягає в тому, що усі зазначені лексеми утворюють омонімічні пари й мають ту саму форму, ті самі приголосні та голосні, що й відповідні загальні субстантиви.

Аби проілюструвати зазначене, доречно навести низку прикладів із відсилками до відповідних біблійних цитат і, у разі потреби,

масоретських зауважень. Тут ми за потреби зберігаємо розподіл субстантивів на групи, зазначений у наявних публікаціях із цієї тематики, та наводимо лише деякі з них суто з метою ілюстрації.

До складу особових імен, які Масора згадує у відповідних нотатках, включають широкий діапазон – від імен царів, пророків та праотців до імен звичайних людей. Деякі зі згаданих царських імен, а саме: юдейські царі Амон, Гадар, цар Едому (Бут. 36:39), Рева, цар Мідіяну (Числа 31:8); Ісус Навин (Нав 13:21 [примітка в 1 Сам 9:8] і Рехов, цар Цови (2 Сам 8:3; 8:12 [в Алепському кодексі]), а також багато незрозумілих імен є омонімами дуже поширених гебрайських загальних слів. Серед них Год, Ашерит (1 Хр 7:37), Ір (1 Хр 7:12 [у Рабинській Біблії]), Хелев, один із тридцяти обраних воїнів царя Давида (2 Сам 23:29), Тіква, тесть пророчиці Хулди (2 Цар 22:14 [в Алепському кодексі]), і предок одного з помічників Езри (Езд 10:15).

Однак деякі зазначені особові імена є омонімами більш рідкісних слів. Наприклад, омонім Шуа, тесть Юди (Бут. 38:2; 38:12), є рідкісною дієслівною формою (Йов 30:24; ім'я сина Адама Шета (Бут 4:25 тощо) – гебр. “сідниці” (Бут 20:4) або араам. “шість” (Езд 6:15); Тахаша, ім'я сина наложниці Нахора (Бут. 22:24), має також значення “дельфіняча шкіра” (Числа 4:6; 4:14).

Багато інших імен, як-от Хелув – “кошик”, “пташина клітка” і батько особи, призначеної Давидом відповідальним за царські виноградники (1 Хр 27:26), Махол, один із легендарних мудреців за часів Соломона (1 Цар 5:11) і назва танцю, особове ім'я Мірма і лексема зі значенням “омана” (1 Хр 8:10 [в Алепському кодексі]), утворюють омонімічні пари.

Низку жіночих імен також включено до масоретських приміток з подібних міркувань. Серед них такі відомі імена, як Міхаль, Рахав, Ріцпа, Сара і Шифра (Йов 26:13), а також менш відомі імена, як-от Аві, мати Єзекії (2 Цар 18:2), Авія (інше ім'я матері Єзекії (2 Хр 29:1), а також імена дружин юдеїв (1 Хр 2:24 і 2 Хр 8:9) у родоводах Хронік.

Варто зазначити, що ім'я Авія також може бути чоловічим, напр. Авія (1 Хр 4:17, 1 Хр 13:3) – цар Юдеї. Паралельним із цим є той факт, що звичайне жіноче ім'я Міріам також іноді зазначене як чоловіче (1 Хр 4:17).

Деякі особові імена та їхні омоніми зустрічаються лише двічі: один раз як особове ім'я та один раз як омонім у формі іменника чи дієслова. Ці типи імен називаються омонімічними дублетами та описуються в масоретських нотатках із позначкою “двічі і у двох значеннях”.

Деякі назви є омонімами топонімів. Зокрема, омонім імені Аддара-веніаминітянина, перерахованого в родоводі Хронік (1 Хр 8:3), є частиною топонімів Хацар Аддар (Чис 34:4) та Атрот Аддар

(Нав 16:5; 18:13). Омонім імені Яакана-ідумейнина, зазначений у родоводах Хронік (1 Хр 1:42 [в Алепському кодексі]), є частиною топоніма Бней Яакан (Чис 33:31), омонімом імені Кеїли, юдея в родоводах (1 Хр 4:19), є назва міста Кеїла (1 Сам 23:2) тощо, а омонімом імені Телема, сторожа воріт (Езд 10:24), є юдейське місто Телем (Нав 15:24).

Іноді та чи інша лексема є особовим іменем, якщо вона маркована конкретним акцентним знаком у певній формі, що відрізняє її від інших форм, які не мають цього наголосу.

Прикладом, коли субстантив на позначення особового імені Натан відрізняється від дієслівного омоніма за допомогою масоретського знака *закеф*, є ім'я Натан (лексема נָתַן є паузальною формою 3-ї особи однини перфекта дієслова, і вона зустрічається один раз із зазначеним акцентом у Єзек. 18:16). У цьому разі у Кн. Єзекиїла є масоретська примітка “єдиний з акцентом *закеф*, і так само з кожним особовим іменем”.

Тобто існує лише одне входження форми נָתַן у значенні “він дав” з акцентним знаком *закеф*, але ця форма в інших місцях використовується як особове ім'я Натан. І справді, ця форма із *закеф* зустрічається чотири рази як особове ім'я: двічі на позначення пророка Натана (2 Сам 12:5, 12:13), один раз на позначення Натана, згаданого у (1 Хр 2:36), та один раз як ім'я брата одного з воїнів Давида (1 Хр 11:38). Фіксується ще одна поява зазначеної форми з акцентом *етнахта* (Числа 7:9), але немає жодного входження особового імені Натан із цим акцентом. Лише коли в цій ситуації особове ім'я позначене акцентом *закеф*, воно стає омонімом відповідної дієслівної форми.

Іншим прикладом особового імені, яке відрізняється акцентним знаком від відповідного омоніма, є Беера (нащадок Рувима в родоводі Хронік, який у примітці до відповідної лексеми в (1 Хр 5:6) відрізняється лише акцентним знаком *етнахта* від омоніма на позначення міста). У цьому разі в особовому імені наголос падає на кінцевий склад, а в топонімі – на передостанній.

Масоретські нотатки іноді пропонують корисне пояснення різниці в написанні імені та його омоніма. Зокрема, у 1 Хр 1:4 на ім'я Ной є примітка про те, що «усі форми імені Ной наводяться у скороченому варіанті (тобто без літери “вав”), тоді як усі форми відповідного дієслова “бути спокійним, невимушеним” пишуться в повній формі» (Числа 11:25, Нав (3:13).

Зазначене дає змогу дійти висновку, що врахування масоретських позначок і відповідних коментарів часто може допомогти точніше зрозуміти зміст конкретного фрагмента біблійного тексту й прояснити значення його окремих фрагментів.

Цолін Д. В.

ORCID: 0000-0002-4928-0045

доктор філологічних наук,

професор кафедри біблійних наук

Український католицький університет

м. Львів, Україна

ЮДЕЙСЬКА ЛІТУРГІЙНА ПОЕЗІЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Ключові слова: єврейська література, літургійна поезія, юдаїзм, історія євреїв.

Літургійна поезія, зокрема віршовані молитви, зазвичай обділена увагою істориків і є об'єктом переважно філологічних досліджень – вивчення поетики, жанру, стилю і мови. Поетичні молитовні тексти залучають до історичних досліджень лише фрагментарно, у тих випадках, коли в них є згадки про події чи реалії епохи. Однак системний підхід до літургійних текстів як до історичного джерела відкриває значно ширші перспективи, адже дає змогу не лише реконструювати цілісно релігійний світогляд, а й відстежити ті ідеї, що були рушійними для епохи. Ця особливість молитовних текстів обумовлена тим, що люди *молилися про головне*, залишаючи периферійні ідеї та світоглядні концепти поза літургійним дискурсом.

Така тенденція чітко простежується в літургійних текстах різних епох історії єврейського народу, тож на основі зроблених спостережень запропоновано методологію вивчення ідейних концептів у молитовних текстах. Найбільш репрезентативні приклади наведені в нашій доповіді, а саме:

- Основна тематика молитовних поетичних текстів доби Другого Храму, досліджена на матеріалі літургійних творів, знайдених серед рукописів Мертвого моря (4Q 400-407; 11Q 17; 1Q Festival Prayers), коротких згадок у Мішні й Талмуді (*Тамід* 5:1; *ЄТ Берахот* 1. 8; *ВТ Берахот* 12а, 26б, 33а) та порівняно численних текстів з апокрифічних книг, виявляє тенденції до висування на перший план проблем зіпсутості людської природи й милості Бога, історичного одкровення та месіанських очікувань, так званої “ангельської літургії” як вищої форми поклоніння Богові. Водночас поширені в III–I ст. до Р. Х. мотиви “єнохічного” світогляду (тобто відображеного в книгах Еноха) представлені більш ніж стримано.

- Період рабинського юдаїзму (від II–V ст., тобто від часів формування Мішни й Талмуду) та Середньовіччя позначається певними змінами в молитовних мотивах: значно зменшується вплив

“ангельської літургії”, акцент робиться на історичному одкровенні, зосередженість на проголошенні “гріховності” людської природи значно зменшується, зазнає певних трансформацій (імовірно, під впливом полеміки з християнством). Натомість розвиваються нові жанри *piyutim* (פיוטים), *kinot* (קניות) та *slīḥot* (סליחות), представлені, зокрема, текстами з Каїрської Генизи та пізніми молитовниками, що демонструють вірність світогляду рабинського юдаїзму, з одного боку, та включення в молитовний дискурс історичних подій нової епохи (наприклад, жалобні пісні-молитви, написані в пам’ять про трагічні події Середньовіччя). Водночас молитви, що містять мотиви містики *Kabali*, використовуються досить стримано.

Запропонована в доповіді методологія аналізу молитовних текстів щодо відображення в них змін світоглядних парадигм та впливу історичних подій має на меті доповнити й поглибити реконструкцію атмосфери епохи, так би мовити, ізсередини.

Література:

1. Charlesworth J. H. The Old Testament Pseudepigrapha. New York : Doubleday & Company, 1983. 995 p.
2. Elbogen I. Jewish liturgy: a comprehensive history. New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 1993. 500 p.
3. Martinez F. C. & Tigchelaar E. J. The Dead Sea Scrolls. Leiden – New York – Köln : Brill, 1999. 1388 p.
4. M. Weinfeld. ‘Grace after Meals at the Mourners’ House in a Text from Qumran’, *Tarbiz* 41 (1992) 15–23.
5. יהלום יוסף. שפת השיר הפיוט הארץ-ישראלי הקדום. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 1985. 218 ע.
6. יוסף יהלום ומיכאל סוקולוף. שירת בני מערבא. שירים אראמיים של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית. ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1999. 384 ע.
7. פליישר א. שירת-הקודש העברית בימי-הביניים ירושלים : מאגנס פראס, 2007. 607 ע.

Яшна О. С.

ORCID: 0000-0002-6431-7539

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

м. Київ, Україна

РІМОНІМ У КОЛЕКЦІЇ НЗ “КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА”

Ключові слова: НЗ “Києво-Печерська лавра”, метал, юдейські сакральні предмети, рімонім, антирелігійна кампанія.

Усе життя юдеїв, їхня культура, мистецтво, звичаї нерозривно пов’язані з Торою. Повсякденність релігійного єврея – це певний набір традицій, практичних дій, які регулюються релігійними приписами. Саме тому речі, які оточували представників юдаїзму в домі чи синагозі, є джерелом осягнення та реконструкції історії життя громад, окремих людей, соціальних та політичних процесів. Наразі музеї України, зокрема й НЗ “Києво-Печерська лавра” (далі НЗ КПЛ), зберігають численні артефакти, пов’язані з юдейською культурою. Метою цієї роботи є введення до наукового обігу та аналіз рімонім з фондової збірки заповідника¹.

Рімонім – це парні наверхшя, що вдягаються на Ец-Хаїм (стрижні основи, на яку намотується сувій Тори). За формою вони можуть бути різними, але частіше частиною предмета є шишкоподібний елемент, схожий на фрукт, звідки в сефардських громадах виникла назва – таппуах (яблуко – івр.), а в інших, зокрема й ашкеназійських, – рімон (гранат – івр.) [8]. Ототожнювання фруктоподібного елемента саме з гранатом не випадкове, адже він є одним із семи вибраних плодів в Ерец Ізраель (Землі Ізраїлевої), саме гранат був принесений Моїсею розвідниками як доказ, що та земля плодоносить [7]. Ба більше, ще раніше в Торі в книзі Вихід 39:24–26 згадуються гранатові яблука в комплексі з дзвониками як частина прикрас одягу первосвященника Аарона [1]. Рімонім як наверхшя Тори вперше зустрічаються в документах XII ст. [8], зокрема, Рамбам зазначає, що рімонім є сакральними виробами та не можуть бути використані в мирських

---

¹ Дякую головній зберігачці фондів НЗ КПЛ Ірині Мартинюк, зберігачці групи зберігання “Метал” Галині Листопад, зберігачці групи зберігання “Архів” Наталії Батенко за сприяння дослідженню. Подяка Артему Федорчуку за допомогу при інтерпретації напису.

цілях, якщо тільки вони не були продані з наміром придбати на виручені кошти сувій Тори [6].

У фондах НЗ КПЛ збереглося 3 екземпляри рімонім – два парних вироби (КПЛ-М 4251, 4252) та один окремий (КПЛ-Т 2725) [5].

Парні рімонім (КПЛ-М 4251 та 4252) (Н=41,5 та 40 см), зроблені з білого металу (срібло?), зверху та всередині мають різьблений рослинний декор, який розташований на сферичних виступах, схожих на фрукти (рис. 1,1,2). Знизу – довгі порожнисті насадки, які надіваються на стрижні (Ец-Хаїм). По тілу рімонім мають гачки, на які надіті бронзові дзвоники. Один з рімонім має на вершині маленьку фігурку птаха з розправленими крилами, схожого на орла. Клейм виробника на виробах немає. На предметах проставлений старий інвентарний номер, тож за ним вдалося з'ясувати, що пара рімонім потрапила до колекції Всеукраїнського музейного городка² (далі ВМГ) із синагоги Розенберга (Київ, Щекавицька, 29) за актом від 18.05.1928 р. [3, арк. 942]. Синагога побудована в 1895 р. і була великим релігійним та громадським центром до її закриття радянською владою в 1929 р. [2, с. 133–142], тож рімонім, які були майном синагоги, ймовірно, були даровані туди наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст. В архіві НЗ КПЛ зберігаються офіційні листи, що стосуються вилучення культового майна з синагог під час антирелігійної кампанії 20–30-х рр. XX ст. Зокрема, синагога Розенберга разом з іншими, починаючи з 1926 р., фігурує в листах за підписом директора ВМГ П. Курінного. У листах до Окрполітосвіти висловлюється прохання вилучення культового майна синагог, яке було взято на облік Лаврським музеєм “з огляду на його історично-культове значення” [4, арк. 4, 12]. У листах до Петровського району міліції просять віддати в руки общинам акти на культове майно під розписку на відношеннях та повернути ці відношення з підписами до музею [4, арк. 14, 21]. З цих документів стає очевидно, що вилучення речей із синагоги Розенберга тривали впродовж декількох років. Чи були в актах від 1926 р., що додавалися до листів, представлені рімонім і процес вилучення та оформлення тривав два роки – радше ні, хоча є листи, які вказують на приховування і довгі “торги” за предмети. Ці документи в цьому разі наведені як джерело з розглядання і розуміння процесів потрапляння предметів із синагог до музею.

Рімон КПЛ-М 2725 (Н=30 см, m=241 г), зроблений зі срібла 600°, складається з порожнистої насадки на Ец-Хаїм, сферичного фрукто-подібного тіла, на якому відчekanений рослинний орнамент, зверху – плоска фігурка, яка зображує гранат (рис. 1,3). Від тіла відходять два

---

² Назва Лаврського музею з 1926-го до 1934 р.

довгі ланцюжки, до яких прикріплені конуси. Клейма виробника немає. Найбільш цікавим є напис івритом, зроблений на насадці. Напис нанесений за допомогою гравіювання та погано зберігся. Літери кострубаті, частково друковані, частково прописні; автор досить умовно дотримався трьох рядків і зробив багато скорочень, про що свідчать крапочки над літерами. Іноді крапки нанесені і між словами, для відокремлення їх одне від одного. Незважаючи на складності розшифровки, дещо вдалося інтерпретувати.

ה_הת[ט]לח • ם הק • שום כל גבר [א]ס
הנ מר בְּכָל דוד בן גל נכנם
קִקֶק כפא __ בשנת הִתְקס״ו

Розшифрувати перший рядок (рис. 1,3а) доволі важко, адже, незважаючи на те що літери наче можна впізнати і навіть щось складається в слова, загальний контекст не дуже ясний. Наприклад, є дві частини з літерами, розділеними крапкою **הק•שום**, над якою поза рядком стоїть літера **ט**. Якщо визнати, що літера вставлена замість крапки як та, яку пропустили, тобто **הקדשום**, можливо, це слово, яке має кореневі **קדש**, що означає “святість”, “святі”. Далі йдуть два слова **כל גבר**, які означають “кожен чоловік”, але в загальному контексті перший рядок не складається в логічний текст.

Другий рядок (рис. 1,3b) також містить окремі слова, деякі з яких не вдалося інтерпретувати. Те, що вдалося прочитати досить чітко, це два слова **דוד בן** – “Давид син”, далі за логікою йде ім’я батька та щось ще, що важко інтерпретувати.

Третій рядок (рис.1,3с) розшифрований найкраще і містить цінну інформацію. Починається він зі скорочення **קקק**, яке, найімовірніше, означає **קהילה קדושה** – “свята громада” (спільнота), далі йде слово **כפא**, яке може бути містом Кафа (м. Феодосія, Крим), остання частина **בשנת** **התקס״ו** інтерпретується як “у рік 5566”, тобто 1806 рік. Отже, незважаючи на те що повністю напис не вдалося прочитати, ми маємо ім’я Давида, який або міг бути дарувальником, або на честь нього (його смерті?) подарували цей рімон у синагогу. Давид, найімовірніше, був членом “святої громади Кафи”, від якої був зроблений дар у вигляді рімонім у 1806 р.

На рімоні бракує старого інвентарного номера, що ускладнює розуміння того, звідки та коли він потрапив до колекції ВМГ, яким був шлях предмета від Кафи до Києва. Напис на рімоні ставить більше

питань, ніж дає відповідь, тож це ще залишається проблемою подальших досліджень.

Аналіз рімонім з фондової збірки НЗ КПЛ показав, що вони використовувалися як сакральні предмети релігійними громадами України, зокрема Києва, у XIX – першій чверті XX ст.; ймовірно, всі вони були даровані синагогам представниками громад, зокрема й з віддалених регіонів, якщо зважити на напис на одному з рімонім; до колекції ВМГ вироби потрапили внаслідок антирелігійної кампанії 20–30-х рр. XX ст.

Література:

1. Вихід 39:24–26 // Біблія у перекладі І. Огієнка. URL: https://www.truechristianity.info/ua/bible/exodus_ua.php.

2. Кальницький М. Еврейские адреса Киева. К. : Дух і літера, 2012. 368 с.

3. НЗ “Києво-Печерська лавра”, відділ науково-фондової роботи, група зберігання “Архів”, НДФ-А 135.

4. НЗ “Києво-Печерська лавра”, відділ науково-фондової роботи, група зберігання “Архів”, КПЛ-А 950.

5. НЗ “Києво-Печерська лавра”, відділ науково-фондової роботи, група зберігання “Метал”, інв. ном. 2725, 4251, 4252.

6. Mishneh Torah, Tefillin, Mezuzah and the Torah Scroll 10:4 // Sefaria. URL: https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%252C_Tefillin%252C_Mezuzah_and_the_Torah_Scroll.10.3-4?ven=english|Maimonides%27_Mishneh_Torah,_edited_by_Philip_Birnbaum,_New_York,_1967&lang=bi

7. Numbers 13:23 // Sefaria. URL: <https://www.sefaria.org/Numbers.13.24?lang=bi&aliyot=0>

8. Torah Ornaments // Jewish virtual library. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/torah-ornaments>

**Рис. 1. Рімонім з колекції НЗ КПЛ: 1 – КПЛ-М 4251;
2 – КПЛ-М 4252; 3 – КПЛ-М 2725; 3а – КПЛ-М 2725 – напис,
перший рядок; 3б – КПЛ-М 2725 – напис, другий рядок;
3с – КПЛ-М 2725 – напис, третій рядок**

СЕКЦІЯ VIII. ІСТОРІЯ СХОДОЗНАВСТВА

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-60>

Абашинік В. О.

ORCID: 0000-0002-2584-5929

*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та суспільних наук
Харківський національний медичний університет
м. Харків, Україна*

СХІД У ПРАЦЯХ ХАРКІВСЬКОГО ПРОФЕСОРА БЕРНГАРДА РАЙТА (1762–1824)

Ключові слова: Бернгард Райт, Харківський університет, сходознавство, XIX ст.

Після заснування Харківський університет став одним із найважливіших центрів сходознавства в Україні, зокрема в першій третині XIX ст., коли тут викладали такі відомі фахівці, як Йоганн Готтфрід Барендт (1761–1805), Йоганн Альбрехт Бернгард Дорн (1805–1881), Іван Якович Кронеберг (1788–1838) та інші [1]. У зазначений час питаннями історії, культури, релігії, філософії, літератури Сходу займалися різні харківські викладачі та професори [2], серед яких був також Бернгард Райт (нім. Bernhard Reith, інколи Reid).

Здобувши вищу освіту в німецьких університетах Єни і Лейпцига та маючи численні літературні публікації і досвід викладання, Бернгард Райт (також Рейт) прибув до Харкова на запрошення куратора Северина Потоцького і був призначений із 2 вересня 1804 р. на посаду лектора історії та статистики. У 1809 р. він стає ад'юнктом, у 1811 р. – екстраординарним професором, а з 1814 р. – ординарним професором природного, державного та міжнародного права Харківського університету. У цей час Райт обіймав також інші посади, зокрема був членом комітету навчальних закладів Харківського навчального округу, деканом етико-політичного відділення в 1816 р. та 1820 р. тощо [3, с. 234].

Деякі харківські праці Бернгарда Райта були присвячені сходознавчій тематиці в найширшому сенсі. Серед них слід назвати латинську промову “Дух літературної культури Сходу та Заходу” (1812) та німецьку промову “Схід” (1814). Важливе місце в цих

публікаціях посідає тема “духу” в культурі та історії різних народів, зокрема й народів Сходу. На думку цього автора, з одного боку, “власному духу” одного народу протиставляється “чужий дух” іншого народу [3, s. 235]. Але, з іншого боку, Райт наголошує на єдності всіх народів та зазначає: “Перші твори мистецтва, залишки пам’яток далекої давнини свідчать про первісний великий дух, його подальше перетворення, його поступовість. Цей дух є єдністю від Гангу до Нілу” [4, s. 2].

У згаданих промові “Схід” (1814) роздуми харківського професора торкалися також важливої культурної та політичної тематики в розвитку різних народів, коли він підкреслював: “Один народ згідно з природним поняттям є корінним народом завдяки мові, релігії та звичаям усередині певних природних кордонів та відрізняється від кожного іншого корінного народу; перший голова народу є корінним головою, а перша завойовницька війна є об’єднанням багатьох народів в один народ. Так виникли перші імперії Сходу, так вони занепали через розпад” [4, s. 2].

Як основний висновок слід наголосити, що професор Бернгард Райт не лише знайомив харківських студентів з історією та культурою країн Сходу під час своїх занять, а й завдяки зазначеним та іншим працям зробив певний внесок у розвиток українського сходознавства в 1810-х рр.

Література:

1. Абашнік В. О. Сирія та сирійська культура у творчості Івана Кронеберга (1788–1838). *VI Конгрес сходознавців* : збірник матеріалів, м. Київ, 3 грудня 2022 року. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського; Львів – Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 10–13.

2. Abaschnik V. A. Johann Albrecht Bernhard Dorn (1805–1881) aus Coburg als Professor der Orientalistik in Charkow und Sankt Petersburg. *Coburger Geschichtsblätter. Hg. von der Historischen Gesellschaft Coburg e.V.* Heft 1–2. 2004. S. 26–39.

3. Abaschnik V. Der Beitrag polnischer und deutscher Gelehrter zu den Freiheitsdiskussionen an der Universität Charkiw in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej = Bulletin der Polnischen Historischen Mission*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2024. Nr. 19. S. 213–264.

4. Reith B. Der Orient. Eine Rede. Charkof: in der Universitäts-Buchdruckerey, 1814. 8 s.

Васильчук Н. М.

ORCID: 0009-0004-3582-5309

молодший науковий співробітник сектору

«Музей караїмської історії та культури»

Національний заповідник «Давній Галич»

м. Галич, Івано-Франківська область, Україна

“KARAY AWAZY” КРІЗЬ ВІКИ. ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА МАРДКОВИЧА

Ключові слова: караїми, голос караїма, караїмська мова, видавництво, переклад.

Одним з основних завдань, які окреслено ще на поч. XX ст. караїмськими громадськими діячами, є проблема збереження мови. Караїмська мова, що належить до кипчацької групи кипчацько-огузької підгрупи тюркських мов, сьогодні входить до переліку загрожених мов, тобто живих мов, чисельність носіїв яких скорочується або може критично скоротитися у близькому майбутньому. Караїмська мова має три діалекти: кримський, галицько-луцький (луцько-галицький), тракайський. В Україні станом на 2001 р., за останнім переписом населення, проживало 1196 караїмів. Осередком найчисленніших громад є Крим. За оцінками експертів, наразі в Україні залишилася приблизно тисяча представників, зокрема в Галичі, Луцьку – по одному караїму. Разом з носіями зникає мова.

Задля підтримки караїмської мови, її сталого розвитку на поч. 1920-х років відомий караїмський діяч Олександр Мардкович (1875–1944) розпочав видання творів рідною мовою. Цього року минає 150 років із дня його народження. Олександр Маркович Мардкович (1875–1944) – прозаїк, поет, популяризатор караїмської мови та культури. Народився він у сім'ї вчителя в Луцьку 8 березня 1875 р. З дитинства нанизував перлини караїмської самобутності. Батько був єдиним представником у кукизівській караїмській громаді, невдовзі переселився до Луцька. Родина Мардковичів проживала в Луцьку на Караїмській вулиці, де була локалізована караїмська громада.

Початкову школу, згодом гімназію Олександр закінчив у рідному Луцьку. Після випуску працював у нотаріальній конторі. У 1901 р. виїхав до Бреста, потім до Катеринослава. Працював також за фахом, водночас продовжував навчання на юридичних курсах у Києві. У 1903 р. склав на відмінно іспит на право самостійного виконання обов'язків нотаріуса. Невдовзі відкрив власне бюро. У 1910 р.

одружився з Розалією Сандомирською. Під час революції родина переїхала до Польщі, а в грудні 1921 р. повернулася додому. У той час О. Мардкович почав працювати в одній з нотаріальних контор, займався громадською діяльністю. Був дарувальником караїмського Олександрійського духовного училища. З 1921 р. обраний членом комітету з відновлення кенаси. Також тимчасово виконував обов'язки голови правління громади, брав участь у роботі з врегулювання юридичного статусу караїмів, з підготовки статутів окремих караїмських громад і Статуту Караїмського релігійного правління [1, с.122]. Брав активну участь у громадському житті місцевої караїмської громади. Опублікував два твори в часописі “Караїмське життя”. Його літературні псевдоніми – Al-Mar, Kokizow. Наприкінці 1920-х заснував видавництво з метою збереження рідної караїмської мови, виявлення інтересу до власного караїмського минулого, зміцнення традицій, надання матеріалів для читання і поширення знань з мови. З його ініціативи караїмська мова стала однією з мов богослужіння караїмів у Східній Європі.

Протягом 1931–1938 років за ініціативою Олександра Мардковича та за його редакцією у Луцьку виходив часопис із назвою “Karaj Awazy” – “Голос караїма”. У ньому публікувались історії з життя караїмських громад Луцька, Галича, Криму, Литви, Єгипту та ін., а також тексти псалмів, оповідання, поезії, нариси. У Луцьку досі є будинок 61 на вул. Лесі Українки (розташований у центральній частині міста), у якому була редакція видання. У часи Олександра Мардковича – вулиця Ягелонська, 111.

“Karaj Awazy” – це єдиний часопис, який видавався суто караїмською мовою [2]. Він був справді голосом караїмів серед інших голосів суспільства. Наприклад, у Вільні виходили “Караимское слово”, “Muśl Karaimska”, у Криму – “Известия караимского духовного правления”. Друкувалися вони польською, російською, арабською мовами.

Перший номер “Karaj Awazy” вийшов у 1931 році. На його обкладинці було зображення кенаси Бердянська, на сторінках – твори Сераї Шапшала, Ананьяша Зайончковського, Сергія Рудковського, Йозефа Лобаноса та ін. [2]. Усього вийшло 12 номерів “Karaj Awazy”. Цей часопис був у кожній караїмській громаді, майже у кожній сім’ї. Сьогодні він є у фондовій колекції Музею караїмської історії та культури Національного заповідника “Давній Галич”. Його передали до музею Яніна Львівна Єшвович (1930–2003) та Ада Зарахівна Зарахович. А. Зарахович – дочка відомого громадського і культурного діяча Зараха Зараховича (1890–1952), якому Олександр Мардкович завжди надсилав свої праці. А їх було чимало, у самому часописі – понад п’ятдесят.

Упродовж 1930–1939 рр. О. Мардковичу вдалося надрукувати 16 видань, з них 11 – караїмською мовою. Його перу належать авторська казка “Elijahunun Ucuru”, 1930 [3] – “Ілашикові пригоди” [4]; “Birtihı Keklernin”, 1931 [5] – “Зерно небес”; “Aj Jaryhynda”, 1933 – “У світлі місяця”; “Aziz Tas”, 1934 – “Священний камінь”. Також О. Мардковичу належить літературна обробка релігійних пісень “Zemerler” 1931 р. Ці твори увійшли в цикл “Караїмська бібліотека”.

У 1932 р. О. Мардкович видав “Календар на чотири роки” – “Łuwachlar Dert Jılha”. У ньому опублікував також науково-популярні статті, літературні твори. У 1937 р. написав поему “Halic” – “Галич”; у 1937 р. – “Janhy Jırılar” – “Нові пісні”; у 1938 р. – “Szelomit” – “Суламіта”; у 1939 р. – “Tozdurhan Birtik” – “Розсипане зерно” [6]. Знову ж таки з ініціативи О. Мардковича і його коштом з’явився “Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaïmskiego (narzeczce łucko-halicckie)” – “Короткий виклад граматики західнокараїмської мови (луцько-галицький діалект)” авторства А. Зайончковського [7].

Олександр Мардкович мав заслужений авторитет у середовищі караїмської громади і в польській владі. Від караїмської делегації Галича дістав диплом Почесного члена Галицької караїмської громади за заслуги у відродженні караїмської мови. Відбулося це 1 травня 1937 року [8, с. 145]. 1938 року за діяльність на користь Караїмського релігійного товариства польська влада нагородила О. Мардковича та З. Шпаковского високою державною відзнакою – Срібним хрестом заслуги [9, с. 147].

5 квітня 1944 р. Олександр Мардкович знайшов свій вічний спочинок. Після його смерті аж до наших днів луцько-галицьким діалектом караїмської мови не надруковано жодного твору. За словами Володимира Шабаровського, якби не ця людина, мало що було б відомо про західноукраїнський варіант караїмської мови [10, с. 125]. Нащадки Олександра Мардковича проживають у Польщі: з дружиною виховував трьох дітей.

Насправді безцінними скарбами сьогодні, через майже століття після написання, є його твори. А одна з казок Олександра Мардковича навіки закарбувалася в серцях відвідувачів Музею караїмської історії та культури. Це казка “Eliahunun usigu”, видана в Луцьку 1930 р. [10, с. 3–16]. З нею ми познайомилися в музеї у 2004 році. А книгу цю музею передала Яніна Львівна Єшвович (1930–2003) – берегиня спадщини галицьких караїмів, яка була носійкою караїмської мови. До речі, що з метою фіксації караїмської мови до Галича приїжджав у 1960-х роках тюрколог Кенесбай Мусаєв (1931–2020). Так книга стала частиною музейного фонду. Пізніше, 17 грудня 2018 р., на сайті “Хроніки Любарта” був розміщений український переклад цього твору

та інших караїмських творів, який здійснив Володимир Шабаровський [11]. Цей переклад дав можливість більшій аудиторії, включно з тими, хто не володіє караїмською мовою, дістати доступ до унікального літературного твору.

Звичайно, що ми не могли оминати цей ексклюзив і невдовзі, а саме 28 грудня 2020 р., на YouTube каналі Музею караїмської історії та культури опублікували його в аудіоформаті [12].

Історія на цьому не завершилася. 2 листопада 2022 р. під час реалізації проєкту “Творимо дива” з метою мультисенсорного сприйняття культури ми читали казку в українському перекладі зі всіма охочими в музеї. І надалі прагнемо донести до вас світло істини надзвичайної, з яскраво вираженою мораллю казки “Eliahunun ucuru” – “Ілашикові пригоди”. Зазначимо, що твори караїмською мовою ми почали видавати у 2018 р. Початок цьому поклала збірка поезій Захарія Ісаака Абрагамовича “І нам весна всміхнеться” [13]. Проте збірка не мала належної підтримки, внаслідок чого було опубліковано лише 20 примірників.

Також працюємо над перевиданням казки та інших творів Олександра Мардковича та караїмського поета Сергія Рудковського. Перекладом творів з караїмської мови українською займається Володимир Шабаровський. Це справді важливий крок у збереженні та популяризації культурної спадщини караїмів.

Слова Олександра Мардковича з передмови до казки “Eliahunun ucuru” “нас, караїмів, мало, і немає кому писати нашою мовою” відображають всю суть його діяльності. Він узяв на себе просвітницьку місію відродження караїмської мови, її популяризації і вивчення. Він був променем світла, вогонь якого не згасає і сьогодні. Завдяки ще одному ентузіасту – Володимир Шабаровському ми відкриваємо багатий світ караїмської літератури. Караїмська культурна спадщина житиме у віках, і “Голос караїма” (“Karaj Awazy”) буде лунати зі сторінок оновлених і нових видань, оцифрованих ресурсів, збереженої пам’яті.

Література:

1. Шабаровський В. Караїми на Волині. Луцьк: Твердиня, 2013. 250 с.
2. Karaj Awazy. Łuck, Wydawca Aleksander Mardkiewicz, 1931. 32 s.
3. Mardkiewicz A. Eliahunun ucuru (jomak). Łuck, 1930. 16 s.
4. URL: Ілашикові пригоди. Караїмська казка в українському перекладі Володимира Шабаровського // <https://www.hroniky.com/news/view/14083-ilashykovi-pryhody-karaimska-kazka-v-ukrainskomu-perekladі>
5. Mardkiewicz A. Birtihi Keklernin. Łuckada – Saharda, 1931. 40 s.

6. Mardkowicz A. Tozdurhan Birtik. Łuckada, 1939. 25 s.
7. Zajączkowski A. D-r. Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaïmskiego (narzecze łucko-halickie). Łuck: Wydął Aleksander Mardkowicz, 1931. 34 s.
8. Uroczystości ku czci A. Mardkowicza // Myśl Karaïmska. Wilno. 1937–1938. T. 12, z. 12. 154 s.
9. Odznaczenia // Myśl Karaïmska. Wilno. 1937–1938. T. 12, z. 12. 154 s.
10. Mardkowicz A. Elijahunun ucuru (jomak). Łuck, 1930. 16 s.
11. URL: Ілашикові пригоди. Караїмська казка в українському перекладі Володимира Шабаровського <https://www.hroniky.com/news/view/14083-ilashykovi-pryhody-karaïmska-kazka-v-ukrainskomu-perekladі>
12. URL: Elijahunun ucuru (jomak). Ілашикові пригоди. Караїмська казка. Аудіоверсія <https://youtu.be/pMARBxn9egA?si=A9JRvmxXNgwMeEwb>
13. Захарій Ісаак Абрагамович. І нам весна всміхнеться. Збірка поезій. Галич : видавництво “Ярина”, 2018. С. 111.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-62>

Кіктенко В. О.

ORCID: 0000-0002-0078-4285

*доктор філософських наук, старший науковий співробітник,
в. о. директора*

Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ В КИТАЄЗНАВСТВІ (1984–2024)

Ключові слова: цифрова гуманітаристика, китаєзнавство, періодизація, технології, оцифрування текстів.

Цифрова гуманітаристика (ЦГ) в китаєзнавстві пройшла складний шлях становлення протягом 1984–2024 років, трансформуючись від початкових експериментів до зрілої академічної дисципліни. Дослідження розвитку ЦГ в китаєзнавстві дає змогу виділити чотири основні періоди, кожен з яких характеризується специфічними технологічними досягненнями, методологічними підходами та інституційними змінами.

Перший період (1984–1995) – становлення ЦГ в китаєзнавстві. Започаткований ідеєю Цянь Чжуншу про використання комп’ютерів для аналізу класичних китайських текстів [2, с. 17]. Ключовими досягненнями стали: розробка стандарту GB 2312-1980 для кодування 6763 спрощених китайських знаків, створення персонального комп’ютера Great Wall 0520CH (1985 рік), заснування бази даних CHANT у Китайському університеті Гонконгу (1988 рік). Паралельно розвивалися системи машинного перекладу (KY-1, Transtar) та методи введення ієрогліфів (система “п’ять штрихів”). Цей період заклав технологічний фундамент для подальшого розвитку галузі.

Другий період (1996–2005) – формування цифрових архівів та базових принципів цифрового китаєзнавства. Характеризується стандартизацією підходів до цифрової обробки текстів. Важливими віхами стали: документ RFC 1922 (1996 рік) для передачі китайського тексту в інтернеті, створення проєкту CHGIS (2001), впровадження Unicode 3.1 з розширенням CJK Extension A для стародавніх ієрогліфів, адаптація TEI P4 для роботи з XML (2002) [1, с. 25]. Цей період також відзначився створенням “Біографічної бази даних Китаю” та запуском Національного проєкту цифрової бібліотеки KNP.

Третій період (2006–2015) – інституціоналізація цифрового китаєзнавства. Відзначається створенням спеціалізованих центрів та активним міжнародним співробітництвом. Запуск “Китайського текстового проєкту” Дональдом Стерджоном (2006 рік), проведення першого Міжнародного семінару з цифрових колекцій у Тайванському університеті (2009 рік), створення першого дослідницького центру ЦГ в КНР в Уханському університеті (2011 рік) стали визначальними подіями цього періоду [3, с. 191]. Важливими проєктами стали розробка платформи DocuSky, інформаційний атлас наукової думки епохи Сун-Юань, база даних комерційної реклами Китаю та ін.

Четвертий період (2016–2024) – сучасний етап розвитку ЦГ в китаєзнавстві. Характеризується диверсифікацією технологій та впровадженням штучного інтелекту. Експоненціальне зростання кількості публікацій, активне використання технологій BERT та ChatGPT, розвиток краудсорсингових проєктів демонструють зрілість дисципліни. Ухвалення Національної стратегії цифровізації культури КНР (2022 рік) підкреслює державну підтримку галузі. Особливого значення набули проєкти просторової історії (“Китайська цивілізація в часі та просторі”, “Геоінформаційна система Шовкового шляху”) та системи OCR для історичних документів.

Основними викликами для розвитку ЦГ в китаєзнавстві залишаються обмежений доступ до даних, технічні складнощі розпізнавання історичних текстів, потреба вдосконалення систем автоматичного

аналізу китайської мови. Перспективи розвитку пов'язані з інтеграцією великих мовних моделей, концепцією Lean AI та створенням відкритих цифрових репозиторіїв.

Аналіз періодизації свідчить про поступову трансформацію ЦГ в китаєзнавстві від технічного інструменту до обов'язкового складника дослідницької діяльності, що відкриває нові горизонти для гуманітарних наук у цифрову епоху та формує інноваційні методологічні підходи до вивчення китайської культурної спадщини.

Література:

1. Chen Jing, "One Among Many: Digital Humanities in China". *IIAS Newsletter*. 2022. No. 92. P. 25. (2).
2. 耿元骊。 “三十年来中国古籍数字化研究综述 (1979–2009)”。 *第二届中国古籍数字化国际学术研讨会论文集*。北京： 五洲传播出版社, 2009。 第17–33页。
3. 赵薇。 “数字时代人文学研究的变革与超越——数字人文在中国”。 *探索与争鸣*。 2021。 第6号。 第191–206+232–233页。

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-63>

Підвойний В. М.

ORCID: 0000-0003-1500-9633

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри тюркології

Навчально-науковий інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОЇ ФІЛІЇ ВУНАС: СТРУКТУРА, ТЕМАТИКА, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Ключові слова: Агатангел Кримський, ВУНАС, бібліотечна колекціологія, книжкова колекція, трансфер книжкової одиниці.

У доповіді представлені тематичні та жанрові кластери книжкової скиби Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), які зберігаються у структурі Бібліотеки-колекції Агатангела Кримського (БКК) у фондах НБУВ, що були сегментовані внаслідок тотальної вибірки та експлікації приватної книжкової колекції вченого.

Напередодні 100-річчя від дня заснування ВУНАС актуальним питанням є облігаторне висвітлення історії розвитку і функціонування зазначеної інституції – інформаційний потенціал, наукова активність, ідеологічні дискурси та значення асоціації для розвитку теоретичного практичного сходознавства на теренах України у хронологічному вимірі.

Процес формування візій, мети і базових функційних концепцій ВУНАС дістав належне висвітлення і наукове обґрунтування у працях Е. Циганкової [4], Ю. Кочубея [1], Д. Урсу [2], І. Чернікова [3]. Проблемним локусом і необ’єктивізованим питанням залишається тема функціонування у структурі ВУНАС та ВУАН форматних науково-бібліотечних осередків і бібліографічної діяльності її членів (бібліотека Кабінету арабо-іранської філології), що в перспективі відкриває платформу для реалізації проєкту “Сходознавчі бібліотечні центри України”.

Брак деталізованої інформації щодо кількісних характеристик фондів, інформаційного потенціалу книжкових зібрань, що функціонували у структурі регіональних філій ВУНАС, дефіцит інформації про локації, правил користування фондами та якісного складу користувачів компенсується численними даними про активну бібліотечну і книгознавчу діяльність (протоколи ВУНАС в архівних кластерах ІР НБУ ім. В. І. Вернадського).

Окреслення тенденцій і принципів бібліотечної діяльності зазначених осередків уможливить деталізацію процесу формування сходознавчого дискурсу, а ревіталізація (відновлення каталогів) сприятиме глибшому розумінню складних процесів становлення української сходознавчої традиції другої половини 20-х рр. – початку 30-х рр. ХХ ст. Важливим фактором такої деталізації слугують маргіналії, печатки, штемпелі на сторінках книг, які перебували у фондах аналізованих бібліотечних колекцій.

Відповідно до архівних джерел, активною стратегією наповнення фондів Центральної бібліотеки (ЦБ) ВУНАС був книгообмін між ВУНАС та науковими організаціями-партнерами [3, с. 23].

На сьогодні єдиним джерелом для детермінації історії ЦБ ВУНАС є приватна колекція А. Кримського, що локалізована у фондах НБУВ, Інституту сходознавства імені А. Кримського та Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

Рис. 1. Печатка Центральної бібліотеки ВУНАС

Відповідно до попередніх статистичних узагальнень, орієнтовна кількість артефактів, які 100 років тому були складовою частиною фонду ЦБ ВУНАС і згодом потрапили до структури БКК, становить 54 позицій. Кожна книжкова одиниця має відповідний сфрагістичний маркер (рис. 1).

Жанрова диференціація опрацьованого книжкового сегмента дає можливість детермінувати орієнтовну тематику, серед якої чітко виділяються лексикографічні джерела (Во 803435 / Кримський А. Ю. ← Ог.-12183), нумізматичні каталоги (Во 807066 / Кримський А. Ю. ← Ог. 12414), джерелознавча література (Во 803427 / Кримський А. Ю. ← Ог.-12490), термінологічні довідники (Во 803845 /2/ Кримський А. Ю. ← Ог. 2532), методична література (Во 806233 / 1 / Кримський А. Ю. ← Ог.-12425).

Тематична кластеризація свідчить про когерентність сегментованого субфонду до загальної тюркології, киримотатарознавства, азербайджаністики, узбекознавства та туркменознавства.

Відповідно до аналізу сфрагістичних даних, трансфер книжкових одиниць із фондів ЦБ ВУНАС має стандартну формулу – ЦБ ВУНАС → фонд “Орієнталія” НБУВ → БКК.

Переважна частина книг, які входили до фонду ЦБ ВУНАС, мають статус аномалій, адже ці артефакти потрапили до структури БКК вже після того, як фундатор передав свою колекцію до фондів НБУВ.

Подальший пошук артефактів ЦБ ВУНАС може здійснюватися за допомогою порівняння сфрагістичних даних, результатом якого може стати бібліографічний проект “Ретроспективний каталог бібліотеки ВУНАС”, і уможливить деталізацію наслідків ідеологічного та антропогенного впливу на історію, структуру та функціонування сходознавчих осередків України.

Література:

1. Кочубей Ю. Брама до Орієнту. До 60-річчя Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. *Всесвіт*. 1986. № 11. С. 160–163.
2. Урсу Д. П. З історії сходознавства в Криму. *СС*. 1996. № 2. С. 106–122.
3. Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. *УІЖ*. 1991. № 2. С. 31–38.
4. Циганкова Е. Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1930). *СС*. 2006. № 2. С. 11–23.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-64>

Потульницький В. А.

ORCID: 0000-0003-0318-7424

*доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

КРИМСЬКА ТЕМАТИКА В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КУРСАХ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА З ІСТОРІЇ, ПРОЧИТАНИХ У ГАРВАРДІ ТА КИЄВІ В 1980–1990-Х РОКАХ

Ключові слова: Кримський ханат, Омелян Прицак, історіософія.

1. Завдання дослідження – реконструювати кримську тематику, яку Омелян Прицак розкривав у лекційних курсах, прочитаних ним у Гарвардському університеті в 1980-х рр. та в Київському університеті в 1991–1996 рр., а також провести порівняльний аналіз низки ідей та положень, висунутих ученим з метою встановити діалектику інтеграції Криму до української та світової історії, яку він вважав за потрібне здійснити.

2. У Гарвардському університеті в 1980-ті роки Омелян Прицак читав окремий спеціальний англomовний курс “Історія Кримського ханату”, який складався з трьох частин. У першій частині курсу дослідник подав у діахронний спосіб передісторію ханату, яка розпочалася в епоху великого переселення народів і завершилась остаточним встановленням ханату як династичної держави за правління ханів Сахіба і Девлета Гіреїв. У цій частині Омелян Прицак зупиняється

на історії гунів, готів, хозарів і Візантії [1, s. 1]. У другій частині курсу послідовно розглядаються історія династії Гіреїв, кланів, зокрема клану нагаїв, мусульманські інституції, населення Криму і демографічна ситуація в Криму, а також історія османської частини Криму [1, s. 1]. У третій, заключній частині курсу автор розглядає історію відносин Кримського ханату і запорозьких козаків у першій половині XVII ст., зокрема між тодішнім ханом Ісламом Гіреєм III та Богданом Хмельницьким. Далі йде розгляд історії Криму в контексті відносин між Україною, Польщею, Османською Портою та Московією у другій половині XVII ст., процесу та особливостей посилення Московської держави на північних берегах Чорного моря. Заключні лекції курсу присвячені історії Криму протягом XVIII ст., до 1772 року, реформам та російській анексії Криму [1, s. 1].

3. У лекційному курсі “Історіософія”, який Омелян Пріцак читав у Київському університеті в 1992–1996 рр., кримська тематика була розкрита автором в окремій проблемній лекції з історії Кримського ханату. Вчений наголошує, що історично після розпаду Золотої Орди Крим став об’єктом суперечок і впливів двох її сусідів – Москви і Литви. Саме при дворі великого князя Литовського Вітовта перебував майбутній засновник Кримського Ханства і династії Гіреїв – Хаджі Гірей, який у 1428 році покинув Литву і намагався зміцнити власні політичні позиції в Криму з литовською допомогою [2, с. 4, 6–7]. Що стосується Москви, то Омелян Пріцак звертає увагу на механізм, яким Катерина II здобула Крим. Домігшись того, що османи визнали Крим з 1774 р. незалежною державою, вона організувала справу так, що дістала “право” окупувати Крим, оскільки османи вже не мали на нього права, і створила ситуацію, що ця територія “просить”, – давня, за визначенням Пріцака, тактика, що була застосована і в цьому випадку [2, с. 6, 17]. Завершує Пріцак свою лекцію розглядом питання реалізації політичних прагнень Хмельницького, який потребував татарської кавалерії і мав дружні зв’язки з перекопським володарем Тугаєм-беєм, а також перерахуванням тих спільних моментів, які пов’язували Крим з гетьманською державою [2, с. 15–16].

4. І в американський, і в український періоди життя вчений не розглядав, дотримуючись заповітів свого вчителя Агатангела Кримського, жодного з аспектів давньої і нової історії Криму поза контекстом української історії, постійно наголошуючи на тому, що відносини українських гетьманів та кримських ханів мали тяглість ще з середньовічних часів і тому Україна має більше прав на Крим, аніж Російська імперія Романових, кримська історія якої починається лише в ранньонову добу, тобто з кінця XVIII ст.

Література:

1. Pritsak Omeljan. The History of Crimean Chanate // Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1150.

2. Омелян Пріцак. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція “Кримський Ханат та його соціально-політичні особливості як державного династичного утворення” // Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (не впорядкований).

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-65>

Проскурін І. А.

ORCID: 0000-0003-4922-223X

викладач зарубіжної літератури

Комунальний заклад «Харківський ліцей № 174»

Харківської міської ради

м. Харків, Україна

СХОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА І. Н. ВІННІКОВА: “ЛЕГЕНДА ПРО ЗАКЛИКАННЯ МУХАММАДА У СВІТЛІ ЕТНОГРАФІЇ”

Ключові слова: етнографія, іслам, релігієзнавство, сходознавство.

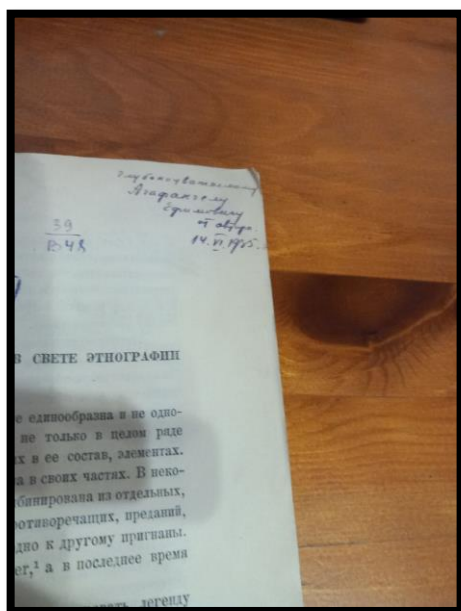
Примірник розвідки І. Н. Віннікова “Легенда про закликання Мухаммада у світлі етнографії”, що зберігається в архіві наукової бібліотеки Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, має напис “Вельмишановному Агатангелу Юхимовичу від автора. 14. VI. 1935”.

І. Н. Вінніков зазначає, що легенду про закликання пророка Мухаммада аналізували *par excellence* із позицій “філологічних” та “раціоналістичних”. На противагу зазначеним підходам, І. Н. Вінніков пропонує розглянути цю легенду, зважаючи на стародавні арабські уявлення, що є її підґрунтям. Дослідник переконаний, що лише в такий спосіб можливо встановити сенс легенди, зрозуміти причину існування різноманітних її варіантів; встановити, що є в цій легенді дійсною народною творчістю, а що – свавіллям інтерпретаторів подальших часів; вирішити питання, чи є легенда насправді арабською.

І. Н. Вінніков розглядає дві версії легенди про закликання Мухаммада. Перша має три структурні елементи: 1) Мухаммад починає бачити духів, які сповіщають, що він є пророком. Мухаммад боїться

світу духів, постійного контакту з ними. Духи ведуть Мухаммада в гори, адже в горах його, самотнього, змученого безсонням та голодом, легше буде примусити прийняти своє призначення; 2) до Мухаммада, зрештою, приходить його guardian spirit, який сповіщає про його обрання. Але пророкам доводиться багато терпіти від людей та від духа, під владою якого вони перебувають. Мухаммад відмовляється. Але дух погрожує йому смертю. Мухаммад, зрештою, погоджується. Але не зовсім, ще не згасло в нього сподівання “втекти” від місії пророцтва; 3) дух на певний час відходить від Мухаммада, але потім з’являється як господар неба та землі і всього того, що між ними. Зрештою, Мухаммад приймає місію пророцтва.

Друга версія також має три структурні елементи: 1) Мухаммад починає “відчувати духів” та прагне до контакту з ними. Він відходить у гори, де не спить та не їсть, для того щоб бачити духів частіше; 2) перед Мухаммадом з’являється дух. “О Мухаммад, я Джабраїл! Я почув тебе!” Більше дух нічого не каже Мухаммадові; 3) більше дух не з’являється. Мухаммад впадає у відчай та вирішує вчинити самогубство. Він іде на гірську вершину. Але дух, бачачи його наполегливість, з’являється знову й промовляє: “О Мухаммад, ти дійсно посланець Аллаха!”

КРУГЛИЙ СТІЛ «ЄВРЕЙСТВО НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ»

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-66>

Берсенев П. О.

ORCID: 0009-0008-3967-8229

незалежний дослідник

м. Київ, Україна

ОГЛЯД СУЧАСНОГО СТАНУ МАТЕРІАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ ТА ЇХНІХ ЛОКАЦІЙ У ЗОНІ ВІДЧУЖЕННЯ: ЗБЕРЕЖЕНІ ТА ЗНИЩЕНІ СИНАГОГИ Й КЛАДОВИЩА ПІВНОЧІ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Ключові слова: некрополістика, юдаїка, Чорнобиль, Полісся, мацева, синагога.

На території сучасної Зони відчуження, утвореної після аварії на Чорнобильській АЕС та евакуації населення з радіоактивно забруднених територій, збереглася певна кількість об'єктів матеріальної культури, що свідчать про багатовікову присутність єврейських громад у північному регіоні Київського Полісся.

Метою дослідження є виявлення стану збереження об'єктів єврейської культурної спадщини в зоні Чорнобильської аварії на основі польової документації 2021–2025 рр., архівних джерел та локальних історичних описів.

У XVIII – на початку XIX ст. два містечка на території сучасної Зони відчуження виконували функції кагальних центрів – Чорнобиль та Хабне (нині Поліське). У середині XIX ст. на півночі Радомисльського повіту було також засновано кілька єврейських землеробських колоній. Хоча більшість із них проіснували недовго, колонії Бобер, Рудня-Бобрик, Варовичі та Лельов зуміли адаптуватися до малородючих умов Полісся та зберігалися тривалий час.

У місті Чорнобилі упродовж сталого існування єврейської громади (від 1648-го до 1986 р.) діяло до десяти культових споруд. Зокрема, збереглися: Велика синагога хасидів (1894), синагога Шльоми-Бенціона Тверського (1904) та перебудована будівля кагалу, найстаріші елементи якої датуються 1820-ми роками. До 1897 року громада нараховувала 5526 осіб, а офіційно зареєстрованих молитовних будинків було вісім [1, с. 24].

Важливою пам'яткою є локація старого кладовища (1770–1880-ті рр.), демонтованого в 1937 році. У 1990 р. за зверненням американських хасидів на місці старого цвинтаря були споруджені два символічні огелі: один на честь Менахема-Нахума бен Цві-Герш Тверського (1730–1797), інший – для рабі Аарона бен Мордехая (1787–1871) та його синів.

Нове кладовище, засноване 1884 р., використовувалося до евакуації міста. Там розташована братська могила жертв Шоа та єврейських погромів 1919 року. Цвинтар зазнав руйнувань у роки нацистської окупації. Збереглася також типова єврейська житлова забудова кінця XIX – початку XX ст.

У Хабному (Поліському) в період з XVIII до XX ст. діяло чотири культові єврейські споруди, з яких до сьогодні частково збереглася лише одна. Старе кладовище (засноване в 1720-х роках [2, с. 32]) було повністю знищене в роки нацистської окупації, а його мацеви використано як будівельний матеріал місцевими мешканцями [3, с. 3]. До нашого часу дійшли лише поодинокі гранітні мацеви 1880-х років. Натомість нове кладовище (1897) зберегло значну кількість поховань 1930–1960-х років, а також могилу жертв Шоа на західній околиці містечка.

Синагоги та кладовища колоній Бобер і Рудня-Бобрик [4, с. 231; 5, с. 140] не збереглися, що пов'язано з використанням недовговічної деревини як у культовому будівництві, так і для традиційних поліських дерев'яних мацевот.

Особливу цінність має локалізація єврейського кладовища XVII ст. в селі Луб'янка [2, с. 35; 6, с. 131]. Після подій Хмельниччини єврейська громада залишила цей населений пункт, і у XVIII ст. її чисельність не перевищувала 2–3 родин-орендарів [7, с. 303, 392, 711].

Отже, запропоноване дослідження є системним оглядом єврейських кладовищ, синагог та інших локусів пам'яті в північному Поліссі в межах Зони відчуження. Його новизна полягає в поєднанні польової документації з архівними та наративними джерелами, що дає змогу не лише фіксувати збережені чи знищені об'єкти, а й реконструювати їхнє історичне функціонування та значення для локальних громад. У радянський період об'єкти юдейського культурного спадку залишалися поза увагою через ідеологічні обмеження, а після 1986 року – через обмежений доступ та режимність території. Додатковим чинником ускладнення досліджень стали бойові дії та тимчасова окупація регіону російськими військами в лютому – березні 2022 року, що спричинило часткову втрату доступу до об'єктів та нові ризики для їхньої збереженості.

Література:

1. ДАКО. Ф. 1. Оп. 331. Спр. 119.
2. Тан-Богораз В. Г. Єврейське містечко в революції. Ленінград, 1926. 219 с.
3. ДАКО. Ф. 209. Оп. 1. Спр. 14 – “Накази Хабенської районної управи по житловим питанням”.
4. Мозговий В. Г. Нарис Київської губернії. Москва. 1881.
5. Список населених місць Київської губернії. Київ : Губернський статистичний комітет, 1900.
6. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. 1864. 763 с.
7. Архив Юго-Западной России, часть 5, т. 2. 1890. 1045 с.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-67>

Гурдуз А. І.

ORCID: 0000-0001-8474-3773

кандидат філологічних наук, доцент,

*доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
м. Миколаїв, Україна*

ІСТОРИЧНА ДРАМА ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ У СТРАТЕГІЯХ ФЕНТЕЗІЙНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ

Ключові слова: міфологема, метафора, єврейство, фентезі, масова свідомість.

Актуалізація теми історичної трагедії єврейського народу у фентезійному романі першої чверті ХХІ ст. триває в руслі посиленого інтересу до рецепції метажанром знакових історичних подій людства, зокрема до початку ХХ ст. З огляду на впливовість фентезійного естетизму передовсім на молоду аудиторію і формування в неї (імагологічних) імперативів, відповідних характеру інтерпретації зазначених глобальних подій, малодосліджена (аспектно – дослідження Дж. Александера, О. Рафальського, Ф. Накві та ін.) проблема функціонування в культурі новітніх міфологем на основі історичного травматичного досвіду видається актуальною. Провідні позиції в окресленому художньому контексті посідає тематика історичних переслідувань єврейства (з біблійних часів), а її міфологізовані елементи дістають у масовій

свідомості нові смисли. Метою пропонованої студії є спроба вперше визначити ідейно-ідеологічні стратегії та формат звернення до міфологемного комплексу історичних переслідувань єврейства в українському і зарубіжному фентезійному романі першої чверті ХХІ ст.

За можливості осмислення наслідків вимушеного способу життя єврейства, його побуту й збереження релігійних традицій у країнах Східної Європи ХVІ–ХVІІІ ст. для національної сучасності з позицій соціокультурного герметизму (навіть із негативним бекграундом [1, с. 54]) або прогресивних ліберальних прагнень (з метафоричною настановою “вийти з укриття” [3, с. 49] – вже фігурального часового гетто) семантичне поле міфологемного комплексу єврейських переслідувань у масовій культурі надзвичайно розширюється і, зокрема, синонімізується з семантикою низки інших національних трагедій, про що свого часу попереджала Ф. Накві [2, с. 7]. Атрибутивним при цьому виступає художньо високовалентний концепт гетто – наприклад, у знакових “Големі і джинні” (“The Golem and the Jinni”, 2013) Х. Бекер, “Домі дивних дітей” (“Miss Peregrine’s Home for Peculiar Children”, 2011–2021) Р. Рігга чи “Всіх душах” (“All Souls”, 2011–2014) Д. Гаркнесс. Частіше інсталяція цього концепту в (непрофільно тематичний) художній текст – навіть з абстрагованою дитинною, медичною, супергеройською тематикою тощо – може бути трактована як тенденційно мистецький експеримент, паралельно підключає панівну на поточному культурному етапі романтизовану в Майрінковій традиції (“Der Golem”, 1915)) стереотипізацію, і в результаті трагедія єврейства підноситься в мистецьки нетривіальній (і парадоксальній – як в “Інституті” (“The Institute”, 2019) С. Кінга) формі, зазнає вторинної культурологічної міфологізації (А. Нямцу) й насичує твір глибокою історіософією.

Негативне з погляду єврейської національної пам’яті співвіднесення в сучасній культурі переслідувань євреїв із корпусом історичних національних трагедій (П. Нора) “урівноважується” ефектом універсалізації міфологемного комплексу етнічних гонінь і геноцидів узагалі, а отже – здатністю високого ступеня поширення, особливо у фентезійному просторі. Дослідження імагологічних та інших наслідків культурологічної міфологізації ключових подій історії єврейства у площині тенденцій розвитку масового мистецтва ХХІ ст. становить науковий інтерес і є перспективним для аналізу трансформації відповідного національного іміджу.

Література:

1. Alexander J. C. The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. New York : Oxford University Press, 2003. 296 p.

2. Naqvi F. The Literary and Cultural Rhetoric of Victimhood: Western Europe, 1970–2005. New York : Palgrave Macmillan, 2007. 264 p.
3. Riggs R. A Map of Days. London : Penguin Books, 2019. 480 p.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-68>

Еткіна І. І.

ORCID: 0000-0002-2066-4045

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
м. Чернігів, Україна*

ЄВРЕЇ У СПРАВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ

Ключові слова: судова установа, більшовики, обвинувачення, свідки, вирок.

Чернігівський революційний трибунал – судовий орган більшовиків, що діяв без будь-якої правової бази, виключно за принципом “революційної доцільності”. Ним до розстрілу 24 липня 1919 р. був засуджений Борис Володимирович Венглінський віком 20 років, уродженець м. Городня Чернігівської губернії. Він служив у чині прапорщика в Першій світовій війні. Повернувся додому під час Гетьманату П. Скоропадського. Явився до коменданта, призначили його ад’ютантом, підписався служити 5 місяців. За декілька днів комендант змінився і Бориса перевели в рядові. Платили мало, звільнитися не вдалося через підписку. Через 2 місяці втік до брата в Одесу перечекати. У Городні значився дезертиром. Повернувшись, щоб уникнути служби, пішов навчатися до 7-го класу гімназії. Але через 2 місяці навчання був мобілізований і дістав наряд “на усмирение шайки”. Шайкою виявилися більшовики в с. Дроздовиці. До села Венглінський, за його показаннями, не дійшов, тікав назад разом з іншим учнем. Невдовзі влада видала наказ про відстрочку від служби учням середніх закладів. Борис звільнився і вчився до приходу більшовиків. Слідчий Городнянської ЧК Кулеш звинувачував Венглінського у службі у “вільному козацтві” на посаді старшини карального загону, у придушенні більшовицьких повстань, у бою проти радянських військ. Справа була передана до Чернігівського

губревтрибуналу, серед членів якого євреї Ієгерман, Бабін. Про долю сина клопоталася Марія Степанівна Венглинська, збирала підписи 24 жителів Городні, серед яких прізвища Коган та Раїса Гіршевич, Хая Ітенберг, для підтвердження його показань. Просила допитати свідків, що жили з ними в одному будинку: Михайла, Соломона, Ребекку Милових, Анну, Акавія, Руню Білостоцьких, Лазаря, Анну Ітенбергів. Врешті, коли слідчий хотів продовжити розслідування справи, комісар Городнянської тюрми йому повідомив, що Венглинського вже розстріляли за постановою воєнно-революційного польового суду [1]. Тюрми більшовики “розвантажували” через наступ Денікіна.

Цей самий чекіст Кулеш звинуватив Зиновія Ісааковича Кривопуска з с. Хотивля Дроздовицької волості в контрреволюції, а саме в організації “збориськ і роз’ясненні населенню провокаційних прав проти радянської влади”. Крім того, Зиновій був записаний у “хлібороби” – очевидно, йшлося про з’їзд хліборобів-власників. Зиновій Кривопуск пояснював, що він старий (58 років) і малограмотний (був волосним старшиною до революції), а в хлібороби його записали сільські куркулі, оскільки сам він трудящий, мав всього 9 дес. землі та обробляв разом із 3 синами. Ситуацію вирішило те, що молодший син Михайл Кривопуск був червоноармійцем і написав заяву про особисті рахунки тов. Кулеша. Селяни с. Хотивля зібрали 180 підписів під проханням його звільнити. Через 7 місяців перебування в тюрмі губревтрибунал звільнив Зиновія Кривопуска [2].

Конотопський чекіст Борис Шамшуренко звинуватив Іцку Мовшевича Касилевського (Ізраїля Бер Мовшева) в тому, що під час перебування німців він перевдягався в німецький одяг і чинив арешти й обшуки, доносив на більшовиків, служив перекладачем, був власником і спекулянтом у Воронежі, звідки втік з гайдамаками. Сам Іцка Касилевський міг пояснити обвинувачення лише “підсвідомою національною ворожнечею” Шамшуренка. Звільнити сина допомогли виважені заяви його батька Мойші Іцковича Касилевського, який акцентував, що син сам прийшов до Конотопської ЧК за дозволом на купівлю вина для брата, хворого на тиф, Шамшуренка на ст. Терещенський під час німців не було, тому звинувачення – непорозуміння. І найголовніше – заяви групи партизанів, ревкому Воронежа і групи Поалей-Ціон, за якими Іцка визнавався прихильником радянської влади. Член Конотопської ЧК охарактеризував Шамшуренка як любителя випивки та злочинця-крадія, а Касилевського – як позбавленого партійних переконань боягуза. Після таких ретельних слідчих дій губревтрибунал, секретарем якого був Гольдшмідт, виправдав Іцку Касилевського [3].

Як бачимо, доля підсудних залежала від випадку: складу ЧК і губревтрибуналу, наявності авторитетних для більшовиків свідків, ситуації на фронті і просто удачі.

Література:

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 95.
2. ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 72.
3. ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 198.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-69>

Єремєєв П. В.

ORCID: 0000-0003-0300-2645

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії Східної Європи історичного факультету
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, Україна*

“ШИНКИ В ДОМАХ БОЖИХ”: ПОХОДЖЕННЯ НАРАТИВУ ПРО ЄВРЕЙСЬКІ КОРЧМИ В ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Ключові слова: євреї, юдаїзм, антисемітизм, релігія, історіографія, християнство, церква, образ.

В історіографії добре досліджено походження стереотипу про передачу православних храмів на території Речі Посполитої в оренду євреям [8; 9]. Водночас майже не вивчено генезу його радикальнішої версії – нібито євреї відкривали шинки безпосередньо в храмах.

Мирослав Шкандрій пов’язує появу цього образу з працею Пантелеймона Куліша “Україна од початку Вкраїни до Батька Хмельницького” (1843) [5, с. 66; 7, с. 62]. Однак нам вдалося виявити свідчення більш раннього побутування цього наративу. Професор і колишній ректор Київського університету Михайло Максимович у праці “Сказання про Коліївщину”, написаній у 1839 р., зазначав: “Православні церкви здавалися в оренду жидам, і плем’я, на якому лежить кров розп’ятого ними Господа, оскверняло своїм торгом християнські обряди та служби, відкривало шинки в домах Божих” [6, с. 628]. Цей текст довгий час залишався неопублікованим, проте

Пантелеймон Куліш, найімовірніше, був з ним обізнаний, адже в той час підтримував тісні стосунки з Максимовичем [4, с. 4–5].

На нашу думку, образ єврейських шинків у православних храмах сформувався в уяві Максимовича внаслідок поєднання та переосмислення відомостей з “Історії Русів” і Віленського Синопису 1632 року.

В “Історії Русів”, яку Максимович добре знав [6, с. 55, 238], зазначається, що євреї в Речі Посполитій “церковні ключі та дзвіничні мотузки забирали до себе в корчми” [3, с. 40–41]. Хоча тут не йшлося про продаж горілки безпосередньо в храмах, у контексті загальної критики єврейського орендарства створювався символічний зв’язок між православним храмом і єврейською корчмою.

У Віленському Синописі 1632 року сказано, що “в Луцьку храми Божі обернено в питейні доми” [1, с. 592]. Максимович, без сумніву, знав цю фразу, адже її наводить Микола Бантиш-Каменський у своїй праці “Историческое известие о возникшей в Польше унии” (1805) [2, с. 93], на яку Максимович неодноразово посилався [6, с. 337, 597, 623].

Загалом ставлення Михайла Максимовича до євреїв було вкрай негативним [6, с. 628]. У поєднанні з романтичним стилем історіописання це сприяло некритичному засвоєнню й художньому підсиленню антиєврейських мотивів. Як наслідок, хоча в Синописі 1632 р. прямо не йдеться про участь євреїв, поєднання згаданих джерел спричинило появу в Максимовича тези про відкриття шинків у православних храмах.

Отже, стереотип про єврейські шинки в православних храмах у Речі Посполитій, імовірно, бере початок з поєднання літературно-політичних джерел та особистих уявлень Михайла Максимовича, які згодом знайшли відгук у творчості Пантелеймона Куліша.

Література:

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 1, Т. 7. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1883. 802 с.
2. Бантыш-Каменский Н. Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. Москва : В Синодальной типографии, 1805. 454 с.
3. История русов или Малой России. Москва : Университетская Типография, 1846. 314 с.
4. Кравченко О., Побірченко Н. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин. Умань : РВЦ “Софія”. 2007. 166 с.
5. Куліш П. О. Твори. Т. 1. Львів: Вид. т-ва “Просвіта”, 1908. 502 с.
6. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1: Отдел исторический. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1876. 847 с.
7. Шкандрій М. Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність. Київ : Дух і Літера, 2019. 352 с.

8. Kalik J. The Orthodox Church and the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Jewish History*. 2003. № 17, С. 229–237.

9. Wiślicz T. “Jews “Holding the Keys to the Church” and the Posthumous Career of Zelman Wolfowicz of Drohobych. *Jewish History*. 2023. № 37. С. 101–121.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-70>

Куцаєва Т. О.

ORCID: 0000-0002-6092-768X

кандидат історичних наук,

учений секретар

Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця»

м. Київ, Україна

ПОЖЕРТВИ СИНАГОГАМ ВІД РЕБЕЦИН У КОНТЕКСТІ НОВИХ ПІДХОДІВ ДО СТУДІЮВАННЯ МУЗЕЙНОЇ ЮДАЇКИ

Ключові слова: гендерні студії, епіграфіка, ребецин, юдаїка.

Важливо вийти за межі описових і мистецтвознавчих підходів до студіювання музейних колекцій, концептуалізувати нові візії на, здавалось би, вже “давню вивчені теми”. Робота з колекцією юдаїки в Національному музеї історії України триває понад 30 років. Оприлюднено щонайменше 132 наукові і науково-популярні публікації. Але досі залишається простір для нових студій. Отже, новим методом вивчення колекції можна назвати встановлення суб’єктності пам’ятки, повернення її власнику/ці “голосу в історії”. На тлі багатьох викликів метод дає змогу розуміти соціальні ролі людей на тлі епохи та в контексті спільноти, поєднувати музейну науку з культурною та соціальною антропологією, гендерними студіями.

Як приклад пропонується матеріал, накопичений для підготовки монографії “Віднайдене та переосмислене: юдаїка в зібранні головного історичного музею України” (2024, за підтримки the Memorial Foundation for Jewish Culture (USA)). Подані наразі висновки – результат подальшої незалежної роботи для створення картини про певну матеріалізацію духовних цінностей, традицію подарунків синагогам. Для аналізу обрано персоніфіковані гравіювання на виробах з дорогоцінних і недорогоцінних металів, багато від імені жінок. Ці гравіювання – джерела епіграфіки. Вже наявне розуміння того, що переважно заміжні жінки з єврейських громад

України XIX – поч. XX ст. були одноосібними дарувальницями і співдарувальницями ритуальних виробів для синагог на честь тих подій, які були окреслені лише життям родин. Так радісні або трагічні приватні події були включені в соціальний контекст. Наразі можна зазначити увагу гравіювань до важливості соціальної ролі, яку відігравала ребецин (ребецн, рабаніт). Через “старі” гравіювання, які зберегли імена жінок та часто їхнє походження, нині окрема дружина релігійного голови хасидської спільноти “продовжує” брати участь в соціальному житті спільноти, є прикладом моделей поведінки.

Вкладний напис на мідних Ец Хаїм про дарунок для синагоги від рабина Менахама Нахума (сина Іцхака Рабиновича) та його дружини Рахіль (донька рабина Шмуеля) (переклад наш) вказує на те, що жінка є вірною супутницею свого чоловіка. Гравіювання на срібному торашилді з корзиною з квітами та картушем із гравіюванням: “Це молитва жінки Гліксель, дружини рабина Дова, на честь Тори” [3] вказує на те, що ребецин діяла самостійно. Якщо вона не була вдовою, то ця жертва підкреслює незалежність ребецин.

Встановити деталі біографій ребецин, чії імена зафіксовані, вкрай складно. На пам’ятках немає назв міст, де вони жили. Персоналії рабинів – це єдині “ключі” для подальших пошуків.

Серед відомих ребецин України була, наприклад, Хана Шнеєрсон (1880 р., Миколаїв – 1964 р., Нью-Йорк) – донька рабина Миколаєва та дружина Леві-Іцхака, з 1908 р. рабина Катеринослава (Дніпра). Освічена жінка розуміла громаду. Приєдналась до чоловіка після його заслання в Казахстан у 1938 р. Після його смерті емігрувала до Парижа в 1946 р., потім у США. На пам’ять про ребецин засновано освітні заклади “Бейт Хана” (один у Дніпрі) і “Махон Хана” [2].

Ще одне гравіювання, яка варто навести, виявлено на срібному торашилді. На Скрижалях Заповіту в обрамленні двох ваз із Деревами життя, під схрещеними руками коенів, є текст: “Для рабі Іцхака, сина Давида Га-Леві з його дружиною Мір’ям Нехамою. Рік 6619 (= 1859)” [1, с. 282]. Це вказує на ту повагу, що дарувальник виявив до подружжя як до рівних в авторитеті лідерів громади.

Література:

1. Романовская Т. Художественно-стилистические особенности торашилдов XVIII–XIX ст. Вольни и Подолии // “Штетл” як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. Інститут юдаїки, 1999. С. 277–284.

2. Хана Шнеєрсон. URL: https://www.fjc.org.ua/templates/blog/post_cdo/aid/1165328/PostID/65041

3. The Center for Jewish Art Collection. URL: <https://cja.huji.ac.il/?mode=set&id=6366>

Павленко Л. А.

ORCID: 0000-0003-0238-7168

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т. Г. Шевченка

м. Чернігів, Україна

ЄВРЕЙСЬКІ КУСТАРІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ В 1920-Х РОКАХ

Ключові слова: єврейські кустарі, Чернігівська округа, Союз кустарів, НЕП.

Значну роль у становленні радянського господарства доби нової економічної політики на українських теренах відігравали кустарі – дрібні товаровиробники, які працювали в галузі обробної промисловості, використовуючи ручну працю і переважно сімейну форму організації виробництва [6, с. 535].

На середину 1920-х рр. єврейські кустарі Чернігівської округи нараховували понад 1000 осіб і працювали у шкіряній, ткацькій, ковальсько-слюсарній, миловарній, деревообробній, заготівельній галузях, лозоплетінні, плетінні сіток, виготовленні кошиків. Багато було шевців, кравців, щіткарів, капелюшників, бондарів, чоботарів, столярів, каменярів, теслярів, мулярів, пічників, шорників [4, арк. 60].

На 1 січня 1921 р. в Чернігові функціонував Губкустпром [7, с. 100]. Із запровадженням НЕПу були створені умови для легальної роботи кустарів. Але державні податки і збори вдарили по кишені, що викликало масове невдоволення. Відбувався саботаж кустарів, відступ у тінь з показовою ліквідацією своєї справи [5].

У квітні 1924 р. було скликано Всесоюзну нараду Євсекцій РКП(б), у резолюції якої йшлося про перетворення кустарів на опору радянської влади в містечках, “виділення кустарів... в окрему проміжну між пролетаріатом і буржуазією категорію трудящих” [1, арк. 1, 2].

Перша конференція кустарів у Чернігові вирішила питання про створення Союзу кустарів [4, арк. 51 зв.]. Він спочатку нараховував 105 “більш свідомих товаришів”, 50 з яких були єврейської національності. До середини 1925 р. чисельність Союзу збільшилася в 10 разів [2, арк. 61 зв.]. Упродовж 1925 р. до Союзу кустарів влилося близько 90 єврейських юнаків – учнів кустарів [3, арк. 105]. До осені 1925 р. Союз з його відділеннями в містах і містечках охопив майже

50–60 % усіх кустарів та ремісників Чернігівської округи, 70–80 % членів якого були євреями.

Союз здобув підтримку Євсекції відділу агітації та пропаганди Губкому КП(б)У. Для найбідніших єврейських кустарів домоглися пільг на сплату за комунальні послуги та медичну допомогу [2, арк. 57]. Після організації в Чернігові єврейської судової камери, куди було введено єврейського суддю, Союз кустарів забезпечував юридичну допомогу своїм членам-євреям [2, арк. 62, 70]. У 1925 р. відкрилися Клуб кустарів, бібліотека з книжками і пресою єврейських авторів єврейською мовою, газетний, природничо-науковий, музично-драматичний гуртки, лікнеп, випускалася стінгазета [2, арк. 62 зв., 93 зв.].

Проте на середину 1926 р. спостерігалася “зменшення інтересу до Союзу кустарів” через невдоволення ідеологічним та фінансовим тиском держави [4, арк. 54 зв.]. Кустарів долучали до боротьби проти сіонізму, релігійних світ, традиційної єврейської освіти. Натомість змушували брати участь у пролетарських масових зібраннях, акціях, місячниках, ходах, мітингах тощо.

Із початком форсованої індустріалізації посилилася боротьба проти “дрібновласницьких настроїв” населення. На кінець 20-х рр. XX ст. єврейське кустарне виробництво на Чернігівщині було фактично ліквідоване.

Література:

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 117.
2. ДАЧО. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 241.
3. ДАЧО. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 358.
4. ДАЧО. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 360.
5. М. И. Городская перепись. *Красное знамя*. 1923. № 372. 3 апреля. С. 3.
6. Низова Л. В. Кустарні промисли, кустарна промисловість. Енциклопедія історії України. Т. 5. Кон – Кю. Редкол. В. А. Смолій (голова) та інші. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2008. 568 с. С. 535–536.
7. Прядко І. Кустарно-промислова кооперація в Радянській Україні (20-ті рр. XX ст.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. 2008. Вип. 5. С. 99–103.

Пецюх Б. І.

ORCID: 0009-0003-5384-5496

аспірант

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова
м. Київ, Україна*

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА В 1920-Х РОКАХ

Ключові слова: євреї, Київ, синагога, СРСР, УСРР, більшовики, юдаїзм, громада, релігія.

Після остаточного встановлення більшовицької влади на території Правобережжя та Києва на початку 1920-х років почався процес “радянзації” всіх аспектів життя місцевого населення. Більшовики не змогли обійти стороною єврейство, що являло собою одну з найчисленніших груп національних меншин регіону того часу. На території УСРР проживало всього 2 225 000 євреїв, що становило більш ніж дві третини від загальної чисельності населення цієї національності в СРСР. Найбільша кількість євреїв мешкала в Київській губернії, а саме 577 000 осіб [1, арк. 3–3 зв.]. Протягом другої половини 1920-х років Київ ставав одним з головних міст, куди вони активно переселялись. Єврейське населення Києва зросло на 8,8 % протягом 1923–1926 років [2, с. 131]. Відповідно до статистичних даних, 63,2 % єврейського населення міста було приїждим. Загалом єврейство Києва зросло з 32 093 осіб у 1897 році аж до 140 256 у 1926 році [2, с. 110].

До початку “радянзації” традиційна єврейська освіта та культура нерозривно були пов’язані з релігією. Вони не мислились у відриві від синагог. У такому світосприйнятті їдишу відводилось місце “жаргону”, який не міг існувати у високій культурі, що повністю керувалася постулатами юдаїзму. Більшовицька влада через процеси “радянзації” та “коренізації” дала змогу єврейству отримати окрему світську свідомість та культуру, які змогли існувати незалежно від юдаїзму та ївritу. Одним з головних елементів у виокремленні секулярної частини єврейського життя стала антирелігійна політика більшовиків [3, р. 15].

Протягом 1920-х років антирелігійна політика полягала в арештах сіоністських і громадських активістів, переслідуванні рабинів та закритті і перетворенні синагог у клуби, склади чи майстерні [4, с. 313–314]. У 1920-х роках більшовицька влада створювала показові суди над меламедами та рабинами. Перших навіть змушували підписувати документи, що ті більше не будуть утримувати традиційні школи.

Керівництво активно залучало молодь до пошуку таємних нелегальних єшивотів, які калічили свідомість єврейських дітей [5, р. 162–165]. Варто зазначити, що в перше десятиліття антирелігійної політики акцент робився саме на секуляризації єврейства, а не на його атеїзації [3, р. 77]. Підтвердження цього можна знайти в радянських документах того часу. У них часто згадувалося про те, що громадяни СРСР мають право на свободу віросповідання [5, арк. 54–54 зв.].

У січні 1930 року надійшло повідомлення, що релігійна громада “Бейс – Яків” просила не закривати їхню синагогу. НКВС рекомендувало місцевій владі взяти до уваги це прохання [6, арк. 2].

Сам молитовний будинок був розташований за адресою Скомороський провулок, 7. Його приміщення пропонувалося використовувати для електротехнічної майстерні. Синагога розташовувалася біля ГЕМ. За закриття проголосувало 975 осіб, і 78 підписали заяву про позитивне вирішення цього питання. Проти проголосували 744 особи – члени релігійної громади. НКВС постановив, що синагогу варто закрити, а приміщення передати для створення там відповідної майстерні. У документі йшлося, що “трудяще населення Києва” саме порушило питання про закриття синагоги. Акцент робився на низовій ініціативі, а не на команді зверху. Влада зазначала, що релігійна громада мала поруч інші синагоги, де вони могли б продовжити молитись [6, арк. 62–63].

Такий акцент на бажанні саме київської громади щодо закриття можна пояснити тим, що інших офіційних причин закриття влада не мала. У звітах за 1929 рік адмінвідділ Київського окрвиконкому стверджував, що єврейське релігійне населення ставилось до радянської влади лояльно, на відміну від українського релігійного населення, оскільки усі релігійні громади мали офіційні статuti та діяли суто у правовому полі більшовицького режиму [7, арк. 10 зв. – 12 зв.]. Лише “бажання” киян могло стати для місцевої влади приводом, щоб почати процес закриття цієї синагоги.

Синагогу “Тельнера”, яка розташовувалась на Вокзальній вулиці, 17, також рекомендували закрити. Аргументація зводилась до того, що ця будівля була розташована в зоні знесення, тому заважала будувати новий вокзал. До цієї синагоги входило три релігійні громади, які в 1930 році об’єдналися в одну. Після остаточного закриття “Бейс – Якова” її громада також використовувала цю будівлю для молитов. Загалом синагога “Тельнера” обслуговувала громади вже 4 закритих синагог. У Києві залишалося 8 спеціальних синагог і ще 4 неспеціальних. Тож питання потребувало особливої уваги з боку органів влади, щоб усе-таки закрити цей молитовний будинок [6, арк. 94–95].

Отже, Київ та Київщина із середини 1920-х років були одними з найбільших центрів єврейського життя на території УСРР. Нова більшовицька влада проводила активну антирелігійну політику як складник радянзації суспільства. На початку 1930-х років наступи на єврейські молитовні будинки посилювалися. У Києві їх закривали через потребу в розширенні майстерень, а також бажання народу. В іншому випадку прагнули закрити через активне будівництво вокзалу. Євреїв не рятувало лояльне ставлення до радянської влади, хоча остання і зазначала цей факт у своїх звітах. Вона розуміла, що швидке і масштабне закриття могло спровокувати подальше невдоволення релігійного населення, тому ретельніше почала готуватись до закриття синагог у майбутньому.

Література:

1. YIVO, Box 21, RG 358, Folder 191.
2. Вейцблін І. І. Рух єврейської людності на Україні: періоду 1897–1926 років. Кременчуг : Держвидав України, 1930. 175 с.
3. Batsman M. Bolsheviks' Great Expectations: Sovietizing Jews in the Ukrainian Province, 1919–1930. Florence : European University Institute, 2019. 216 p.
4. Halevy Z. Jewish Schools Under Czarism And Communism: A Struggle For Cultural Identity. New York : Springer Publishing Company, 1976. 298 p.
5. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 203.
6. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1939.
7. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1599.

Сидорчук Т. М.

ORCID: 0000-0002-0941-3763

кандидат історичних наук,

керівник Науково-дослідного центру орієнталістики

імені Омеляна Прицака

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

м. Київ, Україна

СОЛОМОН ГОЛЬДЕЛЬМАН ТА УКРАЇНСЬКА ГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ: ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”

Ключові слова: Соломон Гольдельман, Українська господарська академія, архівний документ.

Громадсько-політичний діяч, економіст, професор, палкий поборник єврейсько-українського порозуміння і співпраці Соломон Гольдельман (1885, Сороки, Бесарабія – 1974, Єрусалим) посів помітне місце в єврейській та українській історії ХХ ст. Активний учасник громадсько-політичного руху Паолей-Ціон в Україні з 1905 р., він 1917 р. увійшов до складу Української Центральної Ради від Паолей-Ціон, згодом обіймав в уряді УНР посади міністра, заступника міністра, державного секретаря у справах меншин. З 1920 р. перебував в еміграції в Австрії та Чехословаччині, де працював в Українській господарській академії. У 1930-х рр. у Празі створив Інститут сіоністської освіти, згодом – Вищу сіоністську школу. Після переїзду до Ерец-Ізраїлю в 1939 р. заснував заочний Інститут сіоністської освіти в Єрусалимі, де викладав до 1960 р.

З огляду на більшу частину життя і діяльності Соломона Гольдельмана поза межами України в українських архівах та бібліотеках вкрай рідко можна виявити його документи і друковані видання. Брак біографічних матеріалів Гольдельмана частково компенсується архівними документами, які зберігаються в науковій бібліотеці Національного університету “Києво-Могилянська академія” (далі: НаУКМА). Ці документи надійшли до НаУКМА у складі переданого з Німеччини архівного фонду Українського технічно-господарського інституту (далі: УТГІ) після його закриття в 1990 р. УТГІ, створений українськими емігрантами в Чехословаччині 1932 р. як підрозділ Української господарської академії (1922–1935), став її правонаступником у Німеччині з 1945 р., де розгорнув діяльність спочатку в місті Регенсбурзі,

а згодом у Мюнхені. Архів та бібліотеку академії та інституту, к і інших українських інституцій у Чехословаччині, радянські війська вивезли до СРСР, і вони сьогодні зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Після двох років перебування у Відні Соломон Гольдельман 1922 р. переїхав до Праги, де мешкав з родиною до 1939 р. З того ж 1922 р. він розпочав активно співпрацювати з українськими еміграційними установами – Українським громадським комітетом, Інститутом громадознавства, часописом “Нова Україна”. Одночасно Гольдельман включився у створення Української господарської академії (далі: УГА), де спочатку працював доцентом, викладаючи курс економічної політики на економічно-комерційному факультеті, а 1925 р. на підставі дослідження “Теорія акційного підприємства” був обраний професором УГА і викладав декілька курсів – “Економічна промисловість” і “Міжнародна економічна політика”. Після ліквідації УГА з 1936-го до 1939 р. Гольдельман продовжував працювати в УТГІ [1, с. 72–78].

Перебуваючи в Єрець-Ізраелі, Гольдельман підтримував тісні стосунки зі своїми українськими колегами, друзями і знайомими в Європі та Північній Америці. У результаті, зокрема, в архіві УТГІ відклалися листування адміністрації інституту з Гольдельманом, його автографи, оригінал світлини [2], копія диплома почесного доктора, яким Сенат та Професорська рада УТГІ нагородили Гольдельмана з нагоди його 75-річчя від дня народження, а також статті співробітників інституту з детальною біографією та характеристикою наукового доробку Гольдельмана [3]. Безсумнівно, ці матеріали є важливим джерелом для реконструкції біографії Соломона Гольдельмана та його визначного внеску в розбудову української вищої школи в еміграції в міжвоєнну добу.

Література:

1. Биковський Лев. Соломон Ізраїлевич Гольдельман (1885–1974). Біо-бібліографічні матеріали. Денвер – Єрусалим, 1976. 294 с.
2. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 131.
3. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 11. Оп. 2. Спр. 5, 75, 105.

Сльозкін М. О.

ORCID: 0000-0002-2642-1642

*аспірант кафедри археології, спеціальних історичних
та правознавчих дисциплін*

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна*

“ТАК КАЗАЛИ ЧЕНЦІ...”: ЧУТКИ ТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА У ВИРІ ПОДІЙ КИЇВСЬКОГО ПОГРОМУ 1905 РОКУ

Ключові слова: юдейський погром, чорносотенний рух, Києво-Печерська лавра.

Неформальна комунікація на початку ХХ ст. була незмінною ознакою публічного дискурсу Правобережної України. Чутки та перекази як вияв комунікативних практик мали безпосередній вплив на соціально-політичне життя краю. Ними часто послуговувалися представники російських націоналістичних політичних організацій, основним завданням яких було збереження монархічного устрою. Мета такої комунікації полягала у провокуванні місцевого населення до боротьби з євреями – “ненависними ворогами” самодержавства.

Не стали винятком і криваві події київського погрому, що відбувся в жовтні 1905 р. Прокламації, метою яких було посилення антисемітських настроїв серед мешканців міста, поширювалися під виглядом проповідей, виголошених ченцями Києво-Печерської лаври. Основним сюжетом виголошених від імені монастиря текстів були “повчання лаврських угодників” про “утиски” з боку місцевих юдеїв, які “виявляють зневагу” до православної віри. Авторство видрукуваних відозв приписували Духовній раді лаври [1, с. 3].

Чутки про “вияви святотатства”, “осквернення” юдеями святинь разом із невеликими плакатами із закликами “бити євреїв” поширювалися Києвом 17 жовтня, за день до кривавих подій. Це було беззаперечним свідченням ретельної підготовки чорносотенців до організованого ними погрому [6, с. 1].

Також містом ширилися чутки про те, що вночі юдеї нібито підпалили Голосіївський монастир та “перерізали усіх монахів”. Інформація з’явилася за кілька годин до сутічок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці та Єврейському базарі, де внаслідок погрому загинуло 12 осіб, 44 дістали важкі поранення [4, с. 1].

Тактика чорносотенців різко негативно сприймалася лаврським керівництвом, яке вважало такі дії намаганням дискредитувати

святиню та її ченців. Називаючи в публічному листі текст відозви “блюзнірським документом”, а його цитування “проповіддю людино-ненависництва”, намісник Києво-Печерської лаври архімандрит Антоній заявив про непричетність керівництва монастиря до поширюваних чорносотенцями листівок [5, с. 4].

Подібні думки висловлював керівник київської митрополичої кафедри, митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький) на зустрічі з депутацією від представників місцевої інтелігенції. Делегати звернулися до владики з проханням спростувати поширювані Києвом чутки. Архієрей погодився посприяти в якнайширшому спростуванні неправдивої інформації та додав, що в усіх храмах єпархії священники виголосять проповіді із засудженням поширених від імені лаври відозв [2, с. 4].

Спростувати “чорносотенну брехню” та висловитись на підтримку постраждалих євреїв вимагали від духовенства й депутати Київської міської думи. При цьому політики закликали отців церкви піти за прикладом єпископа Уманського Платона (Петрова) – особисто переко-нувати парафіян не брати участі в злочинних діях [3, с. 2].

Отже, чутки як вияв неформальної комунікації були дієвим інструментом в антисемітській агітації під час подій київського погрому, що відбувся 18–20 жовтня 1905 р. Чорносотенці, апелюючи до авторитету київських православних святинь, свідомо маніпулювали релігійними почуттями місцевого населення, використовуючи чутки задля мобілізації натовпу проти “внутрішнього ворога” – єврейської громади.

Література:

1. Антихристианская проповедь. *Киевские отклики*. № 287, 26 октября 1905. С. 3.
2. Депутация к митрополиту. *Киевские отклики*. № 288, 27 октября 1905. С. 4.
3. Заявление городскому голове. *Киевские отклики*. № 287, 26 октября 1905. С. 2.
4. Местные известия. *Киевские отклики*. № 283, 22 октября 1905. С. 1.
5. От Киево-Печерской лавры. *Киевские отклики*. № 289, 28 октября 1905. С. 4.
6. Ужасные дни. *Киевские отклики*. № 284, 23 октября 1905. С. 1.

Уманська А. А.

ORCID: 0000-0001-5596-0605

аспірантка

*Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУР-ЛІГИ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА В РАННЬО-РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Ключові слова: єврейська освіта, світська школа, Єврейський народний університет, Культур-Ліга, їдиш.

Створення Культур-Ліги стало можливим завдяки стрімким політичним змінам в Україні в 1917–1918 роках. Закон про національно-персональну автономію, а відтак заснування Міністерства єврейських справ у межах Української Народної Республіки створили унікальні умови для формування світської єврейської освіти та культури [1, с. 112–113]. Культур-Ліга, заснована в січні 1918 року, стала ключовою організацією, що реалізовувала ідеї творення модерної їдишської культури в нових політичних реаліях.

Від початку своєї діяльності Культур-Ліга розпочала формування мережі навчальних закладів з викладанням їдишем. Її метою було забезпечення доступу до якісної світської освіти різних вікових і соціальних груп єврейського населення [2, с. 68]. Протягом 1918–1919 років у Києві було відкрито сім вечірніх шкіл для дорослих¹. Освітні програми зосереджувалися на базових курсах загальних знань та на вивченні письма та граматики мови їдиш. Попри брак чіткої структури й нестачу їдишських підручників, школи стали унікальним освітнім осередком.

У вересні 1918 року Культур-Ліга відкрила першу світську єврейську гімназію на вул. Володимирській, 85, яка функціонувала за державними стандартами, а викладавою мовою був їдиш. У 1919 році діяльність Культур-Ліги розширилася за рахунок відкриття навчальних закладів для підлітків, зокрема вечірньої школи на вул. Китаївській, 14. Згідно зі звітом експерта з єврейських міських шкіл від 12 вересня

---

¹ Державний архів міста Києва. Ф. 163. Оп. 21. Спр. 1425. Справа про реєстрацію єврейських шкіл Культур-Ліги. Арк. 11.

1919 року, упродовж 1918–1919 років було відкрито широку мережу нижчих єврейських шкіл, одну гімназію, курси з підготовки вчителів, Єврейський народний університет, навчальні заклади для дошкільнят, вечірні школи для дорослих². Станом на 1919 рік кількість учнів у закладах Культур-Ліги в Києві сягнула 300 дорослих і 150 підлітків [3, с. 22].

Створення “нового проєкту” їдишської школи передбачало чимало викликів, з якими зіткнулися члени Культур-Ліги. Окрім пошуку шкільних приміщень та учительського складу, важливо було забезпечити новоутворені освітні інституції потрібними методичними посібниками та підручниками, що було окремим та ґрунтовним завданням. У видавництві Культур-Ліги друкувалися книжкові серії для школярів та викладачів, нові підручники з їдишу, а також видання з педагогіки.^[1]^[2]^[3]

Одним з найбільших досягнень стало заснування Єврейського народного університету, першого на теренах колишньої Російської імперії вищого навчального закладу з робочою мовою їдиш. Університет об’єднав близько 500 студентів та мав три факультети: природничо-математичний, гуманітарний і єврейських знань³. Попри нетривалий період існування, з 1918-го до поч. 1920 р., заклад об’єднав навколо себе чималу кількість слухачів та консолідував більшість тогочасних єврейських інтелектуалів.

Зі встановленням радянської влади в Києві в 1920–1921 рр. Культур-Ліга зіткнулася з посиленням тиском. Спочатку діяльність організації підтримувалася, проте вже з 1920 року основну роль у формуванні культурної політики почала відігравати Євсекція КП(б)У [1, с. 145]. У результаті єврейські навчальні заклади Культур-Ліги було перетворено на єдині трудові школи, які відповідали радянській ідеології та освітнім стандартам.

Заснувавши специфічну освітню мережу, Центральний комітет Культур-Ліги задекларував творення модерної моделі єврейської світської освіти. Шкільна мережа та Єврейський народний університет, створені за ініціативи організації, попри нетривалий період свого існування, можуть розглядатися як виняткове явище в історії єврейської освіти Східної Європи.

---

² Державний архів міста Києва. Ф. 163. Оп. 21. Спр. 1425. Справа про реєстрацію єврейських шкіл Культур-Ліги. Арк. 10.

³ Державний архів міста Києва. Ф. 163. Оп. 21. Спр. 1425. Справа про реєстрацію єврейських шкіл Культур-Ліги. Арк. 8.

Література:

1. Abramson H. Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge: Ukrainian Research Institute, 1999. 255 p.
2. Fishman J. Yiddish: Turning to Life. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1991. 534 p.
3. Естрайх Г. Культура мовою їдиш. Київ : Дух і Літера, 2015. 276 с.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-76>

Федорів Т. І.

*головний спеціаліст відділу туризму та охорони культурної спадщини
Управління економіки та залучення інвестицій
Збаразької міської ради
м. Збараж, Тернопільська область, Україна*

ЄВРЕЇ-ВІЙСЬКОВИКИ В МЕТРИЧНИХ КНИГАХ ТА ДОКУМЕНТАХ

Ключові слова: Збараж, метрична книга, військовик, розстріл, поручник медицини, піхота.

Під час тривалої роботи з метричними книгами смерті єврейської громади Збаража було виявлено чимало цікавих та маловідомих фактів з історії як міста, так і окремих персоналій. Завдяки інформації, вміщеній у метриках, можна констатувати, що період Першої світової був “багатим” на факти вбивств та насильницької смерті навіть у такому маленькому місті, як Збараж.

Однак у цій публікації звернемо увагу на факт, який відбувся 4 червня 1919 року. Того дня у Збаражі за вироком військового суду було розстріляно троє осіб, молодих чоловіків, місцевих євреїв. Цікаво, що після Першої світової раптом у метричних книгах єврейської громади Збаража записи знову вели німецькою. Причина смерті усіх трьох осіб була записана так: “Erschossen in folge des Kriegsgerichts urteiles”, у перекладі українською: “розстріляний за вироком військового суду”. Дата розстрілу – 4 червня 1919 року. Факт смерті був зафіксований тодішнім міським (?) лікарем Трояновським. Поховали розстріляних на новому єврейському цвинтарі у Збаражі 5 червня 1919 року.

Хто був серед розстріляних? Найстаршим був Ісаак Балін, слюсар за професією, вільного стану, 21 року, проживав у Збаражі, буд. № 129. Інформацію про цього чоловіка можна доповнити даними з метрики про його народження. Отож Ісаак народився 24 липня 1896 року (а отже, на день смерті він мав 22 роки) у Збаражі, у буд. № 129. Батько – Йосеф Балін (син Соломона), мати – Мар'єм Фейге Фельдман (донька Якера (Якова) і Шейндлі Фельдманів).

Другим у числі страчених був 20-річний Леон Фухс, син Самуеля, учень гімназії, вільного стану, проживав у Збаражі, буд. № 209. Про нього поки що нічого не вдалося відшукати в метриках народжень. Єдине, що можна додати, це дві згадки про Еля Фухса, учня II класу в 1912–1913 роках та III класу, відповідно, у 1913–1914 роках приватної гімназії з польською мовою викладання у Збаражі (пізніше – державна гімназія ім. Г. Сенкевича).

I третім розстріляним був Йосеф Бронет, вільного стану, 18 років, заняття не вказане. Проживав у Збаражі, у буд. № 1318. Йосеф Йоель (два імені) народився 22 листопада 1902 року у Збаражі (тож на момент страти йому було заledве 17 років). Був сином шевця Авраама Бронета та Рейзлі Кронфельд (доньки Мойсея Лейба та Песі Кронфельдів з Козови).

Попри те що про Леона Фухса поки що не вдалося відшукати жодної інформації в метричних книгах, зберігся його надгробок. Текст епітафії повідомляє: “Тут похований юних днів, дуже молодий юнак Еліягу Ар'є [звідси ім'я Ельо в гімназійних звітах], син Самуеля. [Помер] 6 дня місяця сівана 5679 року [за григоріанським календарем – 4 червня 1919 року]. Нехай його душа буде зав'язана у Вузол Життя”. Текст епітафії івритом доповнює текст польською: “Льоньо Фухс, син Самуеля Фухс. Нар. 1898, пом. 1919”.

Цікаво, що про факт розстрілу подає інформацію стаття про Збараж українською на сайті Вікіпедії. Невідомий автор пише, що військовий злочин стався в 1919 році в замку Збаража, де жовніри за наказом польського майора Красічанського з 39-го полку піхоти розстріляли полонених Української Галицької Армії – українців і євреїв, серед них: Яцка Баліна, Іцка Брунета, Льва Фухса та Осипа Брунета (очевидно, що Іцик Брунет та Осип Брунет – це той самий чоловік – Ісаак Бронет).

Завдяки допомозі дослідника історії Української Галицької Армії Сергія Перепічки вдалося з'ясувати, що зазначена інформація походить із книжки Осипа Мегаса “Трагедія Галицької України”. Дослівно там ідеться: “Крім того розстріляли Поляки на замку без доходжень на приказ майора Красічанського з 39 полку піхоти, більшу кількість полонених Українців і Жидів між іншими Яцка Баліна, Іцка Брунета, Льва Фухса, Осипа Брунета. (Свідки Войтих Вечорек, Вольф Брунет,

Йосиф Балін [правдоподібно, батько розстріляного], Мартин Гасек, Самуель Фукс [правдоподібно, також батько розстріляного]”. Як бачимо, про належність цих чоловіків до лав УГА в первісному тексті не йдеться.

Цю коротку згадку про розстріл 1919 року можемо доповнити та розширити інформацією зі збірника статей “Збаражчина” за редакцію Антіна Батюка: «Поляки зайняли Збараж 17 травня. Це не було регулярне військо, а якийсь партизанський відділ, що складався з львівських босяків – “антків”. Відділом командував якийсь “поручнік Міхал”... На другий день “поручнік Міхал” на донос поляків казав арештувати і розстріляти трьох жидів [саме таке слово вжите у статті], яких обвинувачувано, що вони були донощиками за різних окупаційних режимів і шкодили людям. Може в тому було трохи правди, бо один з розстріляних, Балін [очевидно, Ісаак], був агентом російської охрани».

Вже згаданий вище дослідник Сергій Перепічка зазначає, що в архівних джерелах про цей випадок він нічого не зустрічав. Те саме стосується і літератури про Українську Галицьку Армію, де немає жодних згадок про належність цих збараських євреїв, розстріляних 4 червня 1919 року, до згаданої військової формації. Однак, як зазначив дослідник, виключати цього поки що не можна.

Про те, що євреї служили в УГА, можемо відшукати інформацію у книжках Олега Стецишина “Ландскнехти Галицької Армії” та Ярослава Тинченка “Під зіркою Давида”. Відомо, що Людвік Ландау – батько письменниці Іди Фінк, уродженки Збаража, – був поручником медицини, а його старший брат Сальо – поручником, аптекарем в УГА. Людвік Ландау розпочав свою службу у Галицькій Армії 11.03.1919 року.

Факти розстрілу за вироком військового суду додали нових запитань. Хто чинив суд, хто виконував ці вироки? Чи мала ця справа суспільний резонанс? Додали запитань про полонених також відомості з книжки Осипа Мегаса.

Питання про те, де можна відшукати інформацію про трьох молодих чоловіків, євреїв, розстріляних у Збаражі 4 червня 1919 року, та їхню належність до УГА залишаються відкритими. Ця публікація покликана радше не констатувати щось, а окреслити тему участі місцевих євреїв в українських військових формаціях та знайти відповіді на питання, які виникли під час роботи з метричними книгами Збараської єврейської громади.

Література:

1. Збаражчина: збірник споминів, статей і матеріалів. За редакцією Антіна Батюка. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка. Комісія регіональних дослідів і публікацій. Український Архів.Т. XVII, 1968. 680 с.
2. Мегас Осип. Трагедія Галицької України: матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920 / Осип Мегас; Канадійський фермер. Winnipeg: 3 друк. “Канадійського Фермера”, 1920. 253 с.
3. Центральний державний історичний архів у Львові. Єврейська релігійна громада, м. Львів. Метричні книги єврейських громад у Збаражі (смерті). 1915–1921 роки. Ф. № 701. Оп. № 1. Спр. № 63. Арк. 53.
4. Надгробок Леона Фухса у базі єврейських цвинтарів: <https://jewishstonesua.org/zbarazh/stoneId/ZBN017>
5. Стецишин Олег. Ландскнехти Галицької Армії / Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2012. 480 с.
6. Тинченко Ярослав. Під зіркою Давида. Єврейські формування України в 1917–1920 роках : науково-популярне видання. К. : Темпора, 2014. 168 с.

Шнайдер Є. П.

ORCID: 0009-0002-9053-696

*головний редактор Етнографічного фотомузею
«Мій یتетл – єврейські містечка України»,
провідний експерт Об'єднаної єврейської общини
України з питань історії та традицій*

ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ НАДГРОБКІВ НА ЄВРЕЙСЬКИХ ЦВИНТАРЯХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Ключові слова: єврейський цвинтар, дерев'яна мацева, надгробок, пам'ятник, кладовище, поховання.

Починаючи з ХІ ст., єврейські надгробні пам'ятники (мацеви) в Європі виготовлялися переважно з каменю. На території України використовувалися вапняк або пісковик. Однак у деяких регіонах поширеними були дерев'яні мацеви, які майже повністю зникли до наших днів.

Причини встановлення дерев'яних мацев

Природний фактор. Переважна більшість дерев'яних мацев зафіксована на територіях, де вапняку чи пісковика немає або вони рідкісні, – на Волині та Поліссі.

Економічний фактор. Незаможні єврейські родини не могли дозволити собі кам'яні надгробки. Поодинокі випадки на Поділлі та в Галичині також пов'язані з економічними труднощами.

Вплив місцевих традицій. На Поліссі серед місцевого населення зберігалися традиції влаштування дерев'яної “хатки” над похованням [1], що перейняли місцеві євреї.

Специфічні обставини. У Берліні (1727 р.) поховальне братство заборонило кам'яні надгробки для неодружених чоловіків [2]. Після погромів часів Громадянської війни дерев'яні мацеви встановлювалися масово як тимчасові.

Джерела та датування

Через недовговічність матеріалу жодна мацева, встановлена до Першої світової війни, не збереглася. Основні джерела: фотографії солдатів Австро-Угорської армії (1914–1918), матеріали експедиції Ан-ського (1913–1914), кінохроніки 1920-х рр.

Найстаріше свідчення – фотографія мацеви з села Коритниця (Волинська обл.), датована 1704 роком. Єдиний збережений фрагмент

мацеві кінця XIX ст. сьогодні зберігається в музеї с. Корюківка (Чернігівська обл.).

Регіональні форми

Волинь. Мацеві склалися з горизонтальної (прямокутна призма до 2 м) та вертикальної частин (висока дошка з круглим завершенням). У середині кола розміщувалася аббревіатура **זב** (“тут похований”) [3].

Поділля. Схожі на волинські, але з горизонтальною частиною у вигляді трикутної призми та переважно без круглого завершення [4].

Полісся. Форма будиночка довжиною до 2 м із двосхилою покрівлею та віконцем на передньому торці. Збереглися зразки 1950–1960-х рр. у Народичах та Олевську.

Галичина. Складні об’ємні форми з багатим декором, виготовлені за аналогією з кам’яними пам’ятниками. У Золочеві (1831, 1863 рр.) – з рослинними орнаментами, колонами, левами. У Дрогобичі – простіші форми з орнаментальним декором [5].

Унікальні випадки. У Черкасах після погрому 1919 р. встановили мацеві у вигляді поєднання поліської “хатки” з волинською вертикальною стелою [6]. У Балті були цегляні мацеві з дерев’яним дахом.

Отже, на початку XX ст. дерев’яні мацеві були важливим складником єврейських цвинтарів України, іноді займаючи значну їхню частину. Форми варіювалися залежно від регіону, зазнаючи впливу місцевих традицій та економічних факторів. Це явище демонструє адаптацію єврейських громад до місцевих умов та взаємовплив культур.

Література:

1. Гайдучик В. Дубовые колоды на полесских некрополях: к вопросу об ареале бытования традиции [Електронний ресурс] / Виктор Гайдучик. – 15.06.2019. – URL: <https://www.ufo-com.net/publications/art-11017-dubovye-kolody.html>

2. Stern M. Protokollbuch der Chewra Kadischa Gemillus Chasodim (Deutsche Übersetzung, Abschrift), 1884–1939 [Архівний документ] / Moritz Stern. P. 17–616. Stern, Moritz – Private Collection // National Library of Israel.

3. Jewish Cemeteries [Електронний ресурс] // Bagnowka. URL: <https://www.bagnowka.pl/?m=cm&g=2>

4. Евреи на фотографиях экспедиции Ан-ского. Волинь, часть 5 [Електронний ресурс] // Этнографический фотомузей “Мой штетл – еврейские метечки Украины”. URL: https://myshtetl.org/articles/jews_volyn5.html

5. Heilig N. View of a tombstone in the Jewish cemetery in Drohobycz [Фотографія] / Natan Heilig. 1921. Collections: 2005.76 // United States Holocaust Memorial Museum. Provenance : Paul (Leopold) Lustig.

6. Pogroms in Ukraine, 1919–1920 [Відеозапис]. 1919–1920. 1 електрон. ресурс (2 хв. 49 с.): звук., чорно-біл. (United States Holocaust Memorial Museum; TSDKFFA (Central State Film and Photo Archive of Ukraine)). URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1002937>

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-78>

Яблонський В. В.

ORCID: 0000-0002-4000-8440

магістр архівознавства, вчитель історії

Поляхівський ліцей

с. Поляхова, Хмельницька область, Україна

ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В МІСТЕЧКУ БАЗАЛІЇ НА ВОЛИНІ

Ключові слова: Базилія, Базалія, Волинь, євреї, поляки.

Перші згадки про Базилію (сучасну Базалію) на Хмельниччині датуються XVI століттям, коли вона належала до впливового князівського роду Острозьких. Завдяки своєму розташуванню містечко розвивалося як торговий та ремісничий центр. Наявність магнатських маєтностей князів Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків, Яблоновських [9, с. 263–264] сприяла залученню сюди різних етнічних та релігійних груп, серед яких були поляки та євреї.

Польська громада була представлена переважно шляхтою, яка володіла землями та відігравала значну роль в адміністративному та культурному житті містечка. Про це свідчить згадка про заснування князем К.-В. Острозьким першого костелу в Базалії в 1586 році [10, с. 181]. Єврейська громада, ймовірно, почала формуватися дещо пізніше, займаючись переважно торгівлею, ремеслами та фінансовою діяльністю, що було характерно для єврейського населення в тогочасних польських містечках. Точних відомостей про чисельність єврейської громади Базилії в XVI ст. ми не маємо, але знаємо, що вона була, і немала. Свідченням цього є розповідь Каспера Срочковського від 21 серпня 1596 р., у якій він вказує, що волинський поборець Миколай Семашко відмовився прийняти 50 польських злотих

поголовного податку з євреїв м. Базилії [1, арк. 111]. Ймовірно, брак даних був спричинений татарськими нападами на Волинь. Одні з них відбулися в 1593-му та 1618 роках, що призвело до знищення і взяття в полон багатьох жителів [9, с. 262]. На початку XVII ст. в містечку проживало 113 євреїв, у 1765 р. – 240, наприкінці XVIII ст. – 1225, а наприкінці XIX ст. – 820 [10, с. 218–219].

Протягом століть польська та єврейська громади Базалії співіснували в рамках складного соціально-економічного та політичного ландшафту. Періоди порівняного миру та добросусідства чергувалися з часами напруженості, зумовленими релігійними, економічними та політичними факторами. Свідченням першої напруженості у відносинах між поляками та євреями є випадок 1629 року, під час якого парох базалійського Троїцького костелу Якуб Гебда наказав бакаляру Грегоріусу та слугі Стаську Кульці викрасти й спалити книги з єврейської школи [7, с. 127–128]. Ймовірно, напруженість у відносинах виникла через спекулятивні й оманливі дії як євреїв, так і поляків. Наприклад, у 1642 р. базалійські євреї Мошко, Маєр та син Мошка Монас займалися спекулятивною скупкою коней і вивезенням їх за кордон [5, с. 132]. Своєю чергою польські управителі не виконували своїх фінансових зобов'язань. Наприклад, орендар Базалії Станіслав Трецеський у 1629 році не сплатив базалійському міщанину єврею Юську Маїровичу 1500 польських злотих [4, с. 130], а другий подібний випадок датується 1 серпня 1833 року, коли купець 3-ї гільдії Ю. Гендлер скаржився губернатору на повіреного княгині Яблоновської Петра Рупиневського, який нечесно взяв 8000 рублів за оренду корчми, млина і винокурного заводу, а не надав документів і не виплатив коштів [6, с. 17–19]. Також відомі випадки прямого пограбування та зловживань землевласників щодо євреїв. 24 лютого 1628 р. Кременецький гродський суд розглядав справу про захоплення в базалійських міщан євреїв Єлена, Рубина, Мошка та Юська коштовностей, одягу, грошей, збіжжя та іншого майна старостою Якубом Машевським [2, с. 126]. У 1852 році поміщик Базалії А. Ледуховський підвищив чинш із єврейських дворів, які торгували хлібом та іншими продуктами, а також влаштовував єврейські погроми [9, с. 266–267]. Можемо із впевненістю констатувати, що це були поодинокі випадки, які не можуть перекреслити століть мирного співіснування і співпраці. Маємо підтвердження активної співпраці єврейської громади не лише із власниками Базилії, а й з місцевою католицькою парафією, зокрема з парохом костелу Пресвятої Трійці о. Якубом Гебдою, який неодноразово надавав євреям допомогу у скруті. 1 травня 1647 року базалійська єврейська громада позичила в о. Якуба Гебди 1000 польських злотих та зобов'язувалася в 1647 р.

заплатити 100 злотих, а у свято Святого Юрія 1648 р. повернути борг, а якщо буде потрібно і ксьондз згодиться на продовження боргу, то сплачувати в рік 100 злотих [8, с. 156]. Не менш цікавим моментом є те, що у візитаційному описі Базалійського костелу 1799 року є запис про згадану позичку, а зокрема, що ця позичка була надана базалійському кагалу [2, арк. 450 зв.]. Проте невідомо, чи мала базалійська єврейська громада статус кагалу, чи це лише “помилка” візитатора.

Польсько-єврейські відносини в містечку Базилії (Базалії) на Волині є яскравим прикладом складної та багатогранної взаємодії двох етноконфесійних груп. Попри окремі випадки напруженості та навіть відвертих конфліктів, ми знаходимо вагомі підтвердження тривалого мирного співіснування та навіть співпраці. Значне зростання єврейської громади Базалії протягом XVII–XIX століть також свідчить про порівняну стабільність та економічні можливості, які містечко пропонувало єврейському населенню.

Література:

1. ЦДІАК. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 111–111 зв. Оповідання Каспера Срочковського, слуги волинського воєводи князя Олександра Острозького, про відмову волинського виборці Миколая Семашка прийняти 50 польських злотих поголовного податку з євреїв маєтку його пана – м. Базалії (староукраїнською мовою).

2. ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 11. Wizyty Jeneralne Kościołów Świeckich w Dekanatach: Dubieńskim, Krzemienieckim, Ostrogskim, Zasławskim i Starokonstantynowskim w r. 1799m.

3. Декрет Кременецького гродського суду у справі про захоплення у базалійських міщан євреїв Єленя, Рубина, Мошка, Юська та ін. коштовностей, одягу, грошей та ін. базалійським старостою Якубом Машевським, слугою війницького каштеляна Миколая Фірлея. Історія Теофіпольщини. Т. І. Шепетівка. 2008. С. 126.

4. Декрет Кременецького гродського суду про передання на апеляцію до Головного люблінського трибуналу справи щодо несплати орендарем м. Базалії Станіславом Трецеським базалійському міщанину єврею Юську Маїровичу 1,5 тис. польських золотих, позичених у нього у 1629 р. 1631 р., квітня 2. Історія Теофіпольщини. Т. І. Шепетівка. 2008. С. 130.

5. Зізнання возного Томаша Нурського про вручення у м. Базалії, що належала князю Владиславу-Домініку Заславському, позову до Головного люблінського трибуналу базалійським євреям Мошкові, Маєрові тасинові Мошка Монасові щодо спекулятивної скупки коней і вивезення їх за кордон. 1642 р., серпня 13. Історія Теофіпольщини. Т. І. Шепетівка. 2008. С. 132.

6. Прохання купця 3-ї гільдії Ю. Гендлера генерал-прокурору зі скаргою на повіреного поміщиці Яблоновської, який порушив контракти щодо оренди шинку, млина і винокурного заводу в м-ку Базалії Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. 1833 р., серпня 1. Історія Теофіпольщини. Т. II. Шепетівка. 2008. С. 17–19.

7. Свідчення бакаляра Грегориуса, слуги базалійського ксьондза Якуба, Стаська Кульки та ін. осіб перед урядом м. Базалії про викрадення ними з єврейської школи і спалення книг за розпорядженням ксьондза. 1629 р., лютого 15. Історія Теофіпольщини. Т. I. Шепетівка. 2008. С. 127–128.

8. Умови позички базалійськими євреями грошової суми у ксьондза Якуба Гебди. 1647 р., травня 1. Історія Теофіпольщини. Т. V. Шепетівка. 2008. С. 156.

9. Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольщини. Т. I. Хмельницький : Поділля. 2005. 456 с.

10. Яблонський В. В. Нариси історії культових споруд Теофіпольщини (XV – початку XXI ст.). Дніпро : Середняк Т. К. 2022. 258 с.

НОТАТКИ

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

XXVIII СХОДОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ А. КРИМСЬКОГО

26–27 червня 2025 р.

Підписано до друку 30.06.2025. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 11,96. Тираж 100. Замовлення № 0925-80.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Українсько-польське наукове видавництво «Liha-Pres»

79000, м. Львів, вул. Технічна, 1

87-100, м. Торунь, вул. Лубічка, 44

Телефон: +38 (050) 658 08 23

E-mail: editor@liha-pres.eu

Свідцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6423 від 04.10.2018 р.